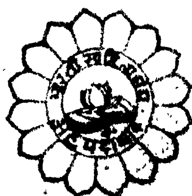
જીવનસરિતા

[વાર્તાસંગ્રહ]

ભારતી સાહિત્ય સંઘ • અમદાવાદ

गूजरात विद्यापीठ ग्रंथालय
[गूजराती कॉपीराइट विभाग]

अनुक्रमांक ૨૨૨૬૨ किंमत ૧.૦.૦.

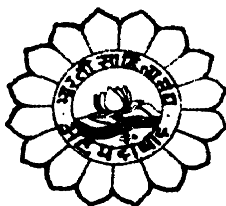
ग्रंथनाम જીવનશિક્ષા

वर्गांक ૮૦:૩૫

ભારતી-પ્રકાશનઃ ૬૯

જીવનસરિતા

[વાર્તાસંગ્રહ]

ભારતી સાહિત્ય સંઘ

શ્રીમાળી સોસાયટી

અમદાવાદ

નવરચના

ભેટપુસ્તક ચોથું

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૨૨૨૬૨

મૂલ્ય

ભેટ-આવૃત્તિ ૧—૦—૦

છૂટક-આવૃત્તિ ૧—૪—૦

· પ્રકાશક ·
લક્ષ્મીદાસ પુરુષોત્તમ ગાંધી
ભારતી સાહિત્ય સંઘ
પો. બો. નં. ૭૩ · અમદાવાદ

· મુદ્રક ·
શા મણિલાલ છગનલાલ
નવપ્રભાત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ
ઘીકાંટા રોડ · અમદાવાદ

નિવેદન

'નિવેદન'માં એટલું જ લખવાનું કે આમાં સંગ્રહાયેલી બધી વાર્તાઓ અંગ્રેજી, બંગાળી, હિંદી અને મરાઠી ભાષામાંથી અનુવાદિત કરેલી છે. આ વાર્તાઓ 'નવરચના'ના વાચકોને વાર્તારસ આપવા ઉપરાંત જીવનવિચાર પણ આપશે એવો અમે વિશ્વાસ રાખ્યો છે.

દરેક વાર્તાને અંતે એના મૂળ લેખકનું નામ કે વિગત આપેલ છે. અનુવાદકો જુદાં જુદાં છે અને અમારા સંપાદકમંડળનાં જ છે એટલે એમનાં નામો નથી મૂક્યાં.

મૂળ વાર્તાલેખકોનો આભાર માનીએ છીએ.

અમદાવાદ
૧૨:૩:'૪૦

મુખ્ય સંચાલક
ભારતી સાહિત્ય સંઘ

અનુક્રમ

મેઘમલ્લાર

પુરમિતાના મંદિરમાં સાપનો ખેલ જોવા કેટલાં યે સ્ત્રીપુરુષો એકઠાં મળ્યાં હતાં. એમાં પ્રદ્યુમ્ન પણ એક હતો.

તે દિવસે જેઠ મહિનાની સંક્રાન્તિ હતી. ચારે બાજુનાં ગામોમાંથી સ્ત્રીઓ પરમિતાની પૂજા કરવા માટે આવી હતી. આ પ્રસંગે ઘણા ચતુર ગારુડી અને બાજીગરો પોતપોતાનું કૌશલ બતાવવા ત્યાં આવ્યા હતા. માળીઓ વિવિધ પ્રકારનાં ફૂલોની માળાઓની છાબડીઓ સજીને ગ્રાહકની પ્રતીક્ષામાં ઊભા હતા. એક વેપારી મગધથી કેટલી યે બહુમૂલ્ય સાડીઓ લાવ્યો હતો, એની દુકાન પર સ્ત્રીઓની ઠઠ સૌથી વિશેષ જામી હતી. પ્રદ્યુમ્ને સાંભળ્યું હતું કે જ્યેષ્ઠસંક્રાન્તિ પર થનારા ઉત્સવમાં પરમિતાના મંદિરમાં એક વિખ્યાત બંસીધર ગાયક આવનારો હતો. મંદિરમાં તેને જ શોધવા તે આવ્યો હતો. પણ આખા દિવસની તપાસને અંતે પણ ભીડમાં એને એ ગાયકનો પત્તો ન મળ્યો.

સંધ્યાસમયને કંઈક વાર હતી. તે વખતે મંદિરના ચોકમાં એક વાદીએ સર્પોના આશ્ચર્યકારી ખેલો કરવા માંડ્યા. કુતૂહલપ્રેમી સ્ત્રીઓ ત્યાં એકત્ર થવા લાગી. થોડી જ વારમાં ત્યાં સારી એવી ભીડ થઈ ગઈ. પ્રદ્યુમ્ન પણ ત્યાં હતો તો ખરો પણ એનું ધ્યાન તમાશા તરફ મુદ્દલે નહોતું. એનું ધ્યાન મેદનીની પ્રત્યેક વ્યક્તિ તરફ હતું, રખે

એમાંથી કોઈના હાવભાવ બંસીધરનાં લક્ષણો બતાવતા હોય. આમ કેટલીક વાર સુધી જોતાં રહેવાથી એની નજર એક પ્રૌઢ વ્યક્તિ પર પડી, જે જીર્ણશીર્ણ અને મલિન વેશમાં ભીડની વચ્ચે એક ઠેકાણે ઊભી હતી. કોણ જાણે કેમ પણ પ્રદ્યુમ્નને થઈ ગયું કે એ જ બંસીધર હોવો જોઈએ. પ્રદ્યુમ્ન ભીડને વીંધી ત્યાં પહોંચવા મથતો હતો ત્યાં એ જ વ્યક્તિએ આવી એના ખભા પર હાથ મૂકયો અને તેને ભીડની બહાર નીકળવાનો ઇશારો કર્યો.

બહાર આવતાં જ એ પ્રૌઢ વ્યક્તિએ તેને પૂછયું, "હું અવન્તીનો ગાયક સુરદાસ. તમે મને જ શોધતા હતા ને?"

પ્રદ્યુમ્ન આશ્ચર્યમાં પડી ગયો. એને થયું, 'આણે મારા મનની વાત કેવી રીતે જાણી લીધી?' પછી એણે વિનયપૂર્વક કહ્યું કે તે તેને જ શોધી રહ્યો હતો.

"હું તમને ઓળખું છું. એક દિવસે તમારા પિતા સાથે મારે સારી મૈત્રી હતી. હું જ્યારે જ્યારે કાશી જતો ત્યારે તમારા પિતાને મળ્યા વિના પાછો ન ફરતો. તમને હું તો તમે નાના હતા ત્યારથી ઓળખું છું. એ વખતે તો તમે બહુ જ નાના." પ્રૌઢે કહ્યું.

"આપ અહીં કયાં ઊતર્યા છો?"

"નદીકિનારે એકાંતમાં એક જીર્ણ મંદિર છે. તમે એ જોયું છે?"

"હા, પહેલાં ત્યાં એક સંન્યાસી રહેતા હતા કે?"

"હા, એ હજી યે ત્યાં છે. ત્યાં કયારેક મને મળવા આવતા જાઓ. અત્યારે તમે કયાં છો?"

"હમણાં હું વિહારમાં અભ્યાસ કરું છું. ત્રણ વર્ષથી છું. અહીં મંદિરમાં આપ કયાં સુધી રહેવાના?"

"એ હું તમને તમે મને ત્યાં મળશો એટલે કહીશ. એક દિવસ, જેમ બને તેમ જલદી મને મળો."

પ્રદ્યુમ્ને પ્રણામ કરી વિદાય લીધી.

ત્યારે પણ સાંજ પડી નહોતી. મંદિર એક ટેકરી ઉપર હતું. એની બંને બાજુએ ઢોળાવવાળા માર્ગ હતા. ત્યાંથી પ્રદ્યુમ્ન નીચે ઊતરવા લાગ્યો. દૂર નદીકિનારાના જીર્ણ મંદિરમાં આરતી બજતી સંભળાઈ. પ્રદ્યુમ્ન એના અવાજને સાંભળી રહ્યો. ઉત્સવમાં આવેલાં નરનારીઓ ઉતાવળે પોતાનાં સ્થાન તરફ જતાં હતાં. સંધ્યાની શોભા અનુપમ બની હતી. પ્રદ્યુમ્ન એ શોભા જોતો ઊભો જ થઈ રહ્યો. ચંદ્રની જ્યોત્સ્ના જાગી. પૃથ્વી ઝળહળી ઊઠી. દૂરનું મંદિર એમાં રૂપેરી રંગે રંગાયેલું દેખાયું. પ્રદ્યુમ્ન એને જોઈ રહેતો ક્યાંય સુધી ઊભો રહ્યો. સમયનું એને ભાન ન રહ્યું. લોકસમુદાય પાતળા વહેણની પેઠે દૂર ઝાડીમાં છેક અદૃશ્ય થઈ ગયો ત્યારે પ્રદ્યુમ્ન તંદ્રામાંથી જાગ્યો. એણે ઉતાવળે ચાલવા માંડયું.....

એક વૃક્ષ આગળથી પસાર થતાં એને લાગ્યું કે વૃક્ષ પાછળ કોઈ છુપાઈ રહ્યું છે. એ વૃક્ષની નજીક ગયો કે રૂપાની ઘંટડી જેવો હાસ્યધ્વનિ ગુંજી ઊઠયો.

"ઓહ, સુનન્દા!" પ્રદ્યુમ્ન બોલ્યો.

"હા, હું સુનન્દા, પણ આપ ક્યાં આટલી ઘડી સુધી રોકાયા હતા?" સુનન્દા હસીને બોલી.

"હું? ક્યાંય નહિ. કૌમુદી કેવી ખીલી છે! શોભા જોવામાં મોડું કરી નાખ્યું."

"આવી શોભા કોઈ દિવસ જોઈ નહોતી, શું?"

"જોઈ તો હોય—"

"પણ—"

"સુનન્દા, તું જાણે છે બંસી મને કેટલી પ્રિય છે! એ સંપૂર્ણ શીખી લેવાની મારી કેટલી અભિલાષા છે! આજે મેળામાં એક બંસીધર આવવાનો હતો, મને એ મળ્યો પણ ખરો. નદીકિનારેના

પેલા ખંડિયેર મંદિરમાં એ રહે છે, ટેકરી ઉપરથી એ દેખાય છે, એને જોવામાં સમય નીકળી ગયો."

"બંસીનો શોખ ખરાબ નથી. કોઈ પણ શોખનો અતિરેક થઈ જતાં તે કદીક પોતાનું અને બીજાઓનું પણ અનિષ્ટ કરી બેસે."

પ્રદ્યુમ્ન હસ્યો.

"સારું, એ બધું તમારા વિવેક ઉપર છોડું. હું તો માગું છું તમારી બંસીના બે સૂર, સંભળાવશો?"

પ્રદ્યુમ્ને કમ્મરે બાંધેલી વાંસળીમાંથી બંસી કાઢી.

"શું ગાઉં?" એણે પૂછ્યું.

"તમારો પ્રિય રાગ, મેઘમલ્લાર." સુનન્દા બોલી.

પ્રદ્યુમ્ને સ્મિત કરી બંસીને હોઠ આગળ આણી. એના પિતા સારા ગાયક હતા, એની જ પ્રસાદી પ્રદ્યુમ્નને મળી હતી. એનો કંઠ અને સૂરના આલાપ વાતાવરણમાં પ્રસરતાં પ્રકૃતિ એ સાંભળવા સ્તબ્ધ બની ઊભી રહેતી.

પ્રદ્યુમ્નની બંસીમાંથી સૂર નીકળ્યા. લતા–પત્ર અને ફૂલ–ફળ વચ્ચેથી સરી ઊંચા આકાશ અને રાત્રિની જ્યોત્સ્નાના હૃદયને ચીરી જે રસધારા પૃથ્વી પર અનવરત પ્રવાહે વહે છે તે તેના સૂરમાંથી ટપકવા લાગી.

"ઓહ–બસ કરો!" સુનંદા વચ્ચે બોલી ઊઠી.

"કેમ?" બંસીને બંધ કરીને પ્રદ્યુમ્ને પૂછ્યું.

"મોડું થાય છે ઘેર જવાનું." સુનન્દા બોલી.

"અત્યાર સુધી ન થયું?" હસીને પ્રદ્યુમ્ને કહ્યું.

"ના." કહીને સુનન્દા વાંસો ફરી એકદમ ચાલવા લાગી. પ્રદ્યુમ્ન એને જતી જોઈ રહ્યો.

બીજે દિવસે વહેલી સવારે નદીકિનારાના એ જૂના મંદિરમાં પ્રદ્યુમ્ન આવ્યો. મંદિરમાં કોઈ દેવ–દેવીની પ્રતિમા નહોતી. દીવાલોમાં મોટી ફાટો પડી હતી. એની અંદર સાપ અને વીંછીઓ ઘર કરીને રહેતા હતા. મંદિરની આસપાસ ગામો તો ઘણાં હતાં પણ રડ્યું-ખડ્યું પણ કોઈ કદી આ તરફ આવતું નહિ. કેવળ આજ સાત માસથી એક ભિક્ષુક સંન્યાસી ત્યાં નિવાસ કરીને રહ્યો હતો. એના બેચાર અનુયાયીઓ હમણાં હમણાં એ તરફ આવતા થયા હતા. આ કારણે ત્યાં એક કેડી જેવું બની ગયું હતું.

પ્રકાશ હજી પૂરેપૂરો ફૂટ્યો નહોતો. એ સમયે પ્રદ્યુમ્નને સુરદાસ આવીને મળ્યો. એ પ્રસન્નતાથી બોલ્યો, “બહાર બેસીએ, અહીં અંધારું વિશેષ છે.”

સુરદાસ બહાર આવી પ્રકાશમાં પ્રદ્યુમ્નને પગથી માથા સુધી બરાબર નીરખી રહ્યો, પછી મનમાં સંતોષ પામતો હોય તેમ એ બોલ્યો, “હાં, તારી દ્વારા જ બરાબર બની શકશે. હું બરાબર જાણું છું એ વાત.”

પ્રદ્યુમ્ને સુરદાસને દૂરથી પ્રથમવાર જોયો ત્યારે તેના મનમાં એને મળવામાં કંઈક નિરુત્સુકતા જેવું લાગતું હતું. પણ એની નજીક આવતાં એનો ખ્યાલ ફરી ગયો. એને લાગ્યું કે સુરદાસની કુરૂપતામાં પણ એક એવું આકર્ષણ છે જે સર્વ સમયે સર્વે લોકોમાં જોવા નથી મળતું.

“મને લાગ્યું જ હતું કે તું આ સમયે આ તરફ આવતો હોઈશ. હાં, તારા પિતા તો એક વિખ્યાત ગાયક હતા, તારામાં પણ એ ગુણ ઊતર્યો તો હશે જ?” સુરદાસ બોલ્યો.

“જી, થોડી ઘણી બંસરી બજાવી જાણું.” પ્રદ્યુમ્ને સંકોચ-પૂર્વક જવાબ આપ્યો.

“હાં–હાં, તારા પિતાને નહિ જાણતું હોય તેવું કોઈ નહિ હોય.

પ્રત્યેક ઉત્સવમાં કૌશામ્બીથી તારા પિતાને ખાસ નિમંત્રણ આવતું. અને તું પણ–મેં સાંભળ્યું છે કે તું–બંસીમાં મેઘમલ્લાર સારો ગાય છે."

પ્રદ્યુમ્ને વિનમ્ર સ્વરે કહ્યું, "એવું તો કંઈ જાણતો નથી, પણ હા, મનમાં કંઈ આવે તો તે બજાવી નાખું. મેઘમલ્લાર પણ એમ બજાવી નાખ્યો છે."

"જરા ગાઈ બતાવીશ? જોઉં, અભ્યાસ કેટલે સુધી પહોંચ્યો છે."

બંસી તો પ્રદ્યુમ્નની સાથે જ રહેતી. કોને ખબર સુનન્દા ક્યારે સામી ભેટી જાય અને બજાવવી પડે!

પ્રદ્યુમ્ને બંસી બજાવવા માંડી.

"વાહવાહ!" સુરદાસ બોલ્યો. "પુત્ર તો ઈન્દ્રદમનનો. બાપના પૂરા ગુણ પોતાની અંદર ઉતાર્યા છે. હું જાણતો જ હતો પ્રથમથી."

પ્રશંસાવચનોથી પ્રદ્યુમ્નનું મુખ લજ્જા અને સંકોચથી આરક્ત બની ગયું.

બેત્રણ મિનિટો બાદ પ્રદ્યુમ્ન ઊઠવાને ઉત્સુક બન્યો. સુરદાસે એ જોઈને કહ્યું, "સાંભળ પ્રદ્યુમ્ન, એક શુભ વાત કહું છું. આ શુભ વાત કહેવાને આ પહેલાં પણ મેં તારી શોધ કરેલી પણ હું તને એ કહું તે પહેલાં તારે પ્રતિજ્ઞા કરવી જોઈએ કે તું એ બીજા કોઈને નહિ કહે."

પ્રદ્યુમ્ન વિસ્મિત બન્યો. એને થયું, જે વ્યક્તિને પોતે પ્રથમવાર જ મળે છે તેની પાસે પોતાને માટે એવી કઈ વાત હોઈ શકે કે જે મનમાં જ રાખવાની હોય? એટલે એ બોલ્યો, "જી, નહિ સાંભળવાથી કંઈ—"

"ભયનું કંઈ કારણ નથી, કોઈ અનિષ્ટકારી વાત નથી. એવું હોત તો તને હું પોતે જ ન કહેત." સુરદાસ બોલ્યો.

પ્રદ્યુમ્ને પ્રતિજ્ઞા કરી કે પોતે એ વાત કોઈને નહિ કરે. એના મનમાં વાત જાણવાની ઉત્સુકતા જાગી હતી.

સુરદાસ ધીમે અવાજે કહેવા લાગ્યો, "નદીકિનારાની ભેખડને જોઈ છે? આજથી ઘણા સમય પહેલાં ત્યાં દેવી સરસ્વતીની એક મૂર્તિ હતી. સંભળાય છે કે આ દેશના એ સમયે જેટલા મોટા મોટા ગાયકો હતા એ સર્વ પોતાનું શિક્ષણ સમાપ્ત થયે પ્રથમ દેવી પાસે આવી તેની પૂજા કરી તેને સંતુષ્ટ કર્યા વિના પોતાનો એ વ્યવસાય શરૂ ન કરતા, પણ આજ તો ભેખડ ક્યાં રહી છે? રહ્યો છે કેવળ એક ખડક. પણ આષાઢી પૂર્ણિમાએ ત્યાં જઈને ભક્તિપૂર્વક મેઘમલ્હાર આલાપતાં આજે પણ દેવી પ્રત્યક્ષ થઈ વર આપે છે. આ રહસ્ય આજે દેશમાં ક્યાંય પ્રગટ નથી. આષાઢ, શ્રાવણ અને ભાદ્રપદ —આ ત્રણ માસની પૂર્ણિમાઓ એને માટે વિશેષ ઉપયુક્ત છે. ચોક્કસ સમયે અને વિશુદ્ધ ચિત્તે આ કામ થતાં ગાયક સિદ્ધ-લાભ કરે છે. એ પછી સંગીતશાસ્ત્રની કોઈ બાબત એને માટે નવીન નથી રહેતી. પણ એ સાથે એટલી વાત છે કે એ ગાયક અવિવાહિત હોવો જોઈએ. એટલે મારો વિચાર છે કે તું અને હું બંને આગામી પૂર્ણિમાએ એ ભેખડ પર જઈ અખતરો કરી જોઈએ. કેમ, તારો વિચાર શું છે?"

સુરદાસની વાત સાંભળી પ્રદ્યુમ્ન અવાક્ થઈ ગયો. પોતાનાથી એ કામ કેમ બનશે? આચાર્ય વસુવ્રતે તો કલા ઉપર ભાષણ કરતાં કેટલીયે વાર કહ્યું હતું, 'કલા-અધિષ્ઠાત્રી દેવી સરસ્વતી-ની જે કલ્પના હિંદુઓએ કરી છે તે એક કલ્પના જ છે. એમાં વાસ્તવિકતાનો મેળ છે જ નહિ.' કલ્પનાને સત્યસ્વરૂપે જોવી એ કાંઈ સહેલી વાત છે?

આ વિચારમાં પ્રદ્યુમ્ન કેટલી યે વાર સુધી મૌન બેસી રહ્યો.

સુરદાસ જરા વ્યગ્રતાપૂર્વક બોલ્યો, "કેમ, તને એ પસંદ નથી?"

પ્રદ્યુમ્ને કહ્યું, "ના, એવું કંઈ નહિ, હું એ વિચારતો હતો કે આ કેવી રીતે સંભવિત..."

"સંભવિતતા માટે તું નિશ્ચિંત રહે. સત્ય સ્વયં પોતાની સાબિતી આપશે. જો તું કહે તો આવતી પૂનમે જ પૂજાનો સર્વ પ્રબંધ કરું."

પ્રદ્યુમ્નનું મન દ્વિધા અને વિસ્મય વચ્ચે ઝોલાં લેવા લાગ્યું. એ ગરદનને એક તરફ સહેજ નમાવીને બોલ્યો, "સારું, કરજો પ્રબંધ, હું આવીશ."

"સરસ! હું ખૂબ ખુશ થયો. વચ્ચે વચ્ચે તારે અહીં આવવાનું રાખવું. પૂજાની તૈયારીમાં એકાદ બે કામમાં તારી પણ મદદ જોઈશે. તારે શું કરવું જોઈશે તે હું કહીશ."

સુરદાસની આ સૂચનાને માથું હલાવી પ્રદ્યુમ્ને સંમતિ આપી અને ત્યાંથી તે વિદાય થયો.

વિચાર કરતા પ્રદ્યુમ્ને વિહારનો માર્ગ લીધો. એને થતું હતું, "આહ! દેવી સરસ્વતી પોતે! શ્વેત પદ્મના જેવો સુંદર છે વર્ણ જેનો, અને અલૌકિક પ્રતિભાથી પ્રકાશમાન છે મુખછબી જેની! પરંતુ આચાર્ય વસુવ્રત તો કહે છે......'

આષાઢી પૂર્ણિમાની રાત્રે પ્રદ્યુમ્ન સુરદાસની સાથે નદીકિનારે-ના મેદાન પર ગયો. તેઓ ત્યાં પહોંચ્યા તે સમયે આકાશ વાદળોથી ઘેરાઈ ગયું હતું અને અંધકાર, વીજળીના ચમકવાથી ક્યારેક ક્યારેક ઝળહળી ઊઠતો હતો.

પ્રદ્યુમ્ને સુરદાસના કહ્યા મુજબ નદીમાં નાહીને કપડાં બદલ્યાં. સુરદાસની ક્રિયાવિધિથી પ્રદ્યુમ્નને લાગવા લાગ્યું, જાણે સુરદાસ કોઈ નિપુણ તાંત્રિક હોય! એના વિહારમાં એક ભિક્ષુક, યોગાચાર્ય પદ્મ-સંભવનો શિષ્ય હતો, એની પાસેથી એણે તાંત્રિકની ઘણી વાતો સાંભળી હતી. સુરદાસે પોતાની સાથે રક્તજોબા પુષ્પની અનેક માળાઓ લીધી હતી. આ માળાઓમાંથી કેટલીક એણે પોતે પહેરી લીધી અને કેટલીક એણે પ્રદ્યુમ્નને પહેરવા આપી. પોતાના વાળને છુટ્ટા મૂકી એણે દીવો સળગાવ્યો. પૂજાની વિધિ કરતાં પ્રદ્યુમ્નને તો શ્વાસ ચડી જવા લાગ્યો. પૂજાનું અંતિમ પરિણામ શું આવશે એ જોવા એનું મન અધીર બન્યું હતું. સૂમસામ રાત્રિએ એક તાંત્રિકની નજીક રહેતાં જે એક પ્રકારનો ભય લાગે તે આ ઉત્સુકતામાં પ્રદ્યુમ્ન તદ્દન ભૂલી ગયો. મોડી રાત્રે પૂજા–અર્ચના પૂરાં થયાં.

સુરદાસે કહ્યું, "મારું કામ પૂરું થયું, પ્રદ્યુમ્ન, હવે સરસ્વતીને સાક્ષાત્ કરાવવાનું કામ તારું છે. તારા મેઘમલ્લારની પૂર્ણતા પર એના મૂર્ત સ્વરૂપનો આધાર છે."

પ્રદ્યુમ્ને સુરદાસની આંખમાં આ વખતે એક એવી બુભુક્ષા જોઈ કે જે તેને ઇષ્ટ ન લાગી, પણ તો ય એણે એ વસ્તુ પ્રત્યે વિમનસ્ક થઈને બંસરીને હાથમાં લીધી.

આમે ય એની બંસરીને મેઘમલ્લાર સહજ હતો. આજે તો વળી સરસ્વતી કે જે કલ્પના હતી તેને સત્યરૂપ કરવાની એને ઇચ્છા જાગી હતી. મેઘમલ્લારના જે આલાપ એણે આજે કાઢ્યા તે તો અભૂતપૂર્વ હતા.

હવા એ સમયે મંદ હતી. દિશાઓ નીરવ હતી. અંધકારની પાછળ સર્વ સૃષ્ટિ લપાયેલી હતી. ક્યારેક ક્યારેક હવાના વહેવા સાથે મેદાન પરના શાલવનમાં એક મર્મર ધ્વનિ છવાઈ જતો હતો. સમસ્ત સૃષ્ટિ પોઢી હતી; કેવળ જાગ્રત હતી નદી ભદ્રાવતી, જે કોઈ

અનંતમાં સમાઈ જવાને આકુલ મને દોડતી જઈ રહી હતી—મંદ મૃદુ ગુંજનની સાથે આનંદગીત ગાતી અને કિનારા સાથે મધુર તાલ લેતી. એકાએક મંદિર આગળનો અંધકાર એકદમ દૂર થઇ ગયો. પ્રદ્યુમ્ને જોયું કે સામે મંદિરની અંદર પૂર્ણિમાની જ્યોત્સ્ના જેવી એક અતિ સુંદર રમણી—મૂર્તિ ઊભી છે. એના કાળા વાળ અસ્તવ્યસ્ત થઈને એના ખભા પર ફેલાઇ ગયા છે. બરફ જેવા એના શ્યામલ-શ્વેત કરદંડ પુષ્પોથી શણગારેલા છે. એની પાતળી કમર કટિમેખલા નીચે સંતાઈ ગઈ છે. રક્તકમલ જેવા એના પાદયુગલને જોતાં લાગે કે પૃથ્વીમાંથી વાસન્તી બહાર પ્રગટી રહી છે. પ્રદ્યુમ્નને થયું, આ જ એ દેવી, જેની વીણાના ઝંકારથી સંસારના ચિત્ર—કાવ્ય અને કલા-કોવિદોની સૌંદર્યતૃષ્ણા મંગલમુખી બને છે. આના આશીર્વાદથી સત્યની સૃષ્ટિ થાય છે. આહ...એ જ, જેનો શાશ્વત છે મહિમા, જેનું અક્ષય છે દાન અને નિત્યનૂતન છે જેની વાણી!

પ્રદ્યુમ્ન જુએ જુએ ત્યાં તો મૂર્તિ ધીરે ધીરે અંતર્ધાન થતી અલોપ થઈ ગઈ, જ્યોત્સ્ના મ્લાન બની ગઇ અને હવા નિષ્પ્રાણ ભાવે વહેવા લાગી.

ઘણીવાર સુધી પ્રદ્યુમ્ન મોહાચ્છન્ન બની રહ્યો. એણે જે જોયું તે શું સત્ય હતું કે સ્વપ્ન? અંતે સુરદાસના અવાજે એને જાગ્રત કર્યો.

સુરદાસ બોલ્યો, "મારું કાર્ય તો હજી સમાપ્ત નથી થયું પણ તારે જવું હોય તો તું જઈ શકે છે. હું કહેતો હતો તે સત્ય જણાયું કે નહિ?"

આ સમયે સુરદાસની વાતો કેવી અસંબદ્ધ હતી તે પ્રદ્યુમ્ને જોયું. એની આંખો અંધકારની વચ્ચે પણ જાણે ચમકી ઊઠી.

સુરદાસ પાસેથી નીકળ્યા પછી જ્યારે તે વિહાર તરફ આવવા નીકળ્યો ત્યારે વાદળોએ ચંદ્રને પોતાની નીચે છુપાવી દીધો હતો.

ક્યારેક એકાદ ક્ષણ જ્યોત્સ્ના ચમકી જતી ખરી, પણ એનો રંગ મ્લાન હતો—જેવો ગ્રહણને વખતે હોય છે તેવો.

મંદિરનું ચોગાન બહુ વિશાળ હતું. એમાંથી પસાર થઈ જતાં ઠીક વખત લાગ્યો. એ પછી આવ્યું જંગલ. જંગલ ખૂબ ગાઢ હતું. શાલ અને દેવદારુનાં મોટાં મોટાં વૃક્ષની ડાળીઓ પરસ્પર મળીને એકાંત ભાવથી આલિંગન કરી રહી હતી. માર્ગમાં જ સવાર ન પડી જાય એ ભયથી એ ઉતાવળે પગલે આગળ વધી રહ્યો હતો. ચાલતાં ચાલતાં એની નજર એક સ્થળે પડી, જ્યાંથી થોડો પ્રકાશ આવી રહ્યો હતો. પહેલાં તો એને લાગ્યું કે વૃક્ષોનાં પાન વચ્ચેથી સૂર્યનાં કિરણ આવે છે, પણ ફરીને એવો પ્રકાશ ન દેખાયો એટલે તે જંગલ વીંધવા લાગ્યો. જે પીપળની ડાળીઓમાં થઈને પ્રકાશ આવતો દેખાયો હતો તેની નજીક પહોંચતાં એને પેલી અપરૂપ સુંદર સ્ત્રી કે જેને એણે મંદિરમાં જોઈ હતી તે દેખાઈ. જોઈને એ અવાક્ થઈ ગયો. આશ્ચર્યભાવથી એ વિચારવા લાગ્યો. 'જેને મેં મંદિરમાં જોઈ હતી તે સ્ત્રી અહીં આ અંધકારપૂર્ણ ભયંકર જંગલમાં એકલી કેમ છે?' પ્રદ્યુમ્ન એની સમીપ ગયો. એની આંખોનાં પોપચાં ભારે બની ગયાં હતાં, જાણે બહુ રાતનો એને ઉજાગરો થયો હતો, અને બહુ વ્યગ્રપણે તે જંગલની બહાર નીકળવાનો માર્ગ શોધી રહી હતી પણ માર્ગ ન મળવાથી વૃક્ષોની ઘટાઓને આંટા લગાવી રહી હતી; એ ચિંતાથી એની મુખાકૃતિ બહુ જ વિષણ્ણ થઈ ગઈ હતી.

પ્રદ્યુમ્નને ડર લાગવા લાગ્યો. સરસ્વતીનાં દર્શન પછીની એક એક કરીને પ્રકૃતિની બધી ઘટનાઓ ઉપર વિચાર કરવા લાગ્યો, અને રખે કોઈ ભયંકર બનાવ બની જાય તેની ચિંતા કરવા લાગ્યો.

એ ત્યાં ઊભો ન રહી શક્યો. દોડ્યો. અચાનક બાજુની ઝાડીમાંથી એક વ્યક્તિ દોડીને એની આડે આવી ઊભી. પ્રદ્યુમ્ન ડરીને ઊભો રહ્યો, જરા પાછળની બાજુ લથડ્યો પણ ખરો.

"હા–હા–હા." આગંતુક વ્યક્તિ જોરથી હસી.

"કેવા બિવરાવી દીધા!" એ બોલી.

"કોણ? ઓહ, સુનન્દા!" પ્રદ્યુમ્ને સુનન્દાને ઓળખી.

"ક્યાં આમ ગાંડાની માફક દોડી રહ્યા હતા? આખી રાત ક્યાં હતા? ગુરુજીને ખબર આપી દઈશ." સુનન્દા બોલી.

"હું તો પુરુષ છું, મને ગમે ત્યાં ગમે તે સમયે રખડવામાં શો ભય? પણ તું સ્ત્રી થઈને રાત્રે, મધરાતે અને પરોઢિયામાં રખડવા નીકળે છે તેનો જ જવાબ આપને? તું ગુરુજીને મારી વાત કહીશ તે પહેલાં તારા પિતાજીને હું તારી વાત નહિ કહી દઉં?"

"પિતાજી અહીં છે જ નહિ ને? અને હોત તો યે શું? પિતાજી મારી એક પણ પ્રવૃત્તિથી અજ્ઞાત નથી. પિતાજી જાણે છે કે તારી બંસરી પાછળ હું ગાંડી બની છું, અને એ સાંભળવા હું તારી પાછળ ભટકું છું. પિતાજી એમાં નારાજ નથી, મને એટલા સારુ કદી કંઈ કહેતા નથી."

"બધી છોકરીઓના પિતાઓ આવા હોત તો?"

"તો શું? પણ અત્યારે એ ચર્ચા કરવા હું અહીં આવી નથી. સૂતી હતી, અચાનક થયું, બંસરી સાંભળવી છે. તપાસ કરી. વિહારમાં તું નહોતો. મને થયું, નદીકિનારાના મંદિરમાં તને હમણાં રઢ લાગી છે. બસ આ તરફ નીકળી આવી. ચાલ, હવે મૂકી દે વહેતા તારી બંસરીના સૂરોને."

"તને પહોંચવું મુશ્કેલ છે." કહીને પ્રદ્યુમ્ને બંસરી હોઠ આગળ લીધી. "શું બજાવું?" એણે પૂછ્યું.

"એ જ તો–મેઘમલ્લાર." સુનન્દાએ કહ્યું.

પ્રદ્યુમ્ને મેઘમલ્લાર બજાવ્યો. બજાવવાનું પૂરું થયું. પ્રદ્યુમ્ને

સુનન્દા સામું જોયું. સુનન્દાના ચહેરા પર આનંદ નહોતો.

"બંસરીમાં આજે જાણે સરસ્વતી આવ્યાં જ નહિ, જાણે ક્યાંય બીજે કેદ થઈ રહ્યાં છે એવું લાગ્યું." સુનન્દા બોલી.

પ્રદ્યુમ્ન એની સામે જોઈ જ રહ્યો. એનાં અંગો ઢીલાં પડી ગયાં, હાથમાંની બંસરી સરકીને જમીન પર પડી જશે એવું થયું.

એ પછી કોઈ કશું બોલ્યું નહિ, બંને વિહાર તરફ આવ્યાં. સુનન્દા પોતાના નિવાસ પર ગઈ. પ્રદ્યુમ્ન પોતાની ઓરડીએ આવ્યો. સૂર્યનાં કિરણો ફૂટવાનો સમય થયો હતો છતાં બેચેનીથી એ પથારીમાં પડ્યો. પડતાં જ ઊંઘ આવી ગઈ.

એણે સ્વપ્ન જોયું. ભદ્રાવતી નદીને કિનારે એક દેવી માર્ગ ભૂલી ભટકી રહી છે. માર્ગ શોધતાં જેમ તે વધુ બહાવરી બને છે તેમ નદીનો પ્રવાહ એને વધુ આડો આવતો જાય છે. એક વાર તો એનાં અંગોની જ્યોતિ એનાં પાણીમાં ઢંકાઈ જાય છે. અંધકારમાં એ ભટકવા લાગે છે. પાણીની માછલીઓ એના કોમલ દેહને ચટકા ભરી જાય છે. વ્યથાથી તે રૂદન કરવા લાગે છે. એકાએક એક મોટો મચ્છ ક્યાંકથી નીકળી આવે છે. પોતાના હિંસ્ર દાંતોને બહાર કાઢીને તે અટ્ટહાસ્ય કરે છે. સુરદાસનું હાસ્ય હોય તેવું તે મચ્છનું હાસ્ય હતું.

પ્રદ્યુમ્ન જાગી ગયો, વિકલ બની ઊઠ્યો. સ્વપ્નમાં દેખાઈ તે દેવી કોણ હતી? એને કેમ ભટકવું પડે? એને શા માટે રોવું પડે? એનો માર્ગ અંધકારપૂર્ણ કેમ? ક્યાં ગઈ એની જ્યોતિ? શા માટે કાલે પોતાની બંસરીમાંથી એ ગુંજી ના ઊઠી?

એની વ્યગ્રતાનો પાર ન રહ્યો. પથારીમાંથી બહાર નીકળી એ સીધો ગયો આચાર્ય પૂર્ણવર્ધન પાસે. આચાર્યને એણે સુરદાસના મિલાપની અને ત્યાર પછીની તમામ હકીકત ખુલ્લી કરીને કહી. વિહારમાં સૌ કરતાં જ્ઞાને અને વયે વૃદ્ધ એવા આચાર્ય પૂર્ણવર્ધન

બૌદ્ધદર્શનના અધ્યાપક હતા. પ્રદ્યુમ્નની વાત સાંભળીને એમને દુઃખ થયું.

"મને આ વાત વહેલી કેમ ન કહી ?" એમણે પૂછ્યું.

"એણે મને ના કહી હતી, મેં પ્રતિજ્ઞા કરી હતી..."

"સમજ્યો. તો હવે કેમ કહેવા આવ્યો ?"

"મને લાગ્યું કે એથી કોઈને નુકસાન નહિ થવા પામે."

ક્ષણભર આચાર્ય મૌન રહ્યા. પછી બોલ્યા, "મને થયું હતું કે આવું કાંઈક થોડા સમયમાં બનવાનું છે. પદ્મસંભવ અને તેના ટૂંકી દૃષ્ટિના ઘણા તાંત્રિક શિષ્યો દેશનાં ધર્મ–કર્મનો નાશ કરવાના પ્રયત્નમાં છે. પોતાના સ્વાર્થ માટે એવું કંઈ નથી કે જે કરતાં તેઓ અચકાય. અને પ્રદ્યુમ્ન, હું એ પણ જોઈ રહ્યો હતો કે તારી આ કૌતુકપ્રિયતા અને સ્વચ્છંદતામાં જ તારો સર્વનાશ છુપાયો છે. દેવી સરસ્વતીને તેં એક તાંત્રિકના હાથમાં બંદિની કરીને છોડી દીધાં છે, તેં એક મહાપાપ કર્યું છે."

પ્રદ્યુમ્નના મોંમાંથી એક શબ્દ પણ ન નીકળી શક્યો.

આચાર્ય આગળ બોલ્યા, "સુરદાસનાં રૂપ–રંગ અને હલનચલન વિષે મને કંઈ કહી શકશે ?"

પ્રદ્યુમ્ને સુરદાસનું વર્ણન કરી બતાવ્યું.

આચાર્ય એ સાંભળીને બોલ્યા, "એ સુરદાસ નહિ, અવન્તી એનું ઘર પણ નહિ. એ તો હતો કાપાલિક ગુણાઢ્ય. પોતાની કામનાસિદ્ધિનું તને સાધન બનાવવા એણે બધી જુઠ્ઠી બાતમી આપી."

પ્રદ્યુમ્ન વિસ્મયતાથી આચાર્ય સામે જોઈ રહ્યો.

"સાંભળ," આચાર્ય બોલ્યા, "નદીકિનારે જે ભગ્ન સ્તૂપ છે તે વેદધર્મીઓનું એક વિખ્યાત તીર્થસ્થાન છે. આજથી બસો વર્ષ

ઉપર એની સુંદર વ્યવસ્થા હતી. એમાં એક નિપુણ ગાયક રહેતો હતો. દંતકથા છે કે ગાયક મેઘમલ્લાર સરસ ગાતો, અને એ જ્યારે ગાતો ત્યારે સરસ્વતી સાક્ષાત્ થતાં. અને એ પણ કારણ છે કે એથી મંદિર પ્રખ્યાત બન્યું હતું. એ સિદ્ધ ગાયકના મૃત્યુ પછી પણ પૂર્ણિમાની રાત્રે ત્યાં મેઘમલ્લાર ગાવાથી દેવી સામે આવતી અને ગાનારને વર આપી કૃતાર્થ બનાવતી.

"આ તાંત્રિક ગુણાઢ્ય અવન્તીના ગાયક સુરદાસની સાથે એક વાર એ મંદિરમાં હાજર હતો. સુરદાસ તો મેઘમલ્લારમાં નિષ્ણાત હતો જ, એના ગાવાથી દેવી પ્રગટ થઈ અને એને વરદાન કર્યું કે જગતમાં તે સર્વશ્રેષ્ઠ ગાયક ગણાશે. દેવીએ ગુણાઢ્યને પણ વર માગવાનું કહ્યું. ગુણાઢ્ય દેવીના રૂપ ઉપર જ મોહિત થયો હતો. એણે માગ્યું કે દેવી તેની સાથે સદાય રહે.

"સરસ્વતીએ કહ્યું, 'મને એકની પાસે જ બંધનમાં બાંધી રાખવી નિર્ગુણનું કામ છે.' ગુણાઢ્ય જેવું નામ હોવા છતાં ગુણાઢ્ય કોઈ કલામાં નિપુણ નહોતો. દેવી એની એ માગણીને તુચ્છકારી અંતર્ધાન થયાં. એથી તો ગુણાઢ્યનો એની ઉપરનો મોહ વિશેષ વધી ગયો. દેવી ઉપર એ ક્રોધાયમાન પણ થયો. તંત્રવિદ્યાથી દેવીને જલદી બંદિની બનાવી શકાશે એમ ધારી તે કોઈ તાંત્રિક ગુરુની શોધ કરવા લાગ્યો. તંત્રોપદેશ આપનાર એક સંન્યાસી એને મળી પણ ગયો. પણ સંન્યાસીને એના દુષ્ટ હેતુની જાણ થઈ ગઈ અને એણે એને કાઢી મૂક્યો. આ વાત સૌ કોઈ જાણે છે. એ પછી ગુણાઢ્યના કંઈ સમાચાર નહોતા. પણ લાગે છે કે આજ સુધી એ પોતાની સાધનાને પૂર્ણ કરવા ક્યાંક એકાંતમાં બેસી રહ્યો હશે. કાલે તારી દ્વારા એણે પોતાનો સંકલ્પ પૂરો કર્યો. પણ હવે એકદમ જા, મંદિરમાં તપાસ કર. જો એ હોય તો તેને મારા સમાચાર કહે."

પ્રદ્યુમ્ન દોડતો વિહારની બહાર નીકળ્યો. એના કાન પર

વિદ્યાર્થીઓનાં સ્તોત્રગાન પડ્યાં. ઉદ્યાનના એક છેડા પરના જાંબુના ઝાડ નીચે ચિત્રકાર ભિક્ષુક વસુવ્રત મૃગચર્મ પર બેસીને કંઈ ચીતરી રહ્યો હતો. પ્રદ્યુમ્ને જોયું, કોઈના ચહેરા પર તૃપ્તિનો ભાવ નહોતો. પ્રદ્યુમ્ન એમના તરફથી મોં ફેરવીને ભાગ્યો.

એ મંદિરમાં આવ્યો. એણે ધાર્યું હતું તે જ નીકળ્યું. મંદિરમાં ગુણાઢ્ય નહોતો. પેલો આજીવન સંન્યાસી પણ નહોતો. યવાગૂ (જવનું સત્ત્વ) પાનના બેએક ઘડા અને અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરવાને થોડી સુકી લાકડીઓ મંદિરની વચ્ચે પડ્યાં હતાં.

એ રાત્રિએ કોઈને કંઈ કહ્યા કારવ્યા વિના પ્રદ્યુમ્ને ચુપચાપ વિહારનો ત્યાગ કર્યો. સુનન્દાને પણ તે મળ્યો નહિ.

આ વાતને એક વર્ષ વીતી ગયું. વિહાર છોડ્યા પછી તે એક વાર સુનન્દાને મળી આવ્યો. સુનન્દા અશ્રુભરી આંખે એની સામે આવી હતી. પ્રદ્યુમ્ન સમજી ગયો કે સુનન્દા બંસરી વિના વ્યાકુલ બની રહી છે. સુનન્દા સમજી ગઈ કે પ્રદ્યુમ્ન પોતાની વાત મૌનથી પણ સમજી ગયો છે. એણે પૂછ્યું :

"ક્યાં છે તારી એ બંસરી ?"

પ્રદ્યુમ્ન નીચું જોઈ ગયો. એની આંખોમાં પાણી આવી ગયાં. સુનન્દાએ એ વાતને વધુ છેડી નહિ.

"હવે ક્યાં જવું છે ?" સુનન્દાએ બીજો પ્રશ્ન કર્યો.

"બંસરી શોધવા." કહીને પ્રદ્યુમ્ન વાંસો ફેરવી ગયો.

એ પછી એક વર્ષ ગુણાઢ્યને શોધવા પ્રદ્યુમ્ને કાંચી, ઉત્તર કૌશલ અને મગધની ધૂળને રગદોળી કાઢી—ગુણાઢ્ય ન મળ્યો.

ફરતાં ફરતાં એણે ઘણું જોયું—ઘણું સાંભળ્યું.

રાજાની આજ્ઞા અનુસાર મગધનો પ્રસિદ્ધ શિલ્પી મિહિરગુપ્ત ભગવાન બુદ્ધની મૂર્તિ ઘડવામાં વ્યસ્ત હતો. એક વર્ષ સુધી એ

એની પાછળ લાગી રહ્યો. પણ એને અંતે મૂર્તિ એવી બની કે લાગે કે એ ભગવાન બુદ્ધની નહિ પણ મગધના દુર્દાન્ત દસ્યુની મૂર્તિ છે.

તક્ષશિલાના વિખ્યાત દાર્શનિક પંડિત યમુનાચાર્ય મીમાંસાદર્શનના ભાષ્યપ્રણયનમાં લાગ્યા હતા. પણ અચાનક શું થઈ ગયું કે સૂત્રોના અર્થ લખવાને બદલે પાણિનિનું સુબંત પ્રકરણ શરૂ કરવું પડ્યું.

મહાકોટિ વિહારના ચિત્ર–વિદ્યા–વિશારદ ભિક્ષુક વસુવ્રત 'બુદ્ધ અને સુજાતા' નામક ચિત્ર વર્ષોની મહેનત પછી પણ પોતાને ગમતું ન બનાવી શક્યા. એમનામાંથી ચિત્રકલા છૂટી પડી ગઈ અને પક્ષી-વિજ્ઞાનની ચર્ચામાં એમને રસ પડવા લાગ્યો.

પ્રદ્યુમ્ને દરેક સ્થળે જોયું, સરસ્વતી જાણે કોઈ એક ઠેકાણે કેદ બની રહી છે અને એના વિના બીજે બધે અંધકાર, અવ્યવસ્થા અને અસ્થિરતા વ્યાપી ગઈ છે. પાઠશાળામાં ગુરુ ઇચ્છે છે એક વિષય ભણાવવા પણ એમના મોંમાંથી નીકળે છે બીજા વિષયોની સેળભેળ અસંબદ્ધ વાતો. વિદ્યાર્થીઓ ચિત્ત દેવા ઇચ્છે છે અધ્યયનમાં અને કાર્ય કરવા લાગી જાય છે ગમે તે અન્ય પ્રકારનું. વેપારી વસ્તુનો એક ભાવ કહેવાને બદલે બીજો ભાવ કહી નાંખે છે, ખેડૂતો ખેતરમાં એક ધાન્યનું બીજ નાખવાને બદલે બીજાનું બીજ નાખી દે છે. માતા બાળકને પ્રેમ કરવા જાય છે, અને અચાનક તેને મારી બેસે છે!

પ્રકૃતિ માત્ર જાણે તેજહીન બની ગઈ છે.

અને પ્રદ્યુમ્નને પોતાનું પણ ક્યાં કશું ભાન રહ્યું હતું?

ફરતાં ફરતાં એક વખત એ સાંભળે છે કે ઉરુ–બિલ્વ નામે એક ગામમાં એક વિચિત્ર પશુચિકિત્સક રહે છે. એના દેહનું અને સ્વભાવનું વર્ણન સાંભળતાં પ્રદ્યુમ્નને લાગ્યું કે તે જ ગુણાઢ્ય હોવો

જોઈ એ. પ્રદ્યુમ્ન એ ગામમાં પહોંચ્યો. એણે પશુચિકિત્સકની તપાસ કરી પણ કંઈ બરાબર ખબર મળી નહિ.

થાક્યોપાક્યો તે ગામ બહારના એક વૃક્ષની છાયામાં બેઠો હતો. સાંજ હજી પડી નહોતી. મંદ મૃદુ વાયુની લહેરોથી ઝાડનાં પાન ડોલી રહ્યા છે. સામે પથરાયેલાં ખેતરોમાં પાકેલા ધાન્ય ઉપર સૂર્યનાં છેલ્લાં કિરણો સોનેરી આભા પાથરી રહ્યાં છે. થોડે દૂર એક જલાશય છે. મોટાં કમળો એમાં હસી રહ્યાં છે, વન્ય હંસો તેમાં જલક્રીડા કરી રહ્યા છે.

થોડે દૂર બીજી બાજુ એક નાનો પહાડ હતો. પહાડને અડીને એક ઝરણ વહેતું હતું. દૂર ઉપર એક ખાડો હતો, ખાડામાં ઝરણનું પાણી બંધાઈ ગયા જેવું લાગતું હતું. એથી એક ઊંડા જલાશય જેવું ત્યાં બની ગયું હતું. પ્રદ્યુમ્ન એ તરફ જોઈ રહ્યો હતો. અચાનક એને દેખાયું કે એક સ્ત્રી પહાડ પરથી કાંખમાં એક ઘડો લઈ ધીરે પગલે નીચે ઊતરી રહી હતી.

એ સંદેહયુક્ત થઈ આગળ વધ્યો. જલાશયથી કંઈક ઉપરની ઊંચાઈએ પહોંચીને જોતાં એને જાણે ચક્કર આવવા જેવું લાગ્યું, "આ તો એ જ સ્ત્રી કે જેને એણે ભદ્રાવતીને કિનારે શાલના વનમાં માર્ગભૂલી ભટકતી જોઈ હતી. એ પ્રથમ દેખાઈ ત્યારે કેટલી પ્રકાશમાન હતી! અને આજ તો પ્રકાશની આછી રેખા પણ એના દેહ પર દેખાતી નથી. એનાં શુભ્ર વસ્ત્રો, સુંદર મુખમંડળ, સ્નિગ્ધ આંખો અને સુડોલ દેહગઠન—એમાંનું આજ કંઈ નથી રહ્યું. મલિન વસ્ત્રોમાં જાણે શબ વીંટાયું છે.

ઊભા રહીને પ્રદ્યુમ્ને દેવીને બહુ ધ્યાનપૂર્વક જોઈ. જ્ઞાન, કલા, પ્રેમ—એ ગમે તેટલાં ઉચ્ચ હોય તોપણ જો એક ઠેકાણે કેદ બની રહે તો આવાં જ ફિક્કાં બની જાય. એને થયું, પોતે તો ગુણાઢ્યની શોધમાં તો નીકળ્યો, પણ એ મળશે તો પોતે એને કહેશે શું?

દ્વિધામાં અનિર્ણિત બની તે રોજ તે વૃક્ષની નીચે બેસતો, સાંજે દેવી ઘડો લઈને જળાશય પર પહાડ પરથી ઊતરીને આવતી અને પાછી શોકમગ્ન ચહેરે નીચું જોઈને ચાલી જતી તેને તે જોતો.

આમ કેટલાક દિવસ વીતી ગયા. એક દિવસે વૃક્ષની નીચે બેસી તે દેવીને પાણી ભરવા પહાડની નીચે ઊતરતી જોતો હતો, અચાનક એના મનમાં કંઈક આવ્યું અને તે ઊભો થઈ તેની તરફ ગયો. જોયું – દેવીનું ધ્યાન ફૂલ ચૂંટવામાં હતું. એક મોટું કમળ જલાશયની પેલી બાજુ ખીલેલું હતું. પ્રયત્ન કરવા છતાં તે તેના હાથમાં નહોતું આવતું. એણે સામે પાર નજર કરી, પ્રદ્યુમ્નને જોયો, બોલી, “એ ફૂલ જરા લઈ દેશો ?”

“જરૂર, પણ એક કામ કરો તો.” પ્રદ્યુમ્ન બોલ્યો.

“કહો, શું ?”

“મને કંઈ ખાવાનું આપી શકશો ?”

દેવીના મોં પર વિષાદનાં કંઈક ચિહ્ન દેખાયાં. પછી બોલી, “અત્યાર સુધી કેમ ન બોલ્યા ? આ બાજુ આવો, છોડી દો એ ફૂલ.”

પણ પ્રદ્યુમ્ને ફૂલને તોડી લીધું અને દેવીની પાસે પહોંચ્યો.

“તમે મેદાનમાં પેલા વૃક્ષની છાયામાં હમેશાં બેસો છો કે ?” દેવી બોલી.

દેવીને ફૂલ આપતાં પ્રદ્યુમ્ન બોલ્યો, “હાં, અને જોઉં છું કે આપ હમેશાં સંધ્યાટાણે પાણી ભરવા અહીં આવો છો.”

“હા, અહીં પહાડ પર મારું ઘર છે. ચાલો ત્યાં, ત્યાં ખાવાનું આપી શકીશ.”

એકાએક દેવીએ એક વાર ચારે તરફ કાતર દૃષ્ટિએ જોઈ

લીધું. પછી પહાડમાં કોરી કાઢેલાં પગથિયાં ચડવા લાગી. પ્રદ્યુમ્ન પાછળ પાછળ ચાલ્યો. પહાડ ઉપર જઇને એણે જોયું કે કંઈક દૂર વાંસની ઝાડીમાં એક સુંદર નાની કુટી હતી. બારણું હડસેલીને દેવીએ અંદર પ્રવેશ કર્યો, અને પ્રદ્યુમ્નને અંદર આવવાને ઈશારત કરી.

પ્રદ્યુમ્ને જોયું, કુટીમાં અન્ય કોઇ નહોતું. " આપ અહીં એકલાં રહો છો ? " એણે પૂછ્યું.

" એક સંન્યાસી મને અહીં ઉપાડી લાવ્યો છે. એ શું કરે છે એ હું જાણુતી નથી. અહીં વચ્ચે વચ્ચે આવ–જા કરે છે. "

દેવીએ યવાગૂ ભરેલું એક પાત્ર પ્રદ્યુમ્નને આપ્યું. પ્રદ્યુમ્નને લાગ્યું કે એ અમૃત હતું, એનો સ્વાદ એને યવાગૂમાં કદી નહોતો જણાયો.

પ્રદ્યુમ્નને આચાર્ય પૂર્ણવર્ધનની વાત યાદ આવી. એમનું કહેવું સાચું હશે ? એના મનમાં થયું. એણે દેવીને પૂછ્યું, " આ પહેલાં આપ ક્યાં હતાં ? આપનો વાસ ક્યાં હતો ? "

એ વખતે દેવી એક કાષ્ટપાત્રમાં દાળ અને ભાત પીરસવામાં મગ્ન હતી. એણે પ્રદ્યુમ્નની સામે જોયું, " શું કહ્યું ? મને પૂછ્યું ? મારો વાસ ક્યાં હતો ? મને એ કંઇ ખબર નથી. આજ એટલું યાદ છે કે વિદિશાના માર્ગમાં એક જીર્ણ મંદિરમાં પડી હતી ત્યાંથી ઉપાડીને એક સંન્યાસી મને અહીં લાવ્યો. ત્યારથી હું અહીં જ છું, આ પહેલાં ક્યાં હતી તે જાણુતી નથી."

આટલું કહીને અનમના ભાવે ઉરુબિલ્વ ગામની તરફ, જ્યાંથી સૂર્ય પોતાનાં છેલ્લાં લાલ કિરણો છોડી વનની તરફ પ્રસ્થાન કરી રહ્યો હતો તે તરફ, તે જોવા લાગી. જોતાં જોતાં જ તે પોતાના મનમાં કંઈક યાદ કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગી, પણ જાણે કંઈ કંઈ યાદ ન આવ્યું. પછી એકાએક કંઈક વિચાર આવતાં પદ્મ

જેવી એની આંખોમાંથી આંસુ ટપકવા લાગ્યાં. પણ એક ક્ષણ પછી તરત જ એણે આંખોને લૂછી નાખી. પ્રદ્યુમ્નની પાસે અન્નનો ઘડો લાવીને બોલી, "અત્યારે તો ખાવાયોગ્ય બીજું કંઈ છે નહિ, આજની રાત રોકાઈ જાઓ, કમળના બીજની ખીર બનાવી આપીશ. સવારે ખુશીથી જજો."

પ્રદ્યુમ્નની આંખોમાં પણ આંસુ આવી રહ્યાં હતાં. એના મનમાં વિચારો આવતા હતા, 'આહ! વિશ્વની આત્મવિસ્મૃતા સૌન્દર્યલક્ષ્મી! વિદિશાના મહારાજાના રત્નભંડાર તારાં ચરણોની રજ સમાન પણ નહિ, તે તું આજ અહીં આ દશામાં છે!'

ખાવાનું પૂરું કરી પ્રદ્યુમ્ને વિદાય માગી. દેવીની આંખો નિરાશાથી છવાઈ ગઈ. બોલી, 'આજ રાત નહિ રહો? રાત્રે તમને ખીર બનાવી આપીશ."

પ્રદ્યુમ્ન બોલ્યો, "રાત્રે એકલાં રહેતાં ડર લાગતો હશે."

"ખૂબ જ. આ નેતરના વનમાં અંધારું એવું જામે છે કે ડરની મારી ઝૂંપડીનું બારણું ખોલી શકતી નથી. નિદ્રા પણ લઈ શકતી નથી. આખી રાત જાગતી બેસું છું."

પ્રદ્યુમ્નને હસીને કહેવાનું મન થયું, 'એટલે જ મને વારંવાર ખીરની લાલચ બતાવીને રાત રહેવાનું કહો છો!' પણ એ એમ બોલી ન શક્યો. એણે કહ્યું, "રાત રહીશ."

દેવીનો હર્ષ સમાવ્યો સમાતો નહોતો. આખી રાત એણે પ્રદ્યુમ્ન સાથે ખુલ્લી હવામાં બેસીને કાઢી. આનંદવિહ્વલ થઈ તે બોલી, "આહ! આવી સુંદર ચાંદની છે, પણ ભયની મારી બહાર નીકળી શકતી નહોતી. ઘરમાં અંધારામાં બેઠેબેઠે જ રાત કાઢવી પડતી."

પ્રદ્યુમ્નનું વિસ્મય અધિક–અધિકતર થતું જતું હતું. મંત્રની

શક્તિ કેમ ન હોય, પણ આવી આત્મવિસ્મૃતિની કલ્પના એણે સ્વપ્નમાં પણ કરી નહોતી. આડીઅવળી વાતો કરી સવાર પડી દેતાં એ જવાને તૈયાર થયો.

દેવી બોલી, "સંન્યાસી આવે ત્યારે એક દિવસ અહીં તમે આવો."

એ રાત્રિ પછી દર રાત્રિએ દેવીથી છુપાઈને પહાડની નીચે બેઠોબેઠો તે ઝૂંપડીની ખબર રાખ્યા કરતો. દેવીની આવી દશા કરનાર પોતે હતો તે ખ્યાલ તેને તેની વિસ્મૃતિ થવા દેતાં કે ત્યાંથી ખસવા દેતાં રોકતો હતો.

દસેક દિવસ વીતી ગયા.

પ્રદ્યુમ્ન સાંભળતો કે દેવી હમેશાં એકલી કંઈક ગાતી. એના ગીતની સ્વરલહરી પૃથ્વીવાસી માનવના ગીતની સ્વરલહરી જેવી નહોતી. પ્રાણ–વિકલા આદિમ નિર્ઝરિણીના સ્વરનું તેમાં લાલિત્ય હતું અને બીજું હતું આદિમ તારિકાનું સરલ સ્વરસામંજસ્ય !

એક દિવસ બપોરને સમયે પ્રદ્યુમ્ન જળાશય પાસે આવ્યો. અચાનક એની નજર જલમાં સ્નાન કરતા એક પુરુષ પર પડી. એ જ ગુણાઢ્ય. પ્રદ્યુમ્ન ત્યાં જ ઊભો રહી ગયો.

સ્નાનક્રિયાથી પરવારી વસ્ત્રો બદલી ગુણાઢ્ય પહાડ પર ચડવા લાગ્યો. એણે પ્રદ્યુમ્નને જોયો, એ ચમક્યો. "તું અહીં ?"

"હા–સરસ્વતી તો હવે સંપૂર્ણ રીતે તમારે વશ છે, તમે મારા આગમનને અગાઉથી જાણી નહોતા ગયા ? " પ્રદ્યુમ્ને તિરસ્કારભાવે કહ્યું.

ગુણાઢ્યનો ચહેરો પડી ગયો. "પ્રદ્યુમ્ન, સરસ્વતીને કેદ કરીને હું કેવો દુઃખી થઈ રહ્યો છું તે હું જ જાણું છું. જ્ઞાનના ભાર નીચે હું એટલો દબાઈ ગયો છું કે જ્ઞાનને હું જોઈ શકતો નથી. કલ્પના-

એનો ધસારો એટલો જબરો હોય છે કે રાત્રિઓ સ્વપ્નની જ બનેલી રહે છે, નિદ્રા તો નજીક પણ આવતી નથી. જ્ઞાનને બહાર ઠલવવાની ઇચ્છા થાય છે પણ મોહને કારણે તેમ થઈ શકતું નથી. જો થાય છે તો તે એવા માર્ગે થાય છે કે જેને કોઈ ઝીલી શકતું નથી અને આખરે એ મારી જ પાસે રહે છે.

"એક પખવાડિયાથી વધુ દિવસો થયાં હું મારા ગુરુ આજીવક સંન્યાસી પાસે ગયો હતો. એમણે જ મને વશીકરણમંત્રની શિક્ષા આપી હતી. એ વિદ્યાથી હું જેને ઇચ્છું તેને મારે વશ કરી શકું, પણ એને હું આકર્ષી શકું નહિ. એટલા માટે મેં તારો સાથ શોધ્યો હતો. હું ગાઈ જાણતો નથી એમ નહિ, પરંતુ મારું ગાન શુદ્ધ નથી. તારું ગાન નિષ્પાપ હતું. મને શ્રદ્ધા હતી કે તારા ગાનથી દેવીને આકર્ષણ થશે, એ નજીક આવશે, પછી હું એને આબદ્ધ કરી શકીશ. પણ હું એ વસ્તુને જાણતો નહોતો કે મહાન શાક્તને પકડવી જેમ મુશ્કેલ છે તેમ તેને પકડ્યા પછી છોડવી પણ મુશ્કેલ છે. એને વશમાં રાખી રાખવાની ચિંતા બીજું કંઈ કરવા દેતી નથી."

"તો હવે?" પ્રદ્યુમ્ને પૂછ્યું.

"ગુરુ પાસે હમણાં ગયો હતો, એમણે એક પૂર્વશક્તિનો વિરોધી મંત્ર આપ્યો છે. આ મંત્રથી મંત્રેલું જળ જો દેવી પર છંટાય તો દેવી મુક્ત બની જાય, પણ એ જળ છાંટનાર વ્યક્તિ તે પછી જડ પથ્થર બની જાય એવું તેમાં છે."

"તો શા માટે જલ છાંટી દેતા નથી?" પ્રદ્યુમ્ને પૂછ્યું.

"જલ છાંટવું? મારે છાંટવું? પ્રદ્યુમ્ન! દેવીને મેળવવા મેં કેટલી સાધના કરી! તે બધું વ્યર્થ કરવું? પ્રદ્યુમ્ન, મૃત્યુ પછી તો બીજો સંસાર છે, પણ પથ્થર બન્યા પછી શું રહે છે? જડ પથ્થર —અજ્ઞાનની સ્થિતિનો ખ્યાલ તો કર. સૌ કોઈ એને ઠેબે ઉડાડે." ગદ્‌ગદિત સ્વરે ગુણાઢ્ય બોલ્યો.

"ત્યારે આ રીતે જ રિબાવું છે?"

"ક્રોધ ન કરે તો કહું."

"શું?"

"મારા વતી તું જલ નહિ છાંટી શકે?" અચકાતાં અચકાતાં ગુણાઢ્ય બોલ્યો.

પ્રદ્યુમ્ન એ સાંભળીને પ્રથમ ક્ષણે તો ચમક્યો. સુનન્દા—સુનન્દાને બંસરી બજાવીને કોણ રીઝવશે? પછી સુનન્દા પથ્થરને પ્રેમ કરી શકશે? પણ બીજી જ ક્ષણે એને આચાર્ય પૂર્ણવર્ધનનું વ્યક્તિત્વ યાદ આવ્યું, અને પોતે પોતાના પ્રવાસ દરમિયાન સરસ્વતી વિનાના જગતની જે દશા જોઈ હતી તે યાદ આવી. એને થયું, 'મારા જડ થવાથી જો જગત પ્રકાશમય બનવાનું હોય તો ભલે એમ જ થાઓ.'

એણે ગુણાઢ્યને કહ્યું, "ચાલો, આપો મને એ જળ."

બંને ચાલ્યા. વચ્ચે એક વાર અટકી જઈને ગુણાઢ્યે પ્રદ્યુમ્નને પૂછ્યું, "તેં બરાબર વિચાર કરીને જ મને જવાબ આપ્યો છે? જડ બનવાને તું તૈયાર છે?"

"સરસ્વતીને મુક્ત કરવાથી જડ બની જવાય તે વાત મને સમજાતી નથી, છતાં યે જો જડ થઈ જવાતું હશે તો તે થવાને મારી તૈયારી છે." પ્રદ્યુમ્ને જવાબ આપ્યો.

બંને કુટીની સામે આવ્યા. તાપ ઓછો થયો હતો. દેવી કુટીની બહાર નીકળી હતી. પ્રદ્યુમ્નને જોઈ હર્ષથી બોલી, "સારું થયું તમે આવ્યા, આજે તો ખીર તૈયાર છે."

"વાહ! ત્યારે તો જરૂર ખાઈશ." પ્રદ્યુમ્ને કહ્યું.

"આજે તમે હમણાં જ જઈને જલાશયેથી પાણી ભરી લાવો." સંન્યાસીએ કહ્યું.

" જાઉં છું." કહીને દેવી ઘડો લઈને પહાડનાં પગથિયાં ઊતરવા લાગી. ગુણાઢ્ય ઘડા તરફ આંખને સ્થિર કરી રહ્યો.

" હું હવે ભાગવા માંડું છું. તમે એ જ જલ દેવીના શરીર પર ઢોળી દેજો. એ જલ મંત્રાઈ ગયું છે. દેવી મુક્ત થઈ જશે. પછી ફરી મને એને પકડવાનું મન હશે તોપણ હું પકડી શકીશ નહિ." ગુણાઢ્ય બોલ્યો અને પહાડની બીજી તરફ ઊતરવા લાગ્યો.

પ્રદ્યુમ્ન એકલો ઊભો બંને તરફ વારાફરતી નજર કરી રહ્યો હતો. એક તરફથી સરસ્વતી ઉપર ચડતાં હતાં, બીજી તરફ ગુણાઢ્ય નીચે ઊતરી રહ્યો હતો. પ્રદ્યુમ્નને આજથી વીસ વર્ષ ઉપરની વાત યાદ આવી. દેવી સરસ્વતીએ માતાને જ્ઞાન આપ્યું અને આવા જ નીલાકાશ નીચે એ માની ગોદમાં જન્મ્યો. આજે ફરીથી બીજી કેટલી યે માતાઓને એવું જ્ઞાન થશે. અચાનક એને સુનન્દા યાદ આવી. પ્રદ્યુમ્નને પછી એકદમ પોતાની બંસરી યાદ આવી, મેઘમલ્લાર યાદ આવ્યો, એના કાનમાં એના સૂર ગુંજવા લાગ્યા. સુનન્દા પણ જાણે સામે બેઠી એ સૂરના નાદમાં લીન બની હતી. દેવી ઉપર આવી. પ્રદ્યુમ્ન એની તરફ દોડ્યો. "દેવી, મેં તને બંધનમાં નાખી હતી. તને બંધનમાં નાખનાર જડ પથ્થર બનજો " પાણી ભરેલ ઘડો એણે દેવીના હાથમાંથી લઈ લઈ દેવી ઉપર ઢોળી નાખ્યો. એની આંખો સામે એ જ ક્ષણે એક અપુર્વ સૌંદર્ય–હિલોળ ઊડયો. જગત આખામાં આનંદની લહર ઊઠેલી એને દેખાઈ, ગોખમાં બેઠેલી એની માતાનું એને સ્મરણ થયું. ચાંદની રાતે વિહારના એકાંત ઊંચા સ્થાન પર ક્ષણ પહેલાં વિષાદથી બેઠેલી સુનન્દાના કાન પર અચાનક કયાંકથી મેઘમલ્લારના સૂર પડયા હોય તેમ તે ચમકીને ઊભી થઈ ગઈ તેવું દેખાયું.

સરસ્વતીની સરિતા બંધથી મુક્ત બની હતી. એનાં નિર્મળ જળ પરથી વહી જતા પવનોએ જગતને પ્રફુલ્લિત કરી દીધું.

ચાંદની રાતમાં વિહારના એકાંત સ્થાન પર સુનંદા બેઠી હતી

ત્યાંથી ઊભી થઈ ગઈ. એના કાન પર ચિરપરિચિત મેઘમલ્લારના સૂરો આવતા હતા, એ જાણતી નહોતી એ સૂર ક્યાંથી આવે છે. પણ એને લાગ્યું કે કોઈક એને બોલાવે છે, કોઈક એની પાસે આવે છે. કોણ છે એ? એનો પ્રિયતમ, બીજો વળી કોણ? એ કેમ હજી યે નજીક ન આવ્યો?

સંધ્યા પછી સંધ્યા, દિવસ પછી દિવસ અને માસ પછી માસ આવ્યા, કંઈક સવાર અને કંઈક સંધ્યા સુધી એણે રાહ જોઈ, પણ કોઈ જ આવ્યું નહિ. પણ એને આશા હતી, આવશે, જરૂર આવશે. પાનનો ખખડાટ થતો ને એને લાગતું, ' એ....આવ્યા.'

રાત્રિએરાત્રિએ એ નિરનિરાળાં સ્વપ્નો જોતી. કોઈ પહાડ પર નેતર અને વાંસની ઝાડીની વચ્ચે એ એક પાષાણમૂર્તિ જોતી. નિસ્તબ્ધ રાત્રિએ નેતર ડોલતાં અને વાંસ વચ્ચે પવનનો સરસર અવાજ થતો. ઓહ, ત્યાંથી, પાષાણમૂર્તિમાંથી મેઘમલ્લારના સ્વર ફૂટે છે!

સવાર પડે છે. સુનન્દાને થાય છે, 'ના, ના, ક્યાં છે પાષાણની મૂર્તિ? એ તો દષ્ટિભ્રમ! મેઘમલ્લાર સંભળાય છે, વાંસના જંગલમાંથી સંભળાય છે, એ બધી વાત સાચી પણ પાષાણમૂર્તિમાંથી સંભળાય છે એ વાત ખોટી. એ તો નિરર્થક સ્વપ્ન! +

श्री. विभूतिभूषण बंद्योपाध्याय

કલાધરની શોધમાં

તે વખતે પણ નિયમ પ્રમાણે જ બન્યું. મનોરમાએ પત્ર લખ્યો અને દસબાર દિવસ જ્યાં ત્યાં ભટકાઈને એ પત્ર ફરી મનોરમાની પાસે આવી ગયો. પત્ર લેતાં જ મનોરમા રોવા જેવી થઈ ગઈ. એના હૃદયમાં તીર ભોંકાવા લાગ્યાં અને ક્ષણભરને માટે એ પોતાને ભૂલી ગઈ. પછી તો ધીરે ધીરે ઊઠીને પોતાની ઓરડીમાં ચાલી ગઈ. એક નાની સોનેરી પેટી જે એવા જ પાછા આવેલા પત્રોથી ભરી હતી તે ખોલી અને એમાં પેલો પત્ર મૂકી પાછી વળી, પરંતુ કોણ જાણે શું એને વિચાર આવ્યો કે તે ત્યાં જ બેસી ગઈ અને એક પછી એક પત્ર કાઢી એને વાંચવા લાગી. પત્રો કોઈ ક્રમસર ન હતા, પરંતુ આજથી એક વર્ષ પહેલાં જે પત્રો લખ્યા હતા તે આવા હતા.

મહોદય !

આ પત્ર માટે હું ક્ષમા માગું છું. જેઠ માસના 'દેવભૂમિ'ના અંકમાં મેં તમારી વાર્તા વાંચી અને તે મને બહુ ગમી ગઈ. સાચે જ કહું છું કે લોકમાનસનું આટલું સૂક્ષ્મ અધ્યયન આજની દુનિયામાં કેવી રીતે સંભવી શકે? એ જ મારે માટે તો આશ્ચર્ય છે. તમે એ આશ્ચર્યને સંભવિત બનાવી દીધું છે એટલે હું કહું છું છે કે તમે ભવિષ્યના એક મહાન કલાકાર છો.

બીજો પત્ર આમ હતો.

પ્રિય મહાદેવ !

કેટલા ય દિવસો પહેલાં એક પત્ર લખેલો તે તો પાછો આવ્યો, પોસ્ટ-ઑફિસ તમને શોધી ન શકી, પત્ર પર એ લોકોએ 'લૅફ્ટ' લખ્યું હતું એટલે હું શું કરું? પરંતુ એ પછી વળી મેં 'દેવભૂમિ'માં તમારી એક બીજી વાર્તા વાંચી. શ્રાવણના 'મનોજ'ના અંકમાં પણ તમારો એક લેખ પ્રગટ થયો હતો એટલે મેં મનમાં નક્કી કર્યું કે ક્યાંય પણ તમે વસો તો છો જ. મને ખબર નથી પડતી કે એ લેખો મને પસંદ કેમ પડે છે : જ્યારે હું તે વાંચું છું ત્યારે મારું હૃદય બળપૂર્વક એ તરફ ખેંચાઇ જાય છે ને મનમાં થાય છે કે તમને ખૂબખૂબ અભિનંદું—એ અભિનંદનની તમને શી કિંમત હશે: એ વિચારવા જેટલું મારી બુદ્ધિ કામ નથી કરતી-એટલી સૂક્ષ્મતા આપણા સાહિત્યમાં ક્યાંય દેખાય છે? આ યુગના મોટા મોટા કલાકારોને ઇર્ષા થતી હશે, પરંતુ જ્યારે મેં 'દેવભૂમિ'ના સંપાદકોને પૂછયું કે તેઓ 'ધૂમિલ' ને ઓળખે છે? તો એમણે જવાબ દીધો, અમારે પણ એ જ સમસ્યા છે. 'ધૂમિલ' કોણ છે અને ક્યાં રહે છે એ કોઇને ખબર નથી, તો પછી હું કઇ રીતે જાણી શકું ?

તે પછીનો એક પત્ર આ રહ્યો.

અમર શિલ્પી !

દુનિયા કેવી છે ? એક પત્ર પણ તમારા સુધી પહોંચી ન શકયો. હવે તો પત્ર પહોંચવાની બધી સંભાવનાઓ નષ્ટ થતી જાય છે છતાં પણ આશા તો હજુ યે છે, એ આશા મને ક્યાં લઇ જઇને અથડાવી મારશે તે હું નથી જાણતી. પરંતુ હું તો આડી વાતે ઊતરી ગઈ. હું એમ કહેવા માગું છું કે આ બિભત્સ દુનિયામાં આંટા મારતાં પ્રાણીઓ તમારા હાથમાં આવતાં જ આટલાં દૈવી કેમ બની જાય છે? તમારા

એ પત્રો કેટલા સ્પૃહણીય છે? જે દુનિયાનું ઠેકાણું પણ અહીં ગમે તેટલી શોધ કરતાં છતાં મળી શકતું નથી તેનું દર્શન તમે તો સત્યની સંગીન દીવાલ પર તમારી કલાનો આધાર રાખીને કરાવો છો. કહો તો ખરા, તમે કાદવની ગટરમાં કમળને કેવી રીતે સર્જાવો છો?

એક બીજો પણ પત્ર હતો.

દેવ!

તમે કવિ પણ છો, 'કવિ'! હું આ શું કહું છું? આ બે અક્ષરનો શબ્દ તમારું પ્રતિનિધિત્વ નથી બતાવી શકતો, તમે સ્વયં સૃષ્ટા છો. તેની જેમ જ નિરાકાર નિર્વિકાર અને સર્વવ્યાપી છો, નહિ તો તમે આટલું સુંદર કઇ રીતે લખી શકો? એ સંભવી જ કેમ શકે? માણસ શું આટલો ઊંડો ઊતરી શકે ખરો?

પરંતુ ઓ નિર્દયી! હું તો તને શોધી કાઢવાની પ્રતિજ્ઞા લઇ બેઠી છું. જાણું છું કે આ ગાંડપણ છે, નિરાકારને સાકાર કોણ કરી શકે? પરંતુ તમે જ અસંભવને સંભવિત બનાવવાનો પાઠ મને ભણાવ્યો છે; એનો પ્રયોગ તમારા પર જ થાય એમ હું ઇચ્છું છું.

હું પેલા મહાન ઈશ્વર સાથે તમને સરખાવવા લાગી પરંતુ તમે પોતે તો ઈશ્વરમાં માનતા નથી. હમણાં તમે લખ્યું હતું "મનુષ્ય સાથે ઘૃણા કરીને માણસે ઈશ્વરને મેળવ્યો છે, હું એવા ઈશ્વરને નથી માનતો, હું નાસ્તિક છું" પરંતુ ઓ કલાધર! તમારા માનવપ્રેમમાંથી જ મને તમારામાં ઈશ્વરની ભ્રાંતિ દેખાવા લાગી છે, કેવી અશક્ય ને ઊલટી આ વાત છે!

આજે જે પત્ર લખ્યો હતો એમાંનાં થોડાં વાકયો આ રહ્યાં:

હૃદથી જ્યારે ભલે ને કોઈ પણ જાય, તે પોતાનું રૂપ ખોઈ બેસે છે. જોઉં છું કે તમારી શોધમાં આખો દેશ ગાંડો બન્યો છે પરંતુ હજુ તમને કોઈ ખોળી નથી શકયું. સૌને તમે પ્રેતાત્મા હો એવો શક છે, તો તો તમે આત્મવિજ્ઞાપનથી પર હશો.

પ્યારે શિલ્પી ! તમારા હ્રદયની સદ્ભાવનાઓ આટલી ઉદાર થઈને કેમ વીખરાઇ ગઇ છે! તમે માત્ર સુંદરતાની ઝાંખી જ નથી કરાવતા પણ તેનું નિર્માણ કરો છો. અને એ 'સુંદર' પણ કેવું! કે જે મનુષ્યની કલ્પનામાં આવી શકે એવું. લ્યો, હું તો તમારૂં મૂલ્ય આંકવા બેઠી, પરંતુ કોઈનું મૂલ્ય આંકવું એ સારૂં છે ? વહેતા પાણીને જે માપે તે ગાંડું જ હોય–પરંતુ ફરીથી પણ મન વિવશ થઈ જાય છે ત્યારે જોવા માંડું છું કે પ્રવાહમાં તેજી કેટલી છે ?...

આટલી તીવ્ર દૃષ્ટિ, આટલું સૂક્ષ્મ અધ્યયન, આટલી ઉદારતા આ બધું હોવા છતાં તમે કેમ ભૂલ કરો છો કે તમે જેટલા રહસ્યમય બનતા જશો એટલી જ દુનિયા તમારી પાછળ પડશે ? શું તમે એમ ઇચ્છો છો કે દુનિયા બધું જ છોડીને તમારી શોધમાં ફરે ? પાગલ કલાધર ! સંસાર હવે હદ ઉપર આવી ગયો છે, તે આગળ નહિ વધે અને તમે રહસ્યના ગર્ભમાં જ છુપાયલા પડી રહેશો; તમે કહેશો, "હું એ જ ઇચ્છું છું" પણ એ શું સંભવિત છે ? હું કહું છું કે હવે ચૂપ નહિ બેસી રહું, તમને શોધીશ, અવશ્ય શોધીશ......

મનોરમા આ પત્ર વાંચતી વાંચતી આવેશમય બની ગઈ. 'અવશ્ય હું એને શોધી જ કાઢીશ, તે ભલે ને ગમે ત્યાં હોય, હવે છૂપા નહિ રહી શકે, પરંતુ......' વળી તે વિચારવા લાગી, 'હું એને શા માટે શોધું ? એનો ને મારો સંબંધ શું ? ગાંડી મનોરમા !' એમ કહેતી કહેતી મનોરમા હસવા પ્રયત્ન કરવા લાગી અને તે ખરેખર હસી પડી, બહુ જોરથી હસી પડી. 'એક ગૃહસ્થ-ઘરની કન્યા કોઈ અજાણ્યાને આટલા ને આવા પત્રો લખે એ જો કોઈ જાણે તો શું કહે ?......' અને કહેતાં કહેતાં એનામાં ફરી તેજી આવી ગઈ. તેણે નાની પેટીને બે ય હાથમાં દબાવીને છાતી સાથે લગાવી દીધી ને કહેવા લાગી–મારી બાબતમાં કોઈ ને કાંઈ કહેવાનો

શું અધિકાર છે ? હું દુનિયાની ચિંતા શા માટે કરું ? હું તો કેવળ મારાને જ જાણવા માગું છું '

એ જ વખતે બહારથી કોઈએ કહ્યું–' જીજી ! 'દેવભૂમિ'ના સંપાદક આવ્યા છે.'

મનોરમા ચોંકી ઊઠી. એણે પત્રોને એકદમ પૅક કરતાં કરતાં કહ્યું: 'એમને અંદર મોકલો.'

તે બહાર આવી ગઈ, તેણે જોયું તો ખાદીધારી નવયુવક એની સામે ઊભો હતો.

મનોરમાએ કહ્યું: 'આવો, તમે બહુ તકલીફ લીધી,' અને તે અંદર આવીને બેસી ગયા.

સંપાદક બોલ્યા: 'તમારા પત્રો મળ્યા હતા, કારણવશાત્ ઉત્તર આપી ન શકયો તેથી ક્ષમા માગવા આવ્યો છું.'

મનોરમા લજ્જાથી નમી પડી ને કાંઈ બોલી ન શકી. તે ફરીથી બોલ્યા: 'તમે ધૂમિલનાં આટલાં પ્રશંસક છો તે સ્વાભાવિક જ છે, તમે પણ બહુ સુંદર લખવા લાગ્યાં છો. પરંતુ બહેન! આશ્ચર્ય તો એ છે કે ધૂમિલને આજ સુધી કોઈ જોઈ નથી શકયું. એના એક ઠેકાણા પર હું ગયો હતો, પરંતુ ત્યાં કોઈ 'ધૂમિલ' લેખક વિષે કાંઈ કહી ન શકયું. મકાનમાલિક એટલું કહી શકયો કે આ મકાનમાં એક બદ્રી નામનો કારકુન રહેતો હતો. એને અહીંનાં હવાપાણી માફક નહોતાં આવતાં તેથી તે રાજીનામું દઈને પોતાને દેશ ચાલી ગયો છે.'

મનોરમા ઉત્સુક બનતી ગઈ પણ બોલી નહિ, પરંતુ સંપાદક બોલ્યા: 'એ લાલજીએ એક અદ્ભુત વાત મને કહી છે.'

'શું ?' મનોરમા એકદમ બોલી ઊઠી.

'કે તે કારકુન બહુ ઓછી વાતો કરતો હતો અને મોટે ભાગે લખ્યા જ કરતો હતો.'

'તો શું તમે એમ માનો છો કે તે કારકુન જ આપણા મહાન કલાકાર 'ધૂમિલ' હોય?'

'નહિ નહિ, હું એમ નથી કહેતો, બિચારો કારકુન શું લખે! તે ક્યાં સ્વતંત્ર હોય છે?'

મનોરમાએ વિરોધ તો બતાવ્યો પણ એના મનમાં યે શંકાનું બીજ વવાઈ ગયું, જો કે તે દઢ નહોતું, વાદળમાં ચંચળ વીજળી ચમકીને ચાલી જાય પણ કેવી જ્યોતિમય હોય! એવી એની શંકા હતી. એ વિચારતી હતી ત્યાં સંપાદક ફરીને બોલ્યા, 'આ વખતે જે પત્ર આવ્યો છે એમાંથી એક બીજા ઠેકાણાનું સૂચન મળે છે. હું અત્યારે ત્યાં જ જાઉં છું. આ વખતે આપણે એ રહસ્યને ખુલ્લું કરી શકીશું એવી મને આશા છે.'

'તમે અત્યારે જ જાવ છો?' મનોરમા જાગૃત થઈ.

'હા જી.'

થોડીવાર મનોરમા કંઈક વિચારમાં પડી ગઈ, પછી એકદમ બોલી ઊઠી, 'હું જ જઈશ.'

'તમે?' સંપાદકે આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

'હા, હું જઈશ. તમે મને ત્યાંનું સરનામું આપી દો. હું તેને અવશ્ય શોધી કાઢીશ.'

સંપાદક–મહોદય ભડકી ગયા. તેને આશ્ચર્ય પણ બહુ થયું, પરંતુ મનોરમા દઢ હતી. તેણે કહ્યું, 'કલાકાર સૌની સંપત્તિ છે, એને માટે હું જે કાંઇ કરું તેથી કોઇ પર ઉપકાર નહિ થાય.'

સંપાદક લજ્જિત થઈને બોલ્યા, 'ના ના, હું એમ નથી

કહેવા માગતો, તમારો પ્રયત્ન સ્તુત્ય છે. હું તમને સફળતા પ્રચ્છીશ.'

અને તે ચાલ્યા. મનોરમાએ જાણે શું યે મેળવ્યું હોય એમ એની મેળે જ એનું મન ખીલી ઊઠયું. એ દિવસે મનોરમા બહુ હસનારી છે એ વાત વિશેષ રૂપે પ્રકટ થઈ.

જે મકાનની સામે મનોરમા જઈને ઊભી રહી તે એક સાધારણ ગલીમાં હતું. ચારે બાજુ ખૂબ ઘરો હતાં. બધાં જ ગંદાં હતાં. જાણે ગંદકીથી લીપાયેલાં ન હોય! જે ઘરની સામે તે ઊભી હતી એ પણ એટલું જ ગંદું હતું પણ તદ્દન ખાલી દેખાતું હતું. મનોરમાએ ત્યાં કોણ રહે છે તે કોઈ પાસેથી જાણવા ચારેબાજુ જોયું. એ વખતે તે ઉદ્વિગ્ન થઈ ગઈ હતી કારણ કે એને કેટલી ય જગાએ ભટકવું પડયું હતું. વસ્તી બહાર રહેનાર બધી જાતિઓના મહોલ્લામાં એ ફરી વળી હતી, જેને દુનિયા તિરસ્કૃત અને નીચ કહે છે એવી વસ્તીમાં જઈને પણ એણે જોયું હતું. કેટલી વાર એના મનમાં એ પ્રશ્ન થતો, 'ધૂમિલ' જેવા કલાકાર પણ આવી જગાએ રહી શકતા હશે શું? પરંતુ ત્યારે એ વિચિત્ર વાતો સાંભળતી કે એની શંકાનું બીજ ખીલી ઊઠતું ને એ આગળ વધતી.

એક મહોલ્લામાં જઈને એણે પૂછયું 'ધૂમિલ'નું ઘર કયું? તો કેટલાય માણસો એની સામે જોવા લાગ્યા. તેઓને આવી સુંદર સ્ત્રી અહીં કેવી રીતે આવી હશે એનું જ અચરજ થતું હતું—તેઓ 'ધૂમલ' કે 'ધૂમિલ'ના પ્રશ્નને ભૂલી જઈને 'તમે કોણ છો?' એમ જ પૂછવા લાગ્યા.

મનોરમા શું કહે? પણ ઉત્તર તો દેવો જ પડશે એમ વિચારીને બોલી 'હું ધૂમિલના ગામની રહેવાસી છું.'

'ધૂમલ'–જાણે હમણાં જ એને ખ્યાલ આવ્યો હોય એમ–એક જણ બોલી ઊઠ્યો. 'અમે કોઈ 'ધૂમલ'ની વાત નથી જાણતા. અમને તો અમારા ગોવિંદભાઈની ખબર છે.'

'ગોવિંદ કોણ?' મનોરમાએ પૂછ્યું.

'ગોવિંદને તમે નથી ઓળખતાં?'

'અમે શરાબ ન પીઈએ એમ એણે કહેલું.' એકે કહ્યું–'હું હવે શરાબ નથી પીતો.'

બીજો બોલ્યો–'હું રોજ સાબુથી કપડાં ધોઉં છું.'

ત્રીજાએ કહ્યું–'મેં મારા છોકરાને ભણવા મૂકી દીધો છે.'

ચોથાએ કહ્યું–'મેં માંસ ખાવું છોડી દીધું છે.'

અને એવી એવી બીજાઓની વાતો સાંભળીને મનોરમાનું મગજ ભરાઈ ગયું.

ત્યાં એક નવયુવક ફરી બોલ્યો, 'અમારા ગોવિંદભાઈ મહાન પંડિત હતા–મેં તો એમને હમેશાં દીવાને અજવાળે લખતા જ જોયા છે.'

'હાં...' કહેતાં મનોરમા કાંપી ઊઠી ને પૂછવા લાગી કે તે ક્યાં છે?

'તે ક્યાં છે એ તો અમે પણ જાણવા ઇચ્છીએ છીએ.' નવયુવકે જવાબ દીધો. 'કેટલાય મહિના વીતી ગયા, અને જ્યારે તહેવારનો દિવસ આવ્યો ત્યારે અમે ગોવિંદભાઈને ન જોયા.' આમ કહેતાં તે રડવા જેવો થઈ ગયોઃ 'દેવ હતા પણ ચાલ્યા ગયા.' પાછળથી કોઈક બોલ્યું.

મનોરમા મૂંઝવણમાં પડી ગઈ, અહીં પણ એને માટે વીજળીનો ચમકાર દેખાઈ ગયો હતો, પરંતુ ગોવિંદ અને ધૂમિલ એક જ હશે એમ એ કઈ રીતે માની શકે? હોઈ પણ શકે અને ન પણ હોય.

આટલા માટે જ એણે ગોવિંદને મળવાની ઇચ્છા કરી. પરંતુ ગોવિંદ પણ આ રહસ્યમય દુનિયામાં એક વધુ રહસ્યમય બનીને ગૂમ થઈ ગયો.

તે પાછી ફરી. હવે એનું મન ભારે થઈ ગયું હતું તેથી ઘેર જવાનો વિચાર કરતી હતી, ત્યાં એક છોકરી એકદમ એની પાસે આવી. તે લગભગ ૧૬–૧૭ વર્ષની હશે, શ્યામવર્ણી પણ નમણી હતી. કપડાં સ્વચ્છ હતાં. 'તમે ગોવિંદભાઇને મળવા આવ્યાં છો?' એણે પૂછ્યુ.

મનોરમાને ખૂબ આશ્ચર્ય થયું. તેણે કહ્યું, 'હા'–

'તે ક્યાં રહે છે તે હું જાણું છું.'

'તું?' મનોરમાને વધારે આશ્ચર્ય થયું. 'તો મને બતાવશે?'

'ચાલો' કહી છોકરી ચાલી. મનોરમાએ પાછળ ચાલવા માંડ્યું. એનું મન ફરી ખીલી ઊઠ્યું. 'તારું નામ શું છે?' મનોરમાએ પૂછ્યું.

'ગોમતી!'

'ગોવિંદ ત્યાં રહે છે એની તને કેમ ખબર પડી? પેલા લોકો તો નથી જાણતા!'

ગોમતી ખમચાઈ ગઈ, પણ પછી તુરત બોલી 'જ્યારે તે જતા હતા ત્યારે મને કહી ગયા હતા. હજુ પણ હું કોઈ કોઈ વાર ત્યાં જાઉં છું. એમણે તે ત્યાં રહે છે એ કોઈને કહેવાની મને ના પાડી છે.'

'ત્યારે તેં મને તો કહી દીધું!'

ગોમતી જરી પણ પાછી ન પડતાં બોલી, 'તમે તો એના ગામથી આવો છો એટલે એમના કાંઈક સગાં હશો.'

મનોરમા કાંપી ઊઠી.

ગોમતી તો બોલતી જ હતી. 'એમનું મોં તો તમારા જેવું છે, પણ કોણ જાણે કેમ તે અમારા જેવાં ગંદાં માણસોની વચ્ચે રહે છે. મને તે કહેતા હતા કે હવે હું જલદી મારે ગામ ચાલ્યો જઈશ.' આમ કહેતાં કહેતાં તો ગોમતીની આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં.

મનોરમા સામે દુનિયાનું એક નવું જ સ્વરૂપ-નવો જ રંગ દેખાવા લાગ્યો. તેણે બહુ જ ધીરા સ્વરે પૂછ્યું, 'એના જવાથી તને દુઃખ થાય છે ગોમતી?'

'હા, જીજી.' ગોમતી બોલી, પણ શરમની મારી સજ્જડ થઈ ગઈ. મનોરમા સમજી ગઈ કે છોકરી પોતાના ગોવિંદને ચાહે છે, અને તેના હૃદયમાં ગોમતી માટે સહાનુભૂતિ ઊભરાઈ આવી. એ જ વખતે તે એક બહુ જ ગંદી ગલી સામે આવી ગઈ હતી. ગલીમાં ત્રીજું મકાન એનું છે. ગોમતીએ કહ્યું, 'હું ત્યાં નહિ આવું. તમો જઈ શકો છો જીજી! પરંતુ...' ગોમતી આગળ ન બોલી શકી.

મનોરમાએ કહ્યું, 'હું તારા ગોવિંદને ક્યાંય નહિ લઈ જાઉં, હો ગોમતી! એ ઠીક ને?'

ગોમતી ચાલી ગઈ અને મનોરમા ત્યાં જ ખમચાઈને ઊભી રહી ગઈ. કોઈ આવે તો પૂછું એ વિચારે છે ત્યાં તો કેટલાય માણસોએ એને ઘેરી લીધી. મનોરમાને ત્યાં ઊભેલી જોઈને સૌને આશ્ચર્ય થયું. સૌ પૂછવા લાગ્યા 'કોનું કામ છે?'

'આ મકાનમાં કોણ રહે છે?' મનોરમાએ પૂછ્યું.

'ચારણભાઈ' બધા એક સાથે બોલી ઊઠ્યા.

'હું એમને જ મળવા માગું છું.'

આથી બધાને વધારે આશ્ચર્ય થયું પણ સૌએ કહ્યું, 'ઠીક, આવો' અને મનોરમા એમની સાથે ચાલવા લાગી. એણે ત્યાં જે કાંઈ જોયું તેથી તે કંપી ઊઠી. ઘૃણાથી એનું દિલ ભરાઈ આવ્યું. આંખો બંધ કરવાની એને ઇચ્છા થઈ, અને મનમાં થવા લાગ્યું કે અહીં તો 'ધૂમિલ'ની છાયા પણ આવી ન શકે, છતાં પણ તેણે તો ચાલવા માંડયું. કોણ જાણે કેમ, એની ચેતના એને પાછી ખેંચી જતી હતી. પરંતુ ઉપચેતના આગળ ખેંચવા લાગી. આવા યુદ્ધમાં

ઉપચેતના જ હમેશાં જીવતી રહે છે–તેનો અંત આવે છતાં પણ તે મનુષ્યને મરવા દેતી નથી. મૃગજળમાં લોભાવી રાખે છે. મનોરમાની ઇચ્છાને પણ એણે જ બાંધી રાખી.

એ વખતે એક જણ બોલી ઊઠ્યો, 'પેલા રહ્યા ચારણભાઈ' બીજા માણસે આગળ આવીને તેને ઢંઢોળવા માંડ્યો ને બૂમો પાડવા લાગ્યો, 'ચારણભાઈ, જુઓ તો, કોણ આવ્યું છે?'

એ ચારણભાઈ નામની વ્યક્તિ લીમડાના ઝાડ નીચે ચટાઈ પર સૂતી હતી. લાંબો ને મજબૂત આદમી લાગતો હતો. એનો રંગ સફેદ હતો પણ મોં પર જાણે રુવાંટીનું ગાઢ ખેતર ઊગ્યું હોય એવું લાગતું હતું. કપડાં સાફ હતાં, અવાજ સાંભળતાં તે ચોંકી ઊઠ્યો. એણે આંખો ઉઘાડી તો જાણે એમાંથી અગ્નિ ઝરતો હોય એમ લાગતું હતું.

થોડીવારે ઊંચે જોઈને તે ફરી ચત્તો સૂઈ ગયો. પેલા માણસે ફરી ચારણને બોલાવ્યો, 'ચારણભાઈ, તમને શું થયું છે?' બીજો બોલ્યો, 'લાગે છે કે આજ એણે ભાંગ પીધી છે.'

'ના ના, એ તો...'

'બાપુ! આજ કન્હાઈએ એને પણ પિવરાવી દીધી છે.' પાછળથી એક છોકરો બોલ્યો.

'એણે ના ન પાડી?'

'ના.'

'અજબ માણસ લાગે છે.' આવનાર માણસો ગુસપુસ કરતા ઊઠવા લાગ્યા અને મનોરમાને કહેવા લાગ્યા, 'હવે અત્યારે તે નહિ ઊઠે, તમે સાંજે...' મનોરમા શરમથી, ગ્લાનિથી ને ઘૃણાથી ઊભરાઈ ગઈ, 'નહિ, નહિ, ફરી કોઈવાર આવીશ.' કહીને તે પાછી ચાલી ગઈ. એ એટલી ઝડપથી ચાલી કે એને પોતાને જ આશ્ચર્ય થયું.

જ્યારે સડક પર આવી ત્યારે જ પોતે એ જ દુનિયામાં છે એની એને ખાતરી થઈ.

હોટેલની કૅબિનમાં બેસીને મનોરમાએ એ આખી ઘટના પર વિચાર કર્યો. ત્યાંથી પાછા આવીને તુરત જ એણે નોકરને કહી દીધું હતું કે તે આજે રાતની ટ્રેનમાં ઘેર જશે. પરંતુ હવે એ મૂંઝવણમાં પડી ગઈ હતી. તે કૂવા પર જઈને તરસી પાછી આવતી હોય એવું તો નહિ હોય! એની ઠીક તપાસ તો કરું!

વળી અંદરથી અવાજ આવતો, કેવી મૂર્ખ છોકરી! એ તે શું ધૂમિલને રહેવાનું સ્થાન! તું કોની પાછળ ભટકે છે?

વળી તેને વિચાર આવ્યો, આ બધી વસ્તુએ મને નવી દુનિયાનું દર્શન કરાવ્યું છે. કેટલી બીભત્સ! પરંતુ દયા–મમતાથી કેટલી ભરપૂર છે! એ કેટલી ભલી દેખાય છે! જાણે કેવળ અંધારી રાતમાં આગિયાનો ઝબકારો!.........

અને તે બોલી ગઈ, 'એકવાર તો ચારણને જરૂર મળીશ. એ લોકો એનું નામ કેમ લેતા હતા? એ પહેલાં પણ તેઓએ પૂછ્યા વિના જ ગોવદની વાત કરેલી, અને પેલો કારકુન? એ બધા ય લખે તો છે જ. ત્યારે, ત્યારે...' એની સામેથી કાંઈક પડદા જેવું ખસવા લાગ્યું. 'ત્યારે 'ધૂમિલ'નાં પાત્રો પણ આ જ દુનિયાનાં છે. એટલાં જ ગંદાં, એટલાં જ દુરાચારી, પરંતુ કેટલાં સાચાં! માનવદયાથી ભરપૂર......'

એણે નિશ્ચય કરી લીધો અને નોકરને બોલાવીને કહ્યું કે તે કામસર બહાર જાય છે, દશ વાગે પાછી ફરશે.

અને તે ચાલી ગઈ. એ જ મકાનની સામે જતાં જ તે ખમચી અને ઊભી રહી ગઈ.

ત્યાં બિલકુલ શાંતિ હતી અને અંધકાર તો એવો હતો કે

જાણે એ જગાને પોતાની છાતીમાં સમાવીને નિશ્ચિંતતાથી સૂઈ ગયો હતો. માત્ર પેલાં બારણાંની તિરાડોમાંથી ક્યાંક ક્યાંકથી પ્રકાશનું કિરણ આવતું હતું–જાણે કે પૃથ્વીને કોઈએ ઊઝરડા ન કર્યા હોય!

એણે ધીરેથી કમાડ ખખડાવ્યું, 'કમાડ ખોલો!'

કોઈ બોલ્યું નહિ.

મનોરમા ફરી બોલી. 'કમાડ ખોલી દો ચારણ! કમાડ ઉઘાડો, ચારણ, ગોવિંદ જે કોઈ હો તે બારણાં ઉઘાડી નાંખો.'

ચારણ ચોંકી ઊઠ્યો, હસ્યો અને બારણાં ઉઘાડી નાંખ્યાં. બહાર જોયું તો એક ગૃહસ્થઘરની કન્યા તેના સુંદર મોં પર કેટલાય ભાવો છુપાવીને ઊભી હતી 'તમે?' તે બોલી ઊઠ્યો.

'હાં, હું મનોરમા. કેમ, અંદર આવી શકું કે?' ચારણે રસ્તો કર્યો, તે એક બાજુ ઊભો રહી ગયો અને મનોરમા અંદર આવી ગઈ. ઓરડો આખો ખાલી હતો, માત્ર એક ચટાઈ, માટીનાં બે ચાર વાસણ અને લખવાનો સામાન ત્યાં પડ્યો હતો.

'બેસો' તેણે કહ્યું.

'તમને અચરજ થતું હશે' બેસતાં બેસતાં મનોરમાએ કહ્યું. તે હસી પણ ન શક્યો.

મનોરમા ચુપ થઈ ગઈ. કેવી રીતે કહે? શું કહે? માત્ર સામે જોઈને બેસી રહી. તે જોતી હતી કે પહેરવેશ વિચિત્ર છતાં મુખ કેટલું શાંત અને ગંભીર હતું! જાણે કે એ વ્યથાની પાછળ કોઈ ઊંડી અનુભૂતિ પડી હતી. તો શું આ જ 'ધૂમિલ.'

તે બોલ્યો. 'હું તમારી ઓળખ માગું તો?'

મનોરમા પણ એકદમ બોલી ઊઠી, 'અને હું પણ 'ધૂમિલ'નો પરિચય માગું તો?'

મનોરમાને તો એટલી વારમાં જાણે ધરતીકંપ થયો હોય એવું લાગ્યું. પરંતુ એ તો હતો એમ જ શાંત રહ્યો અને બોલ્યોઃ

'તમે ધૂમિલને શોધો છો?'

'હા'

'તો જાણો કે હું જ તે ધૂમિલ છું.'

'ધૂમિલ! મહાન કલાકાર ધૂમિલ તમે?!'

મનોરમા આશ્ચર્ય અને હર્ષથી ઊભરાઈ ગઈ. અને ક્યાંય સુધી બંને ચુપ રહ્યાં. મનોરમા શું બોલે? શું કહે? તે તો વાણી જ ખોઈ બેઠી હતી. ધૂમિલ પણ ઉપરથી શાંત હતો પરંતુ એના દિલમાં વિચારોનું એક ભયંકર યુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું. મનોરમા ઊઠતાં ઊઠતાં બોલી, 'હવે જાઉં છું ને બધાને જ કહી દઉં છું કે મેં ધૂમિલને મેળવ્યા છે.'

ધૂમિલે કહ્યું, "તમારો હક્ક સાચો છે પરંતુ જરા બેસો." મનોરમા બેસી ગઈ. ધૂમિલ બોલ્યો, "હું હવે મને છુપાવીશ નહિ, અને હું એ પણ જાણું છું કે તમે અહીં ક્યારે ને કેવી રીતે આવ્યાં છો. હું દુનિયાથી છૂપો છું પણ દુનિયા મારાથી છૂપી નથી. હું એ પણ કહી દઉં કે હું તમારી રાહ પણ જોતો હતો. જો તમે ન આવત તો કદાચ મને આશ્ચર્ય થાત. તમને હું સારી રીતે જાણું છું."

મનોરમા ફરી આશ્ચર્યથી ઊભરાઈ ગઈ. અને તે તો કહેતો જ ગયો, "હું તમને મળીને ખુશ થયો છું. મેં આજે જાણ્યું કે આ દુનિયામાં પણ મારા માટે આટલો પ્રેમ છે."

મનોરમા બોલી ઊઠી, "તમારે માટે દુનિયા ગાંડી બની છે, તમે અમર શિલ્પી છો."

"શક્ય છે દેવી! પરંતુ હું માનું છું કે દેશનો આત્મા હજુ

મને ઓળખતો નથી. અને વળી અંધકારમાં રહેવાને હું એટલો ટેવાયલો છું કે પ્રકાશનું પહેલું કિરણ જોતાં જ હું અંધો બની જઈશ."

મનોરમા પાછી સ્થિર......

'ત્યારે...'તેણે કહ્યું. 'હું તમને કહું......'

તે એકાએક અટકી ગયો. મનોરમા ચમકી, ધ્રૂજી ઊઠી. તે ફરી બોલ્યો, "હું ભૂલ્યો, હું તમને પ્રાર્થના કરું છું કે તમે ધૂમિલને જોયો છે એવું કોઈને કહેશો નહિ."

"'ધૂમિલ' શબ્દ તે એટલી જલદીથી બોલી ગયો કે મનોરમા કંપી ગઈ. થોડીવાર સુધી તો એ સમજી ન શકી, પછી સમજી ને એને લાગ્યું કે એનો જીવનરસ મરુભૂમિમાં નષ્ટ થઈ ગયો છે. તે બબડવા લાગી. 'દુનિયા જે દેવતાને ઇચ્છતી હતી એ દેવતાને મનોરમા મેળવે ને છતાં મનોરમા દુનિયાને કહે કે દેવતા નથી? નહિ નહિ......'

ધૂમિલ બોલી ઊઠયો, 'બોલો, તમે એટલું કરશો? જો હું ધારત તો તમે મને શોધી ન શકત, પરંતુ ગોમતીનું વચન હું કઈ રીતે ફોક કરું?'

'ગોમતી!' મનોરમા ફરી જરીક ધ્રૂજી ગઈ 'હું જાણું છું કે તે તમને ચાહે છે.'

'હું પણ જાણું છું, ને તેથી જ આજે જ અહીંથી ચાલ્યો જાઉં છું.'

'ક્યાં જશો?'

'તે નથી જાણતો દેવી! જવું છે, કેવળ એટલું જ હું જાણું છું.'

'ગોમતીને પણ નહિ મળો?'

'નહિ દેવી.'

મનોરમા આને શું કહે? મહાન કલાકાર કે નિર્દયી હત્યારો?

તે બોલ્યો, 'તમને આશ્ચર્ય થતું હશે, પણ જે માણસના હૃદયમાં પડ્યું હોય છે તેને બહાર લાવવા માટે આવી સઘળી માયાનો ત્યાગ કરવો જ પડે છે. મારું હૃદય જો હું ગોમતીને દઉં તો દુનિયાને શું દઉં ?'

મનોરમા ચુપ જ રહી.

"બોલો દેવી ! જવાબ દો. માણુસ જો દુનિયાને કાંઈક આપે તો તો પોતે કાંઈકે ય મેળવી શકે, પણ જો બધું પોતે જ લઈ લે તો દુનિયાને શું દે? કાંઈ જ દઈ શકતો નથી.'

મનોરમા સ્તબ્ધ બની એની વાતો સાંભળતી હતી. તેનું હૃદય રડતું હતું, 'કેટલો વિવશ ! કેટલો દયાભાવી ! પરંતુ કેટલો મહાન ! જાણે અંધારામાં બેસીને પોતાના હૃદયના લોહીથી ખાલી પટ પર અમર ચિત્ર ચીતરે છે? અને કહે છે 'મને કોઈ ન દેખે ને હું સૌને દેખું.'

અને તેનું દિલ ભરાઈ આવ્યું, ઊઠતાં ઊઠતાં એણે કહ્યું, 'જાઉં છું, વિશ્વાસ રાખજો, કોઈને નહિ કહું. પરંતુ દેવ ! શું તમે જાણો છો કે હું તમને...'

મનોરમા આગળ ન બોલી શકી. એણે એકદમ 'ધૂમિલ'ના ચરણનો સ્પર્શ કરી લીધો અને બહાર નીકળી ગઈ.

ધૂમિલ તો એ જ રીતે શાંતિથી સ્થિર બની ત્યાં જ બેસી રહ્યો. એણે પોતાની સઘળી શક્તિ ખર્ચીને અંદરના આવેગને અંદર જ રોકી રાખ્યો હતો. મનોરમા જ્યારે ચાલી ગઈ ત્યારે પોતાની સાથે વાત કરતો હોય એમ ધીરે ધીરે એ બોલવા લાગ્યો, "જીવનનું આ દૃશ્ય કેટલું સુંદર ! કેટલું સાચું ! છતાં અંધકારથી આચ્છાદિત થયેલું છે. તેના ઉપરનું આવરણ ઉતારવા માટે મારે પોતાને આવરણ ઓઢવું જ પડશે, હું શું કરું ?' અને તે મહાન કલાકાર એ ઘોર અંધકારમ ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડી પડ્યો.

ઘેર જઈને તુરત જ મનોરમાએ 'દેવભૂમિ' ને લખી મોકલ્યું, 'હું દિલગીર છું કે હું 'ધૂમિલ'ને શોધી નથી શકી, શી ખબર, કળાએ એને ક્યાં સંતાડી દીધો છે!'

એ સાંજે જ ગોમતી ચારણના નિવાસ પર જઈને ખૂબ વખત સુધી રડતી રડતી પડી રહી હતી. તેને ખાતરી જ થઈ હતી કે પેલી સુંદર સ્ત્રી ગોવિંદની જ સ્ત્રી હતી અને તે જ ગોવિંદને પોતાની સાથે લઈ ગઈ.

એનો એ વિશ્વાસ કેમ તૂટે!

हिंदी 'विश्वमित्र'मांथी — विष्णु प्रभाकर

કૅપ્ટન નાકામુરાનું મૃત્યુ

નાનકીંગ મથકના 'હીઝ મૅજેસ્ટીસ ઇમ્પીરિયલ આર્મી'ના અમલદાર કૅપ્ટન નાકામુરાએ શાંઘાઈમાં એક પખવાડિયું રજા ગાળવાની મંજૂરી મગાવી હતી. તે આવી જતાં તેને ઘણો આનંદ થયો. ચીનની જૂની રાજધાનીનું આ શહેર કેટલું બધું શુષ્ક હતું! અહીં ન મળે કોઈ સારું જાપાનીઝ રેસ્ટોરાં કે જ્યાં પોતાના ખરબચડા જોડાને કાઢી નાખીને 'તાતાતી' ઉપર બેસી જઈ શકાય, કે નહોતાં મળતાં 'સુકીયાકી' 'સાકે' અને 'ગેઈશા.' દૂરપૂર્વના રંગીલા શહેર શાંઘાઈમાં જવું એટલે કોઈ મજેદાર સ્વપ્નની ફરી ફરીને લિજ્જત લેવા જવું. ત્યાં જવાને પૈસાની જરૂર પડે તેની તો આ વખતે સગવડ થઈ જાય તેમ હતું.

એના ત્રણ સાથી–અમલદારો એની જોડે જ શાંઘાઈ–નાનકીંગ એક્ષ્પ્રેસમાં પહેલા વર્ગના ડબ્બામાં મુસાફરી કરતા હતા. બધાની હજામત વધી ગયેલી હતી. અને છતાં તેઓ હતા લશ્કરી પોશાકમાં જ. લડાઈ વિષે તેઓ મુદ્દલ ચર્ચા કરતા નહોતા. આઠ કલાકની મુસાફરીમાં એમની વાતચીત દરમિયાન ભાગ્યે જ એકાદ મહત્ત્વનું વાક્ય આવ્યું હતું. મગજને એવા વાક્યથી મુક્ત રાખવા તેઓ બારી બહાર જોઈ રહેતા અને ખેડયા વિના પડી રહેલી જમીન અને ખંડિયેર થઈ ગયેલાં ગામડાંઓને જોતા હતા.

૧૯૩૨ અને ૧૯૩૭ની ચીન–જાપાન–લડાઈ દરમિયાન જાણીતા થઈ ચૂકેલા શાંઘાઈના ઉત્તર-સ્ટેશન પર ટ્રેન આવી ત્યારે એકમેકને યંત્રવત્ સલામો કરી તેઓ જુદા પડચા. દરેકનો માર્ગ જુદો જુદો હતો.

કેપ્ટન નાકામુરા એક રિક્ષા પાસે આવ્યો અને તેને ધક્કો મારી ઉપર ચડી બેઠો. રિક્ષા નીચે ઝોકાં ખાતો મજૂર ઊભો થઈ ગયો. "ક્યાં, સા હિ ફ્રોન્ગ?" "ના ચાપુ લૂ." રિક્ષા ચાપુ રોડ પર આવી પહોંચી, એક જાપાનીઝની દુકાન આગળ કેપ્ટને તેને થોભાવી અને મજૂરના હાથમાં પાંચ પૈસા મૂકી, તે નીચે ઊતરી ગયો. આટલી મહેનત બદલ પાંચ પૈસા આપતાં કોઈ ગરીબ પણ શરમાયો હોત. મજૂરે વધુ પૈસા માગ્યા. જવાબમાં કેપ્ટને પોતાની જમણી બાજુ લટકતી તરવારની મૂઠ તરફ હાથને લંબાવ્યો. મજૂર રિક્ષાનો હડો પકડી એકદમ નાસી જ ગયો.

કોબાયાશીસોએ પોતાના મિત્રને જોતાં હર્ષ પ્રગટ કર્યો. એમણે એની પાસે 'મુચી' ખાવા માટે ધરી અને આછી લીલી ચાના પ્યાલા મૂક્યા. છાતી ફુલાવીને મોટે મોટે અવાજે એમણે લડાઈ વિષે ખૂબ વાતો કરી. થોડીવાર પછી કેપ્ટનને ગરમાગરમ પાણીએ નહાવાનું આમંત્રણ આપ્યું. એ પછી તે ઘસઘસાટ ઊંઘ્યો—જાણે દુનિયામાં એ સિવાય બીજું કંઈ હોય જ નહિ!

બીજે દિવસે હજામત કરાવી, નવાં કપડાં ચડાવી, તૈયાર થઈને કેપ્ટન વૉન્ગ–મેતુકને ત્યાં જવા નીકળ્યો.

મિ. વૉન્ગના પિતા મંચુ વંશના પતન પહેલાં એક પ્રખ્યાત રાજકારણી અને ધનવંત ગૃહસ્થ હતા. મિ. વૉન્ગ હાલમાં આંતર-રાષ્ટ્રીય વસાહત અને ફ્રેંચ થાણાની પેલી બાજુ પર આવેલા બૃહદ્ શાંઘાઈની પૂતળા–રાજસભાનો સભ્ય હતો. કેપ્ટન નાકામુરા જાસૂસી

ખાતામાં કામ કરતો તેથી તેની લાગવગે તે ત્યાં ગોઠવાઈ ગયેલો.

રાજકારણમાં કે વેપારમાં મિ. વૉન્ગે મીઠું વાળ્યું હતું. નાણાં અપાવે તેવું મિ. વૉન્ગમાં કંઈ નહોતું. એનું મગજ મોજમજા અને ચેનબાજી સિવાયનાં કામનો બોજો ઉઠાવી શકે તેમ નહોતું. આ કારણે એનામાં નૈતિક શિથિલતા પણ ખૂબ આવી ગઈ હતી. પૈસા વિના દુર્ગુણો પોસાઈ શકાતા નથી. ૧૯૩૭માં જાપાનીઝોએ શાંઘાઈને હાથ કર્યું તે વખતે તે બાપે ભેળી કરેલી અઢળક દોલતને ફના ફરી ચૂકયો હતો.

જુગાર એનો ખાસ શોખ. ત્રણ ત્રણ દિવસ સુધી લાગલાગટ ટેબલ ઉપર એ રમ્યા કરતો, વચ્ચે થોડીક જ મિનિટો લુસ લુસ ખાઈ લેવામાં એ કાઢતો. જુગાર ન રમવાનો હોય ત્યારે તાલેવંતોની કલબોમાં રાત્રીઓ સુધી પડયો રહે. દારૂની બાટલીઓ ઉપર બાટલીઓ અહીં ખાલી થતી. શહેરની સુંદરમાં સુંદર સુંદરીઓ મનને રીઝવવા અહીં મળતી.

જ્યારે જાપાનીઝોની પોતાની રચેલી રાજસભામાં બેસનાર કોઈ વગદાર ચાઈનીઝ ગૃહસ્થ ન મળ્યો ત્યારે એમણે મિ. વૉન્ગ ઉપર નજરને ઠેરવી. વૉન્ગને એ નોકરી લેતાં બે લાગણીઓ થતી હતી, શરમ અને બીક. શરમને એણે તરત ઉડાડી મૂકી, કદાચ થોડીક રહી ગઈ હોય તો કોણ જાણે! પણ બીકને ઉડાડી મૂકવી એટલી સહેલી ન લાગી. ચાઈનીઝ ત્રાસવાદીઓની ગોળીઓએ એના જેવા ઘણા દેશદ્રોહીઓને વીંધી નાખ્યા હતા. એ વિચારથી એ ધ્રુજી ઊઠતો હતો.

મહિનાના બે હજાર ડોલર પગાર ઉપરાંત અંગત રક્ષણ માટેના ખર્ચની રકમની મોટી લાલચ જાપાનીઝોએ એની સામે મૂકી હતી તે એણે આવી અનિશ્ચિત દશામાં જ ઉપાડી લીધી. બદ-

લામાં એણે જાપાનીઝ સરકારની રાજસભાના એક સભ્ય તરીકે પોતાનું નામ જાહેર થવા દેવાનું હતું અને સમયે સમયે જાપાનીઝો જે મુસદ્દાઓ એની સામે રજૂ કરે તે પર એણે સહી કર્યે જવાની હતી.

જાપાનીઝ અમલદારો એને ત્યાં એટલી બધી વાર આવતા કે જ્યારે એનો અંગરક્ષક કેપ્ટન નાકામુરાના નામનું વિઝીટીંગ કાર્ડ એની પાસે લાવ્યો ત્યારે તેને આશ્ચર્ય ન થયું. કંઈ ખાસ કહેવાનું હશે ? ન પણ હોય. જાપાનીઝ એજન્ટો ઘણી વાર કંઇ પણ કામ વિના એને ત્યાં કલાકો સુધી પડ્યા રહેતા, એની ચા ઉડાવતા અને એની સિગારેટોનો ધુમાડો કરતા. એ લોકો વાતો તો ઘણી કરતા પણ બધી દમ વિનાની. ખરેખર તો એ લોકો એજ જાણવા માગતા કે તે સામું શું કહે છે ? એમની વિચિત્ર કલ્પનાઓ અને તદ્દન બાલિશ આશંકા જે ઘણી વાર તેને દેખાતી તેનાથી તે ટેવાઈ ગયો હતો. એમના જવાની રાહ જોતો કલાકો સુધી અકળાયા વિના તે બેસી રહેતો.

કેપ્ટન નાકામુરાએ અંદર પ્રવેશ કર્યો એટલે પોતાના ભારે અને અદોદળા શરીરને લઈને તે એને આવકારવા સામે ગયો. બંનેએ પરસ્પર નમસ્કાર કર્યા અને શિષ્ટાચારના થોડા શબ્દો ઉચ્ચારી લુખ્ખું હાસ્ય કર્યું. મહેમાનને બેઠક લેવાનો વિવેક કરી વૉન્ગે નોકરને ચા, મીઠાઈ અને તરબૂચનાં બીજ લાવવા કહ્યું.

થોડીક મીઠી મીઠી વાતો કર્યા પછી કેપ્ટને કહ્યું, "મિ. વૉન્ગ, તમારી રજા હોય તો મારે તમારી પાસે એક વાત કરવી છે."

"જરૂર, જરૂર, કેપ્ટન, જરૂર કરો."

"મારી પાસે મોતીના બે સાધારણ દાણા છે. જરા જોશો ?" કેપ્ટને કહ્યું.

"ઘણી ખુશીથી, કેપ્ટન સાહેબ."

મિ. વૉન્ગને જરા અકળામણ થવા લાગી. આ અમલદારે એને આજે એ જે જગ્યાએ હતો ત્યાં મુકાવ્યો હતો, અને હવે તે એનો બદલો લેવા આવેલ છે. અલબત્ત, સીધે સીધા પૈસા માગે તેવો તો એ નથી પણ પૈસા કઢાવવાની રીતો ક્યાં ઓછી હોય છે? સારામાં સારી રીત કોઈ વસ્તુનો સોદો કરવો એ છે. કાચના બે કકડાને હીરાં કહી તેના બદલામાં મોટી રકમ તે પડાવી શકે. અને જો એ હીરા ખરીદવાની ઇચ્છા પોતે ન બતાવે તો, કોઈ ચાઇનીઝ ગોળી એની છાતીને વીંધી નાખે તે પહેલાં કોઇ જાપાનીઝ ગોળી એ કામ કરવા આવી પહોંચે તેવી કોઈ યોજના કરતાં કેપ્ટન નાકામુરાને કોણ અટકાવે તેમ હતું?

કેપ્ટન નાકામુરાએ લાક્ષણિક રીતે પોતાના કોટનાં બટન ખોલ્યાં અને તેના અસ્તરમાં બનાવેલી એક નાની ખિસ્સીમાંથી ચામડાનું નાનું પાકીટ કાઢ્યું. એણે એ હળવેથી ઉઘાડ્યું અને અંદરથી સફેદ રેશમના રૂમાલમાં લપેટેલી એક વસ્તુ બહાર કાઢી.

"મિ. વૉન્ગ, આ જુઓ જોઈએ." કેપ્ટન બોલ્યો.

મિ. વૉન્ગે રૂમાલની ગડી ઉખેડી, અને મોતીનાં બે એરીંગ એની આંખો સામે દેખાયાં. પોતાની નાની બેનને આપેલાં એ એરીંગ હતાં!

કેપ્ટન નાકામુરાએ મિ. વૉન્ગ આશ્ચર્ય પામ્યો તે જોયું નહિ, કારણ કે તે તરફ એનું ધ્યાન નહોતું. તેણે એના મોં પરથી લોહીને ઊડી જતું જોયું નહિ, કારણ કે એ અફીણના બંધાણીના મોં પર લોહી દેખાય તેમ જ નહોતું. અને સ્વાભાવિક રીતે જ કેપ્ટન નાકામુરા મિ. વૉન્ગનું હૃદય જોરથી ધબકવા લાગ્યું હતું તેનો અવાજ પણ ન સાંભળી શક્યો.

કેટલી યેવાર સુધી મિ. વૉન્ગે મોતીને ફેરવી ફેરવીને જોયા કર્યાં. થોડાં વર્ષ ઉપર જ નાની બેનને એણે એ આપ્યાં હતાં ત્યારે એ જેવાં પારદર્શક, સફેદ, અખંડ અને ચમકતાં હતાં તેવાં જ અત્યારે પણ હતાં. મોતીનાં એ ઍરીંગોની કિંમત એને આકરી જણાઈ હતી, પણ એને મન એની મોંઘી કિંમતને લીધે નહિ પણ એનાથી નાની બાળકીને જે આનંદ થયેલો તે કારણે એનું મૂલ્ય ઘણું હતું. આજે ફરીને એ મોતી એની હથેળીમાં પડ્યાં હતાં.

"કૅપ્ટન નાકામુરા, આ ઍરીંગ તો ઘણાં સરસ છે. મને વેચાતાં આપશો ?"

"તમે એની કેટલી કિંમત કરો છો ?" કૅપ્ટને પૂછ્યું.

"એ તો તમારે પ્રથમ કહેવાનું."

કૅપ્ટન તો ઍરીંગની ખરી કિંમત જાણતો જ નહોતો. કદાચ થોડાક સો ડૉલર એની કિંમત હશે. પણ એ તો મિ. વૉન્ગ પાસેથી ઓછામાં ઓછા પાંચ હજાર ડૉલર કઢાવવાની ઇચ્છાથી આવ્યો હતો. મિ. વૉન્ગ એટલા આપશે કે નહિ તે તો એણે એની નોકરીમાંથી પગાર ઉપરાંત કેટલું મેળવ્યું છે તેના ઉપર નિર્ભર રહે છે. કિંમતમાં કાપકૂપ તો થવાની જ એની એને ખાતરી હતી એટલે એણે પહેલે જ ધડાકે કહ્યું :

"દસ હજાર ડૉલર, મિ. વૉન્ગ !"

"મશ્કરી કરો છો, કૅપ્ટન સાહેબ ! આ ચીજ સુંદર છે ખરી, પણ હું તો એની બસો ડૉલરથી વધુ કિંમત ન આપી શકું."

"આજે સવારે જ હું આને એક ઝવેરી પાસે લઈ ગયેલો. એણે તો આની દસ હજાર કિંમત કહેલી. મને ખબર પડી કે તમે ઝવેરાતના શોખીન છો એટલે પ્રથમ હું એ તમારી જ પાસે લાવ્યો.

મિ. વૉન્ગ, તમે પૈસાદાર છો, મને લાગે છે કે તમે આને હાથથી નહિ જવા દ્યો."

"આપની કૃપા છે એટલું સારું છે, કેપ્ટન સાહેબ! પણ હવે હું એવો પૈસાદાર રહ્યો નથી. છતાં ચીજને લઈ લેવા ખાતર હજાર ડોલર આપવા તૈયાર થઈશ."

"જુઓ મિ. વૉન્ગ, નવ હજારનો આંકડો હું રજૂ કરું છું."

"તો મારો આંકડો બે હજારનો છે. આ કરતાં વધુ આપવું મારી શક્તિ બહારનું છે. આ કરતાં દશ ગણી કિંમતની ચીજ હોય તોપણ હું આટલું જ આપી શકત." મિ. વૉન્ગે કહ્યું

કેપ્ટનને લાગતું હતું કે મિ. વૉન્ગનો કસ આટલો જ નથી, એટલે એણે તરત કહ્યું:

"હું એમ તો માનું છું કે તમે એમ નહિ ઇચ્છતા હો કે કોઈ ઝવેરી પાસે આને હું લઈ જઉં. તમે એ રાજી થઈને ખરીદી શકો તે માટે સાડા સાત હજારમાં પણ હું તમને બંને એરીંગ આપી દઈશ."

છેલ્લા શબ્દો બોલાયા હતા નરમાશથી, છતાં એમાં ધમકીના સૂર દેખાતા હતા.

"મારા પ્રત્યે આટલા સહાનુભાવી બનો તો મારાથી આપના વેણને તુચ્છકારી ન શકાય, પણ પાંચ હજાર ડોલરથી વધુ ન માગો એવી મારી વિનંતિ છે."

બંનેના ચહેરા પર સ્મિત ફરકી ગયું. કારણ કે સોદાનો અંત બંનેના સંતોષમાં આવ્યો હતો. મિ. વૉન્ગે ચાના તાજા પ્યાલા ભર્યા અને બંને શાંતિથી તે પીવા લાગ્યા. બંને પોતાના વિચારમાં ડૂબી ગયા હતા.

મિ. વૉન્ગે શાંતિનો ભંગ કરતાં કહ્યું, "પૈસા તમે કેવી રીતે લેવા માગો છો?"

"રોકડા જ મળે તો ઠીક."

"માફ કરજો, અત્યારે તો રોકડા આપી શકવાની સ્થિતિમાં નથી. કાલે આપું તો?"

કૅપ્ટને સંમતિમાં માથું હલાવ્યું:

"તમને એમ સગવડભર્યું થતું હોય તો એમ, પણ ફરી કાલે જ, એટલી જ વારમાં, તમને મળવા આવવું મારે પક્ષે સારું નહિ દેખાય."

થોડીવાર વિચાર કર્યા પછી મિ. વૉન્ગે કહ્યું: "કૅપ્ટન સાહેબ, ઘણા સમયથી કોઈ જાપાનીઝ રેસ્ટોરાંમાં હું ગયો નથી, હું તમને આવતી કાલે સાંજે સાધારણ ભોજન લેવા આવવાનું આમંત્રણ ન આપી શકું? એ વખતે હું તમને નાણાં ચૂકવી આપું."

"એમ તો નહિ, મિ. વૉન્ગ! હું તમને આમંત્રણ આપું."

"સારું, એમ."

અને પછી સ્થળ અને સમય નક્કી થઈ ગયાં.

ઊઠતાં ઊઠતાં ચાનો એકકેક પ્યાલો વધુ ચડાવી લઈ કૅપ્ટન ઊભો થયો. મિ. વૉન્ગે પોતાના રાક્ષસી દેહને ઊભો કર્યો. મહેમાનની સાથે એણે ચાલવા માંડ્યું. મહેમાન કરતાં તે ઊંચો હતો.

કૅપ્ટન નાકામુરાએ હાથમાં ટોપી લઈને અને મિ. વૉન્ગે દેહને નમાવીને સલામો કરી. "હવે કાલે –" બંને બોલ્યા.

કૅપ્ટન બગીચાની કરકરી જમીન પર ચાલતો દરવાજા બહાર નીકળ્યો. મંત્રીએ એને સલામ કરી, પણ તે તરફ તેનું લક્ષ નહોતું. એ રસ્તાપર આવ્યો. ટ્રામકારની ઘંટડીનો ખણણ ખણણ અવાજ, ભરેલી ગાડીઓ ખેંચતા દોડતા મજૂરોની 'એક બાજુ, એક બાજુ'ની બૂમો, અને મોટરનાં ભૂંગળાંનો ભોં ભોં અવાજ એને આજે સંગીતમય લાગતો હતો.

મિ. વૉન્ગે ચાનો પ્યાલો ચડાવી નોકરને ખાવાનું લાવવા હુકમ કર્યો.

બીજે દિવસે સાંજે સાત વાગ્યા પહેલાં થોડી વારે કૅપ્ટન નાકામુરા ગોલ્ડન ક્રિશ્ચિયન રેસ્ટોરાંમાં દાખલ થયો. શાંઘાઈમાં જ્યાં જાપાનીઝ વેપારીઓએ અડ્ડો જમાવ્યો હતો તે હોન્કુ લત્તામાં વોસુંગ રોડની એક ગલીમાં આ રેસ્ટોરાં હતું. આગલે દિવસે ટેલિફોનથી કૅપ્ટને સારામાં સારી રૂમ રિઝર્વ્ડ કરાવી લીધી હતી, ભોજનની ખાસ વાનીઓ અને તાજી બનાવટ માટેની તૈયારીનો હુકમ આપ્યો હતો અને બે ખૂબ સુંદર અને હસમુખ સુંદરીઓને તહેનાતમાં હાજર રાખવાનું ફરમાવ્યું હતું, કારણ કે બે મોટા માણસો ભોજન લેવાના હતા.

સાત વાગે મિ. વૉન્ગ ઉત્તમોત્તમ અને બારીક વાદળી રંગનો ઝભ્ભો પહેરી બંધ મોટરકારમાંથી બહાર નીકળ્યો. કેટલાય મહિનાઓ પછી આજે પહેલી વાર તે લેશ પણ બીક કે આશંકા વિના બહાર નીકળ્યો હતો. નીત્યના નિયમ પ્રમાણે બે અંગરક્ષકો એને રેસ્ટોરાં તરફ દોરી ગયા.

એક અંગરક્ષકે રેસ્ટોરાંના લાકડાના દરવાજાને ધક્કો મારીને ઉઘાડી નાખ્યો. ઉપર એક નાની ઘંટડી વાગી. રેસ્ટોરાંનો માલિક મિ. વૉન્ગના આવવાની રાહ જોતો હતો. જ્યારે તે રેસ્ટોરાંના નાનાં ઝાડ અને પાણીના ફુવારાઓવાળા નાના બાગમાં આવ્યો ત્યારે એને ખૂબ માનથી આવકાર આપવામાં આવ્યો.

“ કૅપ્ટન નાકામુરા આપની રાહ જોઈ રહ્યા છે, સાહેબ ! સાહેબ, આ બાજુથી ચાલવાનું છે—”

મિ. વૉન્ગે પોતાના માણસોને રજા આપી. જાપાનીઝ માલિકે એક છોકરીને એના બૂટ ઉતારી નાખી સ્લીપરો પહેરાવી દેવાનું

કર્યું. એ જ વખતે કૅપ્ટન નાકામુરા લાકડાનાં ચકચકિત પગથિયાં ઊતરીને નીચે આવ્યો. એના હૃદયમાં આનંદ હતો અને તે ખુશ-મિજાજ દેખાતો હતો. ખૂબ ભાવથી એ પોતાના મહેમાનને ભેટચો.

જે ઓરડો રિઝર્વ્ડ કરાવ્યો હતો. એનો ઝરૂખો બાગ તરફ પડતો હતો. બહારની દુનિયા આડી એક દીવાલ ચણી દીધેલી હતી અને તેથી અંદર તદ્દન એકાંત હતું. ' તાતામી ' ઉપર રેશમના તકિયા ચીવટપૂર્વક ગોઠવેલા હતા. એક ખૂણામાં ચીની માટીની ફૂલદાનીમાં સફેદ અને ગુલાબી રંગનાં મિશ્ર ફૂલો ડાંખળીઓ સહિત મહે-કતાં હતાં.

ઓરડાની વચ્ચે એક નીચા ટેબલ પર બંને જણા પગને આડા નાખીને બેઠા. કૅપ્ટન નાકામુરાએ હાથથી એક તાળી પાડી અને સૂર કાઢયા :

" નાઈ–સાન ! "

એમની સેવામાં હાજર રહેલી બે છોકરીઓમાંથી એક જણીએ જવાબ આપ્યો " હાઈ " હળવેથી બંને પગથિયાં કૂદતી ઓરડાની અંદર આવી અને નીચી નમી સફેદ મોજાં પહેરેલા પગ તરફ નીચી નજર ઢાળી ઊભી રહી.

" નાઈ–સાન, ચા લાવ અને ખાવાનું તૈયાર કર. "

તરત જ બંને એક તાસકમાં તરેહતરેહની સુંદર રીતે કકડા કરી રાખેલી ખાવાની ચીજો લઈને હાજર થઈ. બે નાના ગૅસ-સ્ટવ ટેબલ ઉપર મૂકીને તાંબાના વાસણમાં માછલીઓને બાફવા પાણી ઉકાળવા માંડયું. ખાવાનું બનવા લાગ્યું હતું. લોઢાની મોટી તવીમાં તેમણે તેલ રેડયું અને માંસ તથા મરઘીને તળવા માંડી. મુખ્ય ખાણું તૈયાર થતું હતું તે દરમિયાન કૅપ્ટન અને મિ. વૅાન્ગ બીજી વસ્તુઓ ચાખ્યા કરતા હતા. સ્વાદિષ્ટ ભોજન, દારૂની પ્યાલી અને સુંદર યુવ-

તીઓએ દઢ શિષ્ટાચારને ભુલાવી દીધો. જેમ વધુ ખવાયું અને વધુ પિવાયું તેમ એમની ભાષા અને વર્તન વધુ છૂટાં બન્યાં. એકમેકને તાણ કરી કરીને બંને ખવાડવા લાગ્યા.

મિ. વૅાન્ગ હવે ખાવાનો ઢોંગ જ કરે છે એમ કૅપ્ટનને લાગ્યું એટલે એણે પણ પોતાની સળીઓ (ખાવા માટે ચમચાની પેઠે વપરાતી સળીઓ) નીચે મૂકી દીધી અને છોકરીઓને ટેબલ સાફ કરી નાખી વધારે દારૂ, ફળ તથા સિગારેટો લાવવાનું કહ્યું. એ આવ્યા પછી છોકરીઓને એણે રજા દઈ દીધી.

" હોટેલની છોકરીઓ ગમે તેવી સુંદર હોય તોપણ હું એમને પસંદ કરતો નથી. ઇચ્છા થાય તો ધંધાદારી વેશ્યાઓ પાસે ચાલ્યો જાઉં." કૅપ્ટન બોલ્યો,

" જાપાનીઝ છોકરીઓ–" મિ. વૅાન્ગે બોલવું શરૂ કર્યું.

" છોકરીઓનો તો અમને લડાઈમાં ઘણો અનુભવ મળ્યો છે." કૅપ્ટને ચાનો ઘૂંટડો લેતાં કહેવા માંડયું.

" લડાઈ પણ કોઈ ગજબ ચીજ છે." દારૂડિયાનો પાઠ ભજવનારની પેઠે તેણે બોલ્યે રાખ્યું. " જાપાનીઝ લશ્કરે તો કમાલ કરી છે. લૂંટના માલનો તો કોઈ હિસાબ નથી રહ્યો." કૅપ્ટનની આંખો સામે લડાઈનાં દૃશ્યો ખડાં થયાં, એ પોતે લડાઈના મેદાન ઉપર જ અત્યારે હોય તેવું એને લાગ્યું. એના શબ્દોએ પણ માઝા મૂકવા માંડી.

" નાનકીંગ અમે લીધું તે વખતે તમે અમારી સાથે હોત તો જોઈને તમે દિંગ થઈ જાત! આહ! શું એ દિવસ ! અમે અમારા ઘણા સાથીદારોને ખોયા, અમે ગાંડા બની ગયા, બદલામાં અમે એકે એક ચાઈનીઝની, સ્ત્રીની, બાળકની, બુઢ્ઢાની – જે હાથમાં આવ્યું તે તે દરેકની કતલ કરી નાખી."

" એ દિવસ મગજમાંથી ભુંસાવો મુશ્કેલ છે, કૅપ્ટન, " મિ. વૉન્ગ બોલ્યો.

" થોકબંધ ચાઈનીઝોને પકડ્યા, દસ–દસનાં, પચાસ–પચાસનાં. સો–સોનાં જૂથમાં ચાઈનીઝોને પકડીને મશીનગને ચડાવી દીધાં. રેટ–ટેટ–અ–ટેટ, હજી પણ અવાજ કાનમાં ગુંજે છે, મને તો એમાંથી સંગીતનો આનંદ મળે છે. "

" કોઈ પણ સાચા લડવૈયાને મશીનગનનો અવાજ સંગીત જ લાગે. "

' અમે જીત્યા હતા, પણ વિજયોત્સવ માટે અમારી પાસે દારૂ-ખાનું ફોડવાનું હતું નહિ, દીવાઓ પણ હતા નહિ. અમે તો નવો ઉપાય શોધી કાઢ્યો, પકડાયેલામાંથી થોડાકને બાંધ્યા, એમનાં શરીર ઉપર ગ્યાસતેલ છાંટયું અને પછી દીવાસળી ચાંપી દીધી. શું ચીસાચીસ ! શું અજવાળાં ! ફટાકડા અને દીવાઓ બંને વસ્તુનો આનંદ મળી ગયો, પણ કૂતરાં બહુ ભેળાં થઈ ગયાં એટલે અમારે એ મઝા દૂર ઊભા રહીને જ લેવી પડેલી. "

આ વખતે મિ. વૉન્ગ એક શબ્દ પણ મોંમાંથી કાઢી શક્યો નહિ.

" અરે, તમે પ્યાલીને તો હોઠે અડાડતા જ નથી. પીઓ, પીઓ, દુનિયામાં બીજું છે શું ? " કહીને કૅપ્ટને ઉપરાઉપર 'સાકે' (દારૂ)ની ચાર પાંચ પ્યાલીઓ એક સામટી ખાલી કરી નાખી. મિ. વૉન્ગે પોતાની શક્તિ એટલો બધો દારૂ પીવાની નથી એમ કહીને માથું હલાવ્યું. એના મોં ઉપર વાતનો કંટાળો દેખાતો હતો, એણે હળવેથી કહ્યું:

" લડાઈમાં આ સિવાય બીજું પણ અનુભવ્યું હશે-"

" અરે, અનુભવોની તો વાત જ શી કરવી ? છોકરીઓ જોઈએ તેટલી મેળવી શકતા, અમને અમલદારોને તો સારામાં સારી, એક વાર તમે જોઈ હોય–" કૅપ્ટને બોલવા માંડ્યું.

"આપની રસવૃત્તિ તો ઘણી ઊંચા પ્રકારની છે, આપને યોગ્ય મળવી–" મિ. વૉન્ગે કહ્યું.

"મને બરાબર ગમી જાય તેવી તો નાનકીંગમાં એક મળી ગયેલી. જ્યારે ચાઈનીઝોને મારવાના ન હોય કે એમને વેઠે પકડવાના ન હોય ત્યારે અમારે એક જ કામ કરવાનું રહેતું – છોકરીઓની શોધનું." કેપ્ટન બોલ્યો.

"ઓહ, પણ કેપ્ટન, આપની નાનકીંગવાળી સુંદર છોકરીની તો વાત કરો ! મેં પણ એવી જિંદગી કંઈક માણી છે." વૉન્ગ બોલ્યો.

"મારી તો એ આદત છે કે જો યોગ્ય ન મળે તો ગમે તેની સાથે જવા કરતાં નિશાનબાજીમાં વખત કાઢી નાખવો. એકાદ બે દિવસ એમ કાઢી નાખવામાં કંઈ ખાટું–મોળું નથી થઈ જાતું."

"આ જ રીતે નાનકીંગમાં એક દિવસે હું રખડતો હતો અને એક સુંદર મકાન મારા જોવામાં આવ્યું. અંદર કોઈના હોવાનો સંભવ તો હતો જ નહિ, છતાં અંદર પગ મૂકવામાં ય જોખમ તો હતું જ. પણ હું તો મારા પાંચ–સાત માણસોને લઈને દરવાજામાં ઘૂસ્યો. અંદરના ઓરડાઓનો ઠાઠ અજબ હતો. અમારે માટે બક્ષિસો તૈયાર પડી હતી. ઓરડે ઓરડે અમે ફરી વળ્યા."

"અને–અને શું શું જોયું ?"

"ધીરા ખમો," કેપ્ટન બોલ્યો અને થોડીવાર ચુપ રહ્યો.

"ભોંયતળિયાના બધા ઓરડાઓને જોઈ વળ્યા એટલે અમે ઉપર ગયા...પહેલા જ ઓરડાને તાળું મારેલું જોયું, પણ એને તોડતાં શી વાર ? હું આગળ હતો. અંદર એક ખૂણામાં એક સુંદર ચાઈનીઝ છોકરીને મેં જોઈ. એવી સુંદર છોકરી ખરેખર મેં એ જ પહેલી જોઈ હતી. એની આંખોનો રંગ, એના ચહેરાનો ભરાવ,

એની ચામડી...મારી પાસે તો એનું વર્ણન કરવાને શબ્દો નથી. મારા માણસો એની સામે તાકી રહ્યા હતા. મેં એ બધાને બહાર કાઢી મૂક્યા.

"છોકરી તો સ્તબ્ધ થઈને અવાક્ ઊભી હતી. પણ હું એક ડગલું આગળ ગયો કે એણે ચીસ નાખી. 'નહિ, નહિ, મને નહિ અડતા!' અને જ્યારે મેં ઊંચકીને એને પથારી પર નાખી ત્યારે એણે પોતાના કાનનાં ઍરીંગ ખેંચી કાઢીને મારી સામે ધર્યાં, 'આ લઈ જાઓ, પણ મને છોડો.' એ બોલી. હા...હા...હા...તદ્દન મૂરખ! એમ કરીને એણે ઍરીંગ તો ખોયાં અને—"

"મને આપ્યાં તે એ જ ઍરીંગ?" મિ. વૉન્ગે પૂછ્યું.

"હા, એ જ એ ઍરીંગ." કેપ્ટન બોલ્યો. એને હવે થાક ચડવા લાગ્યો હતો. દારૂની અસર થતી હતી.

"કેપ્ટન, આપે તો ઘણા ઘણા રોમાંચોનો અનુભવ કર્યો. મને તો એની અદેખાઈ આવે છે. પણ તમે એ વાતો કરીને પણ મને ઘણો આનંદ આપ્યો છે. તમે મને બહુમૂલ્ય ઍરીંગો આપીને પણ આભારી બનાવ્યો છે. બદલામાં મારા તરફથી એક મામૂલી ભેટ સ્વીકારશો?"

કેપ્ટન નાકામુરાએ નમ્રતાથી એનું કહેવું સાંભળ્યું. એણે સંમતિમાં માથું નમાવ્યું. મિ. વૉન્ગે ધીમેથી કહ્યું:

'આમ જુઓ, કેપ્ટન! આ શું છે?"

એની લાલઘૂમ આંખો ફાટી ગઈ. એના હૃદયમાં ભોંકાઈ જાય તે પહેલાં એક ખંજર એની આંખોએ જોયું.*

શ્રી. लि नेह–चोंग

* 'મોડર્ન રિવ્યુ' ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૯.

રામોત્સવ

આનંદરાયને ઘેર રામોત્સવની ધમાલ મચી રહી હતી. તે માત્ર મૈસૂરમાં જ નહિ પરંતુ મદ્રાસ, કુંભકોણમ, ત્રિચિનાપલ્લી, તાંજોર વગેરે સ્થાનોમાં પણ મશહૂર હતા. કોઈ કહેતું 'તોડી રાગ તો એમનો જ,' અને કોઇ કહેતું 'એમના જેવી ભૈરવી તો કોઈ ગાઈ જ નથી શકતું.' 'શ્રીરાગ', 'હંસધ્વનિ', 'મધ્યમાવતી', 'કાનડા' વગેરે એમના અતિ પ્રિય રાગો હતા. એમની પત્ની એમની 'હિંદુસ્તાની કાફી' પર તો બહુ જ ખુશ હતી. એ આનંદરાય પર ગમે એટલી ચિડાઈ હોય તો યે જો એના કંઠેથી 'આડિસિદ યશોદા જગદોદ્ધારન' સાંભળે તો પાગળી પીગળીને ઠંડી થઈ જતી અને કહેતી 'તમે તો ગુસ્સે રહેવાની તક પણ નથી આપતા.' લોકોની રુચિને પારખનાર કાલીદાસના કહેવા પ્રમાણે દરેકની રુચિમાં ભિન્નતા હોય છે. પરંતુ આનંદરાયની રુચિ વિષે કોઈ કશું ચોક્કસ કહી શકતું નહોતું. જો એમને તોડાની ધૂન લાગતી તો અઠવાડિયું બે અઠવાડિયાં તે એ જ ગાયા કરતા, 'સિંહેદ્રમધ્યમ'ની ધૂન લાગતી તો એ ગાવામાં તેઓ એટલા તલ્લીન થઈ જતા કે સંગીતશાસ્ત્રની કળામાં કોઈ બીજા રાગો છે જ નહિ એમ સૌને લાગતું. ગાતી વખતે એમને એમના શરીરનું પણ ભાન ન રહેતું.

તેમને મહારાજા સામે, કોઈ હોટેલ સામે કે કોઈ લલિતાદ્રિની

ટેકરી પર ગાતાં એક સરખું જ અભાન રહેતું. તેમના શ્રોતાઓ પણ સ્થળ-કાળનું ભાન ભૂલી જતા. એમને લાગતું કે કાળા, કુરૂપ અને સ્થૂલકાય આનંદરાયની જગાએ દેવી સરસ્વતી પોતે જ ગાઈ રહી છે. આનંદરાય પણ ગાતા ગાતા કેટલીક વાર હસતા, કેટલીક વાર રોતા અને કદીક ગાયન બંધ કરીને હાથ જોડીને કહેતા, 'મા, શું હું તારો પુત્ર નથી? મારી કસોટી કેમ કરે છે? તારા અસ્પષ્ટ સ્વરોને સ્પષ્ટ કરીને મને સંભળાવ, મા!' તે વારંવાર કહેતા કે સંગીતમાં રસ હોવો જોઈએ, જીવન હોવું જોઈએ, ગાનારનું જીવન ગીતની ભાવનામાં સમરસ બની જવું જોઈએ. આવું આવું કહીને તે સાંભળનારાઓને આશ્ચર્યચકિત કરી દેતા. પોતાના શિષ્યોને પણ તે કહેતા કે ધનથી કલાની કિંમત આંકવી અને માણસોના મનરંજન માટે આત્માને ભૂલી જવો એ આનંદરાય માટે ઝેર બરોબર છે. અને તેથી જ તેના સંગીતમાં અદ્‌ભુત સૌન્દર્ય અને માધુર્ય હતાં.

આજે આનંદરાયના પ્રિય શિષ્ય રામૂનો સંગીત-સમારંભ હતો. સાથે વાદ્યો વગાડનારા તબલચી વગેરે સિદ્ધહસ્ત કલાકારો પણ હતા, કેટલા ય રસિકજન, કલાપારખુ અને સાહિત્યશિરોમણીને આમંત્ર્યા હતા. ગાયકના મનમાં આત્માભિમાન જાગી રહ્યું હતું. ગુરુ એની સફળતાને આનંદપૂર્વક જોઈ રહ્યા હતા. અને પુત્રની જેમ સદા તેનું કલ્યાણ-મંગળ ઇચ્છનારી ગુરુપત્નીની છાતી આ પ્રસંગે ગજગજ ઊછળી રહી હતી.

આ વર્ષે જેટલા લોકો આવ્યા હતા એટલા પહેલાં કદી આવ્યા નહોતા. લોકોને ખાતરી હતી કે આનંદરાય પોતાના શ્રેષ્ઠ શિષ્યનું સંગીત સંભળાવશે. આજે જ એનો પહેલો જલસો હતો. રાયજી ઉત્સાહમાં ડૂબી ગયા હતા અને ઇચ્છતા હતા કે શિષ્ય વિજયી બનીને પોતાની કીર્તિ વધારે. એમના મોં પર પવિત્ર આનંદ ફેલાઈ રહ્યો હતો.

ગજાનનની સ્તુતિ થઈ, ઇષ્ટદેવની પ્રાર્થના પણ થઈ. રામૂ જ્યાં બેઠો હતો ત્યાંથી જ તેણે ગુરુને અને ગુરુપત્નીને નમસ્કાર કરીને 'ષડાનન શિખિવાહન'નું કીર્તન શરૂ કર્યું. વચ્ચે વચ્ચે સારેગમનો ઉચ્ચાર અને પાછું સંગીત એમ આવતું હતું. એનાં બધાં ગીતોમાં એક જ રસ અને એક જ પ્રતિભા હતાં. સંગીતમાં તો એટલું ગાંભીર્ય હતું કે સાંભળનારને શંકા થતી કે આ એનો પહેલો જ જલસો હશે? ગાયકના અંતરમાં પેસીને દેવી સરસ્વતી પોતે જ ગાઈ રહી હોય એમ લાગતું હતું. સંસારનાં સઘળાં સુખદુઃખોને પોતામાં એકત્ર કરી દઈને ગાયકે શ્રોતાઓને મુગ્ધ કરી દીધા. શ્રોતાઓએ ઊગતા કલાકારની પ્રશંસા કરી. લગભગ એક કલાક સુધી સંગીત ચાલુ રહ્યું, પરંતુ ગાયકના મોં પર થાક નહોતો, ત્યાં તો દેદીપ્યમાન કાન્તિ ઝળકતી હતી. અને આંખો તારાની જેમ ચમકી રહી હતી. જ્યારે રામૂએ ભૈરવી આલાપી અને એ જ રાગમાં "રઘુવર સુગુણાલય" ગાવું શરૂ કર્યું ત્યારે આનંદરાય ધીરેથી ઊઠીને ચાલ્યા ગયા. કુતૂહલવશ લોકોએ એ બાજુ જોયું પરંતુ રામૂની તાનોએ તેઓને પોતાની તરફ વીજળીની જેમ ખેંચી લીધા.

(૨)

આનંદરાય ત્યાંથી ઊઠીને પોતાના ઓરડામાં ગયા. ઘર જેવો જ સાદો તે ઓરડો હતો. વૈભવશાળીની વિલાસી ચીજો ત્યાં નહોતી, સ્વચ્છતા જ એ ઓરડાની સંપત્તિ હતાં. શણગારમાં બે તંબૂર, એક હાર્મોનિયમ અને એક વીણા હતી. એક બાજુ ગાદી બિછાવી રાખી હતી અને બીજી બાજુ જૂનું મેજ અને બે ખુરશીઓ હતી. મેજ પર તેની તથા તેની પત્નીની યૌવનસમયની એક છબી હતી. તેના હાથમાં પટ્ટાભિષિક્ત શ્રી રઘુરાયનું સુંદર ચિત્ર

હતું. પાસે જ એક બીજી તસવીર પડી હતી. તેમાં બાળકને ખોળામાં લઈને એક સુંદરી બેઠી હતી. વાળની લટોમાં છુપાયલું વિશાળ કપાળ, ચમકતી ઝીણી આંખો, ચંપા જેવું અણીદાર નાક, જરા મોટું પણ સુંદર મુખ, હોઠો પર મંદ હાસ્ય, ને શાંત પવિત્ર તેજ છબી પર ફેલાઈ રહ્યું હતું. આનંદરાયે એ તસવીરને જોઈને એક દીર્ઘ શ્વાસ લીધો અને તેણે અતિ આનંદ તેમ જ દુઃખ બંને સાથે અનુભવ્યાં. તે છબીને એકી નજરે જોઇ રહ્યો. ઓરડાનું બારણું બંધ હતું. તે છબીને સંબોધીને બોલ્યોઃ 'સુંદરા, આજ તું હોત તો? તારા પુત્રનો વૈભવ દેખીને કોણ જાણે તું શું કહેત! સુંદરા, તું જાણે છે કે ભૈરવી રાગ મને બહુ પસંદ છે, એટલે જ તું તારા પુત્રના કંઠમાં વસીને મને સંભળાવી રહી છે ને? રામૂમાં તારો જ કંઠ, તારી જ સ્ફૂર્તિ, તારી જ ગંભીરતા છે. આજ આપણો રામૂ......' તે આગળ ન બોલી શકયા, ગળું ભરાઈ આવ્યું. એ તસવીર પાસે ઉત્તરની આશા રાખતા ત્યાં જ બેસી ગયા. કોઈ પ્રેમી પોતાની પ્રેયસીની આતુરતાપૂર્વક પ્રતીક્ષા કરી રહ્યા હોય એવી રીતે તે છબીને હાથમાં લઈને ત્યાં બેઠા હતા. થોડો સમય એમ જ ચાલ્યો ગયો. તે સમજી ગયા કે છબી કાંઈ ઉત્તર નહિ દે, એટલે છબીને છાતી સરસી ચાંપી દીધી અને તેના પર મધુર ચુંબનો લગાવીને પ્રેમાશ્રુથી નવડાવવા લાગ્યા.

આનંદરાયના મનમાં વાદળાં ઘેરાવા લાગ્યાં. એમાંથી બચવા માટે તેઓ રઘુરાયની તસવીર અને તેમની પત્નીની તસવીર તરફ જોવા લાગ્યા. પોતાના અંતરની કોઈ અદૃશ્ય શક્તિ સાથે તે લડી રહ્યા હતા. પરંતુ આખરે સુંદરાની છબીએ જ તેમના પર વિજય મેળવ્યો. કોઈ એક અદૃશ્ય આકર્ષણ એને એ બાજુ ખેંચી ગયું.

આ માનવજીવન પણ એક માયાવી ખેલ છે. જે રીતે પડછાયો આપણી સાથોસાથ કે પાછળ, આપણી જાણ વિના જ

ચાલે છે, દોડે છે અને ઊભો રહે છે તેવું જ સ્મૃતિનું પણ છે–તે પણ અજાણપણે આપણા પર સવાર થાય છે.

(૩)

આનંદરાયને આજથી ચોવીસ વર્ષ પહેલાંની ઘટના યાદ આવી. ચલચિત્રની જેમ એક પછી એક દૃશ્ય એના મનોપટ પર આવવા લાગ્યું. ગ્રીષ્મનો પ્રારંભ હતો, રામજીપૂજા સમાપ્ત કરીને ઊભા થતા હતા ત્યાં એક ઘરડી વેશ્યા બાર–તેર વર્ષની એક કુમારિકાને લઈને આવી ઊભી રહી. એણે અને છોકરીએ રાયજીનાં ચરણોમાં મસ્તક નમાવ્યું અને બોલી, "રાયજી, આ છોકરી તમારી જ સમજજો, આ અનાથ છે, એના પાલનપોષણનો ભાર તમારા પર છે. આપ મોટા ધર્માત્મા છો એટલે એની રક્ષા અવશ્ય કરી શકશો.'

રક્ષાનું નામ સાંભળીને જ રાયજીએ વિચાર્યું કે આ છોકરીને પોતે પોતાની શિષ્યા બનાવી લે. આનંદરાયને શિષ્યોની સંખ્યા બહુ ઓછી હતી, કારણ કે તે શિષ્ય બનવા આવનારની બહુ આકરી પરીક્ષા કરતા. પરીક્ષામાં જે એમને સંતોષ આપતા અને જેનામાં એ કલાવૃત્તિ જોતા તેને જ પોતાનો શિષ્ય બનાવતા. શિષ્યોને પ્રતિજ્ઞા કરવી પડતી કે તેઓ વિદ્યાનો દુરૂપયોગ નહિ કરે અને નાટક–સિનેમામાં પણ એનો ઉપયોગ નહિ કરે. સામાન્ય રીતે તેઓ સ્ત્રીઓને ન શીખવતા. તે કહેતા કે સ્ત્રીઓનો સંગીતનો શોખ પતિ મેળવ્યા પછી પૂરો થાય છે. વેશ્યાઓને તો તે કદી શીખવતા જ નહિ. તેમને કહેતા, 'તમને શીખવનાર ઘણા છે, તમે એમની પાસે જાવ.' એટલે આ વેશ્યાની ધૃષ્ટતાથી તે પહેલાં તો ક્રોધિત થયા. બીજાને મોહિત કરી ધન કમાનાર અને પોતાને જ વેચનાર કુલટા શું વિદ્યા શીખવાને યોગ્ય છે? છતાં પણ રાયજીનું મન જરા ચંચલ થઈ ગયું. તેમને એ છોકરીનું સરલ

અને આકર્ષક મોં વેશ્યાની છોકરી કરતાં જુદું લાગ્યું. એના ચહેરા પર નિર્મળતાનું તેજ દેખાયું. લાચાર બનીને તેમણે છોકરીને પાસે બોલાવી અને તેના વાંસા પર સ્નેહથી હાથ ફેરવતાં પૂછ્યું, 'તારું નામ શું બેટી?'

'સુંદરા.'

'મારી પાસે ગાતાં શીખવા આવી છે?'

'જી, હા.'

'મારી પાસે જ કેમ શીખવા ઇચ્છે છે?'

'તમારા જેવું ગાતાં શીખવા માટે.'

'એટલે?'

'એટલે, જ્યારે આપ ગાઓ છો ત્યારે સાંભળનાર ગદ્‌ગદિત થઈ જાય છે ને એમની આંખોમાંથી આંસુ વહેવા લાગે છે.'

'તું પણ જો બધાની આંખોમાંથી આંસુ વહેવરાવવા લાગીશ તો પૈસા કોણ દેશે? પૈસા કમાવા માટે તો સારી રીતે કપડાં પહેરી મોં પર પાવડર લગાવી નાચતાં શીખવું જોઈએ. નાચની થોડી રીતો શીખી લે એટલે બસ. મારા સંગીતથી તને શું ફાયદો થશે?'

સાંભળીને છોકરીની આંખમાંથી એક આંસુ સરી પડ્યું. છોકરીનાં એ આંસુ જોઈને રાયજી લજ્જિત અને દયાભાવથી બોલ્યા:

'રડે છે શા માટે?'

'શું કરું ગુરુજી? તમારી વાત જ એવી હતી.'

'ગુરુજી' શબ્દે રાયજીના મનમાં પરિવર્તન કરી દીધું.

'તો શું મેં જૂઠું કહ્યું હતું?'

'જી હા, દરેક છોકરી શું એવી જ ઓછી હોય છે? તમારા આશીર્વાદથી હું બીજા પ્રકારની ન બની શકું?'

'સારું, તો સંગીત શીખીને તું શું કરીશ?'

'લગ્ન કરવા ઇચ્છે છે.' ડોશીએ કહ્યું. બાલિકાએ શરમના માર્યા માથું નીચે નાખી દીધું અને માતા તરફ ફરીને જેમ પ્રિયંવદાની વાતો સાંભળીને શકુંતલા નારાજ થઈ હતી તેમ હોઠો પર હાસ્ય ભરી જૂઠી નારાજી વ્યક્ત કરી.

રાયજીએ થોડા સમયના વિચારને અંતે સ્વીકાર કરી લીધો અને મા–દીકરી પ્રણામ કરીને ચાલ્યાં ગયાં.

છોકરી હવે છોકરી મટી વીસ વર્ષની નવયૌવના થઈ ગઈ હતી. તેનું પાંડિત્ય જોઈને ગુરુ પોતે જ ચકિત થઈ જતા. અને તેનો વિકાસ જોઈ પોતે પોતાની જ પીઠ થાબડી લેતા. આજે તે ગુરુજી પાસે દીક્ષા માગવા જવાની હતી. એનું યૌવન ખીલી ઊઠયું હતું. તેનાં અંગોમાં સ્ત્રીત્વ વિકાસ પામવા લાગ્યું હતું. તેને 'કલાની પ્રતિમા' બનાવવાની આનંદરાયની ઇચ્છા ફળીભૂત થઈ હતી. એમને વિચાર આવ્યો કે જો પોતે તેના જીવનમાં પ્રવેશ ન કર્યો હોત તો તે આજે કયાં હોત? સુંદરાને જોઈ ગુરુજીમાં નવા ઉત્સાહની વૃદ્ધિ થતી. સુંદરા પણ આ બાબતથી પરિચિત હતી. ધીરે ધીરે ગુરુજીના પ્રેમમાં ફેર પડવા લાગ્યો. તે ભૂલવા લાગ્યા કે સુંદરા તેમની પાલિત કન્યા છે, અને તે તો તેને જોતાં જ મોહિત થઈ જવા લાગ્યા.

સુંદરા જતી વખતે કોઈ અલભ્ય વસ્તુ ગુરુદક્ષિણામાં આપવા ઉત્કંઠિત હતી. એણે ખૂબ વિચાર કર્યો પણ કાંઈ નક્કી કરી ન શકી. જો ગુરુજી તેની જીભ માગે તો જેમ એકલવ્યે દ્રોણને પોતાનો અંગૂઠો આપ્યો હતો તેમ તે સહર્ષ પોતાની જીભ પણ આપી દે. એને વિચાર આવ્યો કે ગુરુજીને જ કેમ ન પૂછવું? પણ કદાચિત તે કશું ન જ માગે તો? પરંતુ આમ વિચાર કરતાં કરતાં તે થાકી ગઈ.

કૃષ્ણપક્ષની બીજની રાત્રી હતી. ચંદ્રકિરણોથી ભર્યું ભર્યું શાંતિમય વાતાવરણ હતું. રાતની શોભા મૃદુ પલ્લવોમાં અધખીલ્યાં પુષ્પો જેવી લાગતી હતી. સમય મધરાતનો હતો, મંદ વાયુ લહેરાઈ રહ્યો હતો ને સાથોસાથ સંગીતના મધુર સ્વર રેલી રહ્યા હતા. સુંદરાની સંગીતસાધનાની તે છેલ્લી રાત હતી. સુંદરા ભુપાલીથી ભૈરવી સુધી ગઈ હતી ને પોતાની પ્યારી ભૈરવી ' રઘુવર સુગુણાલય...' સમાપ્ત કરી અને મંગળ પણ ગાયું. આનંદરાય શિષ્યાનો હાથ પકડી બોલ્યાઃ 'સુંદરા, આજ તારો અભ્યાસ પૂરો થયો, કાલથી તું સ્વતંત્ર છે."

'તમારી કૃપાથી જ મને...વેશ્યાની પુત્રીને...આપે મા શારદાનાં ગુણગાન કરવાની વાણી આપી.'

'સાચું છે, પણ જાણે છે ને કે ગુરુદક્ષિણા વિના વિદ્યા સાર્થક નથી થતી! આજ દિવસ સુધી તેં જે સાધના કરી છે તેની સિદ્ધિ ગુરુદક્ષિણા જ થશે.'

સુંદરાએ આતુરતાપૂર્વક પૂછયું, " આપ જ કહો ગુરુજી, હું આપને શી દક્ષિણા આપું ?"

રાયજી આવા જ જવાબની રાહ જોતા હતા. તેઓ તો કહેવાને આતુર થઈ રહ્યા હતા પરંતુ જીભેથી વાત જ નહોતી નીકળી શકતી. ઘણા પ્રયત્ન પછી બોલ્યાઃ 'સુંદરા, મારે બીજું કશું નથી જોઈતું. મારે...મારે...માત્ર તારો પ્રેમ જોઈએ.'

સુંદરાને આશ્ચર્ય થયું. તે પોતાના કાન ઉપર વિશ્વાસ ન મૂકી શકી. દેવતા જેવા પોતાના ગુરુની વાતો તેને સાચી ન લાગી. શું ગુરુજી મારું શરીર માગે? તેને એ બાબત સંદેહ થવા લાગ્યો. કલા-વિશારદોનો આ રાજા શું ભિખારણની એંઠ પર તરાપ મારવા ઇચ્છે છે? એણે આંખો ફાડીને જોયું તો તેની સામે આંખોમાં ભીષણ કામુકતાભરી એક વ્યક્તિ ઊભી છે અને તેને લોલુપતાથી ગળી જવા

માગે છે. શું આ જ એના ગુરુ આનંદરાય? શું આ જ! સુંદરા પોતામાં થોડું સાહસ એકઠું કરી બોલી:

'ગુરુજી, હું આપની શિષ્યા, હું...દીકરી છું.' રાયજીની વિચારશક્તિ લુપ્ત થઈ ગઈ હતી. એક વેશ્યાની છોકરીનું આટલું અભિમાન? આટલી ઉદ્ધતાઈ? રાયજીની કળા અને સુરુચિ કોણ જાણે ક્યાંય છુપાઈ ગઈ. અત્યારે તો ત્યાં પરપુરુષની ભયાનક અને અંધ કામપિપાસા હતી. તેણે સુંદરાને બળપૂર્વક બાહુમાં જકડી લીધી.

...પછી, તેને યાદ આવ્યું સુંદરાનું એ મલિન અને નિરાશ મુખડું, અને તેનું હૃદય ચૂરેચૂરા થઈ ગયું. પછી તો સુંદરા બે વર્ષ જ બચી...રામૂને જન્મ આપી દુઃખ અને નિરાશામાં ઝૂરી ઝૂરી મરી ગઈ.

આ બધું યાદ આવતાં આનંદરાયની આંખોમાંથી આંસુ વહેવા લાગ્યાં અને તે બાળકની જેમ ધ્રુસકે ધ્રુસકે રોવા લાગ્યા.

(૪)

બહાર રામૂનો જલસો પૂરો થયો અને મંગળ આરતીનો સમય થયો ત્યારે આનંદમાં લીન થયેલા શ્રોતાઓને રાયજીનો વિચાર આવ્યો. તેને શોધતા તેમના મિત્ર ઓરડામાં આવ્યા. રાયજીની સ્થિતિ જોઈને માન્યું કે આ અતિ આનંદનું પરિણામ છે. તેઓ રાયજીને બહાર લઈ ગયા. મંગળ આરતી સમાપ્ત થઈ અને બધા ગુરુ–શિષ્યની પ્રશંસા કરતા પાછા ફર્યા.

એ ઓસરીમાં રાયજી અને રામૂ એકલા રહ્યા. બંનેની ચિત્તવૃત્તિ સરખી જ હતી. બંને કાંઈક બોલવા ઇચ્છતા હતા પરંતુ બોલી નહોતા શકતા. અને આ નાટકને જોઈને શ્રી રઘુરાય જાણે મંદાસન પર બેઠા બેઠા હસતા હતા. રાયજી એ બાજુ ફરી ગયા. રામૂ તેના ઊભરાતા મનોભાવ રોકી ન શક્યો અને ગુરુનાં ચરણોમાં પડી ગયો.

રાયજી ચૂપ રહી ન શક્યા. તેને હૃદય સાથે લગાવીને બોલ્યાઃ 'બેટા, સુંદરાએ કહ્યું હતું કે હું પુત્રી છું, એની એ વાતને પાળી ન શક્યો......પરંતુ રામૂ, હું તને મારો જ પુત્ર માનુ છું.'

એટલામાં ક્યાંકથી અવાજ આવ્યો કે આજે રામૂનો જન્મદિન છે, અને રાયજી અને તેની સ્ત્રીની દૃષ્ટિ મળી. બંનેની આંખોમાં આંસુની ધારા વહેવા લાગી. રાયજી એ અશ્રુધારામાં સ્નાન કરીને પ્રેમ અને ક્ષમાની શીતળતાનો અનુભવ કરવા લાગ્યા.

श्री. अ. न. कृष्णराय

શબનમ

તે દિવસે રવિવાર હતો. પાંચ વાગે હું મારા મિત્રને ઘેરથી પાછો ફર્યો. ઘેર આવીને જોઉં તો શબનમ મારે માટે નાસ્તો કરી રહી હતી. તેનો એ સ્વભાવ જ છે કે મને જોતાંવેંત તે આનંદથી પ્રફુલ્લિત થઈ જાય છે. હૃદયનો તમામ પ્રેમ એકઠો થઈને તેની આંખમાંથી ડોકિયાં કરે છે. અને પછી હસીને મને આવકાર આપે છે " આવી ગયા ? "

હમેશની ટેવ મુજબ આજે પણ તેણે મને પૂછયું, " આવી ગયા ? " પણ આજે હોઠમાં મીઠું હાસ્ય નહોતું, આંખમાં ઉલ્લાસ નહોતો કે કંઠમાં આનંદનો કિલ્લોલ નહોતો. હું તેના મુખ સામે જોઈ રહ્યો. દુઃખથી ઘેરાયેલી આંખોમાં આનંદનું એક પણ નિશાન ન હતું. પલકો સૂકી અને સૂજેલી હતી. તરત જ ખબર પડી ગઈ કે શબનમ થોડા વખત પહેલાં રડી હતી. તેના રડવાનાં કારણો બે જ હોઈ શકે, કાં તો ગફૂરે તેને સતાવી હોય કાં બાળકની યાદે. શબનમને દુઃખી થતી જોતાં જ મારા હૃદય પર કારમો આઘાત લાગે છે. મારા સારાયે જીવન દરમિયાન હમેશાં એક ઊંડી ઇચ્છા અચૂક રહી છે કે શબનમને જ્યારે પણ દેખું ત્યારે હસતી જ દેખું અને આ ઇચ્છાની પૂર્તિને માટે જે કિંમત આપવી પડે તે ખુશીથી આપું. પણ હું એ ઇચ્છાપૂર્તિની કિંમત ચુકાવવા યોગ્ય કદી પણ થઈ

શકયો નથી અને ભવિષ્યમાં પણ થઈ શકીશ કે કેમ તેની શંકા રહે છે!

શબનમની આવી સ્થિતિ જોઈને મને દયા આવી. ઇચ્છા થઈ કે તેને પકડીને હ્રદય સાથે લગાવીને પૂછું, શબનમ! વહાલી "શબનમ, તને શું થયું છે?" પણ એ વખતે હું ચૂપ રહ્યો અને એ પણ પોતાના કામમાં ગૂંથાઇ ગઈ.

હાથપગ ધોઈને જ્યારે હું ખુરશી ઉપર બેઠો ત્યારે શબનમે નાસ્તાની રકાબી ટેબલ ઉપર મૂકી. પણ એ વખતે મને નહોતી નાસ્તો કરવાની ઇચ્છા કે નહોતી પાણી પીવાની. મારા મનમાં એક જ વસ્તુ ઘોળાઈ રહી હતી. શબનમના દુઃખનું કારણ શી રીતે શોધવું કે શી રીતે તેને આશ્વાસન આપવું? મેં તેને કહ્યું, "કેમ, તું નહિ ખા? તારા માટે પણ નાસ્તો લાવ, આજે તો આપણે બંને સાથે જ ખાઈએ."

જ્યારે જ્યારે હું શબનમને ગમગીન જોઉં છું ત્યારે ત્યારે આ જ ઉપાય અજમાવું છું. અને બીજી જ પળે તેના મ્લાન થયેલા મુખની ઉદાસીનતા ઊડી જાય છે. થોડી જ વારમાં તેનો ચહેરો ઉલ્લાસથી ખીલી ઊઠે છે. પણ આજે શબનમ ખૂબ ઉદાસ હતી. આટલી બધી ઉદાસીન આજ પહેલાં તે કદી નહોતી દેખાઈ. તે મારા તરફ એક શુષ્ક દષ્ટિ ફેંકીને બોલી :

"તમે નાસ્તો કરી લ્યો, આજે મને નહિ ભાવે."

"કેમ નહિ ભાવે?"

"તમને તો બસ જીદ જ કદવાની ટેવ પડી ગઈ છે." એટલું કહીને શબનમ ઊભી થવા ગઈ કે તરત જ મેં તેનો હાથ પકડયો.

"ઠીક. તું નહિ ખા તો હું પણ નહિ ખાઉં; પણ જાય છે કયાં? બેસ, બેચાર મીઠી વાતો તો સંભળાવ. પેટની ભૂખ ન મટે તો કંઈ નહિ, હ્રદયની તો મટે?" આટલું કહીને હું સહેજ હસ્યો.

શબનમે મારી તરફ જોયું. તેના પરવાળા જેવા સુંદર હોઠ ઉપર હમેશ મુજબ સ્વાભાવિક હાસ્ય ખીલી ઊઠયું અને પછી તરત જ તેની આંખોમાં જળજળિયાં આવી ગયાં ને ટપ ટપ આંસુનાં બિંદુઓ પડવા લાગ્યાં. "શબનમ" તેના ખભા ઉપર એક હાથ મૂકી બીજા હાથે તેની આંખો લ્હોતા મેં પૂછયું :

"તને થયું છે શું? આટલું બધું રડવાનું કંઇ કારણ?"

શબનમની આંખમાંથી વહેતો અશ્રુપ્રવાહ એથી તો વધવા લાગ્યો અને તે ડૂસકાં ભરવા લાગી.

"ગાંડી" મેં તેને વધારે નજીક ખેંચી, તેના વાંસા ઉપર હાથ ફેરવતાં કહ્યું, "હું બેઠા આટલો અફસોસ! તારું હૃદય એટલું સસ્તું નથી કે આંખો વાટે થઈને આંસુરૂપે વ્યર્થ બહાર નીકળી જવા દઉં. તારાં આંસુ મારા હૃદય ઉપર ગોળીનું કામ કરે છે. શબનમ, વહાલી, કહે કહે, તું આમ શા માટે રડી રહી છે! તારાં આંસુઓ મારાથી જોવાતાં નથી!"

શબનમ પોતાના છેડા વતી આંખો લૂછતી લૂછતી રુંધાયલે કંઠે બોલી. "કિસ્મત રડાવે છે એટલે રડું છું. મેં ગફૂર માટે શું શું નથી કર્યું, પણ દુનિયાનો દસ્તૂર જ એવો છે કે ઉપકાર ઉપર પણ અપકાર કરવો. હશે હવે, થવાનું હતું એ તો થઈ ગયું. મારું નામ બદનામ થઈ ચૂકયું." આટલું કહીને તેણે એક લાંબો નિસાસો નાખ્યો અને ખુરસી ઉપર બેસી ગઈ.

ગફૂર મારો સગો નાનો ભાઈ થાય. જ્યારે તે માત્ર આઠ વર્ષનો હતો ત્યારે જ અમારાં માબાપ ગુજરી ગયાં હતાં. એટલા વખતમાં શબનમ પણ બે બાળકની માતા બની ચૂકી હતી. પણ કમનસીબે તેની ગોદ ખાલી જ રહી, એથી હમેશાં તે ખુદાએ આપેલાં વહાલસોયાં બાળકોને યાદ કરીને મહાવ્યથા અનુભવતી હતી. તેના

હૃદયમાં 'માતાની મમતા' નામની જે દોલત પડી હતી તેનો કોઈ હક્કદાર નહોતો. આવી પરિસ્થિતિમાં જ્યારે શબનમને માબ.પના વિયોગથી તરફડતો ગફૂર મળ્યો ત્યારે તેણે પોતાના દિલની તમામ દોલત તેના ઉપર ન્યોચ્છાવર કરી દીધી. જાણે તે અબોધ બાળક પોતાનો જ સગો દીકરો હોય તેમ શબનમે તેને છાતી સાથે લગાવી દીધો. આમ શબનમ ગફૂરની મા બની. ગફૂર તેની આંખોનો તારો બન્યો.

એ પછી પણ કેટલીયે વાર શબનમનો ખોળો ખૂંદવા બાળકો આવ્યાં અને ગયાં. પણ ગફૂરનું મોં જોતાં જોતાં શબનમે આ હૃદય-વિદારક આઘાતો સહન કર્યાં. ત્યાર પછી દિનપ્રતિદિન તેના મનમાં એક ખ્યાલ દૃઢ થતો ગયો કે 'ખુદાએ ગફૂરના રૂપમાં જ મને એકનો એક લાડકવાયો લાલ આપ્યો છે.' આનું પરિણામ એ આવ્યું કે ગફૂરે જ શબનમનો તમામ પ્રેમ જીતી લીધો. હવે તો તે મારા કરતાં ગફૂરની ઘણી વધારે ચિંતા કરતી. ગફૂરનું જરા સરખું માથું દુઃખતું તો શબનમનો પ્રાણ ફફડી ઊઠતો. અને ગફૂર પ્રત્યે હું જરાયે બેદરકાર રહેતો તો તે ખૂબ બળતરા કરતી ને મને કહેતી, 'ગફૂરનું આટલું ધ્યાન હું રાખું છું એ તમને નહિ ગમતું હોય. જુઓને, ગફૂર બિચારો બેચેન રહે છે, ક્યારની હું ચિંતા કરી રહી છું અને તમને તો જાણે કાંઈ ફિકર જ નહિ, જાઓ, જલદી ડૉકટરને બોલાવી લાવો."

શબનમના આવી જાતના લાડકોડે ગફૂરને એક નંબરનો જિદ્દી, મૂઢ અને રખડુ બનાવી દીધો. તે હવે અભ્યાસમાં જીવ ચોરતો, વારંવાર પૈસા માંગતો અને લુચ્ચા બદમાસોની સાથે કોણ જાણે ક્યાં યે આથડતો. આમ છતાં હું કોઈવાર તેની ઉપર નારાજ થતો અથવા તેને શિક્ષા કરતો કે તરત જ શબનમ વચમાં કૂદી પડતી અને મને સંભળાવવા માંડતી, "વાહ. છોકરાને તે કાંઈ આમ કોઈ ધમકાવતું હશે! મને તમારી આ રીત જરા યે નથી ગમતી. હજી એ

બિચારો નાનો બાળક શું સમજે? જ્યારે મોટો થશે ત્યારે એની મેળે અક્કલ આવશે ને હોશિયાર થઈ જશે."

હું નાઉમેદ થઈને કહેતો, "શબનમ, ખુદાને ખાતર તો જરા વિચાર કર. તારા આ લાડકોડ તેને બરબાદ કરી રહ્યા છે. તને માત્ર તેને લાડ લડાવતાં આવડે છે; એ સિવાય તેની પ્રત્યે તારી બીજી કોઈ ફરજ બરજ છે કે નહિ? તે ભણશે નહિ તો શું, ભીખ માગશે? બદમાસ છોકરાઓની સંગતથી તો એનામાં દુનિયાભરના બધા ય અવગુણો આવવાના."

જ્યારે શબનમને આનો ઉત્તર ન સૂઝતો ત્યારે તરત જ તે હમેશની અજેય દલીલનો આશરો લેતી. "તમને તે કાંઈ ખબર પડે છે કે નહિ? ભલે ને આપણે તેને ખૂબ આરામથી રાખીએ, હજાર જાતની સગવડો તેને પૂરી પાડીએ, કંઈ કમીના ન રાખીએ, છતાં યે તે જો જરાકે દુઃખી થયો કે દુનિયા વાતો કરશે–'જુઓને, બિચારો નમાયો ને નબાપો છે! ભાઈ–ભાભી પોતાના સુખની આડે તેની જરા યે ફિકર કરે છે?' એ વખતે મારે તો નીચાજોણું થાય."

હું તેની આ દલીલ સામે લાચાર થઈને કહેતો, "ઠીક શબનમ, તને ઠીક લાગે એમ કર. એના તોફાનનાં કડવાં ફળ તારે ભોગવવાં પડવાનાં છે."

"સારું." બલા ટળી જાણી શબનમ મરક મરક હસતી જવાબ દેતી, "હું ભોગવી લઈશ, એમાં તમારે કાંઈ છે?"

જેમ જેમ ગફૂર મોટો થતો ગયો તેમ તેમ બધા અવગુણોમાં પૂરો થતો ગયો. હવે તો તે હમેશાં શબનમ સાથે કાંઈ ને કાંઈ ઝઘડો ઊભો કરતો. તેનું ખીસાખર્ચ પણ દિવસે દિવસે વધવા માંડયું. કયારેક કયારેક એ શબનમ પાસે કાલાવાલા કરતો, કોઈ કોઈ વાર લડતો–ઝઘડતો, કોઈવાર રિસાઈ જતો કે બીમારીનો ડોળ કરતો, અને કેટલીક વાર તો દિવસો સુધી ઘેર ન આવતો–કયાંયે ગેબ થઈ જતો.

એક દિવસ મેં શબનમને કહ્યું, "આ તારા લાડકાના હુન્નર દેખ. કહેતી'તી ને કે મોટો થશે ત્યારે આપોઆપ હોશિયારી આવી જશે! લે જો, હવે બહુ હોશિયારી આવી ગઈ!"

શબનમ ગર્વથી બોલી, "મારું બાળક મારા પાસે લાડ ન કરે તો કોની પાસે કરે? મારી સાથે તકરાર નહિ કરે તો શું ગામ સાથે તકરાર કરવા જશે? રિસાય છે તો મારી સાથે, કાંઈ તમારી સાથે થોડો રિસાય છે?" શબનમ ગફૂરનાં અવગુણો તથા તોફાની કાર્યોથી એટલી રાજી થતી.

એમ કરતાં કરતાં ગફૂર મૅટ્રિક પાસ થઈ ગયો. હવે તો કોઈ સાધારણ નોકરી મેળવતાં તેને કોઈ મુશ્કેલી આવે એમ નહોતું. મેં પણ થોડોક પ્રયાસ કર્યો અને ગફૂરને સુધરાઈ–ખાતામાં ત્રીસ રૂપિયાના પગારથી કારકુનની નોકરી મળી ગઈ. શબનમ તો ફૂલી સમાય નહિ. તેમાં વળી જે દિવસે ગફૂરે તેના હાથમાં દસ દસ રૂપિયાની ત્રણ નોટો મૂકી ત્યારે તો જાણે શબનમને સાક્ષાત સ્વર્ગ મળી ગયું. તે આગળ આવીને અક્કડ થઈને બોલી, "હું નહોતી કહેતી કે ગફૂર મોટો થશે એટલે એની મેળે હોશિયાર થઈ જશે? દુનિયાનો કાયદો જ એવો છે. જેમ જેમ માણસની ઉમર વધે તેમ તેમ તેની અક્કલ પણ વધે. આ જુઓ તેની કમાણીના રૂપિયા. હવે તે સમજણો થયો છે, કમાવા પણ માંડ્યો છે. મારી સમજણ પ્રમાણે તો તેને વીસમું વરસ ચાલે છે. હવે તેનાં લગ્ન કરી નાખવાં જોઈએ."

એ વખતે શબનમ સુખમાં ગરકાવ થઇ ગઈ હતી. મને લાગ્યું કે તેને સુખની મજા લૂંટવાનો પૂર્ણ અધિકાર છે. અને મારે માટે તો ચૂપ રહેવું જ વાજબી છે. પણ એ દિવસથી જ ગફૂરનાં લગ્ન કરવાની ધૂન તેના ઉપર ચડી બેઠી. તક મળતાં તે એ જ વાત કરતી. "ગફૂરનાં લગ્ન થઈ ગયાં હોત તો વહુ ઘરમાં આવત અને હું ઘરની જંજાળમાંથી છૂટત."

મેં તેને ઘણી યે વાર સમજાવી, "શબનમ, ગફૂરને નોકરી તો જરૂર મળી ગઈ છે પણ તેની ચાલ–ચલગત જોતાં પારકી બેટીને ઘરમાં લાવવાની મારી હિંમત ચાલતી નથી. એ આવીને કયાંક દુઃખી થાય તો આપણને નકામી મુશીબત ઊભી થાય. તારે ઘરનાં કામકાજની જંજાળથી છૂટવું છે. પણ મને નથી લાગતું કે તારી એ હોંશ પૂરી થાય. લગન કર્યાં પછી કદાચ છ મહિનામાં જ ગફૂર જુદો થઈ જશે."

પણ શબનમની પાસે તો આ વાતોનો કેવળ એક જ જવાબ હતો–"નહિ. મારો ગફૂર કંઇ એવો નથી. તે આપણાથી કદી પણ જુદો નહિ થાય. બાકી રહી વર્તણૂકની વાત. એ તો લગન પછી એને પોતાને જ શરમ લાગશે ને ગદ્દા–પચ્ચીશીનાં કામ છોડી દેશે. વળી એ આપણી સાથે રહે કે ન રહે તો યે તેને પરણાવવો તો જોશે જ, એમાં કાંઈ છૂટકો છે? નહિ તો દુનિયા મેણાં મારશે કે ઘરમાં જુવાન ભાઈ હજી વાંઢો બેઠો છે."

એમાં તો જરા યે શક નથી કે દુનિયાને નિંદા કરતાં બરાબર આવડે છે. માણસનો હેતુ ગમે તેટલો ઉદાત્ત હોય–જગત તો તેની નિંદા જ કરવાનું. ગમે તેવા સારા માણસના પણ તે ચેડા કાઢવાની. દુનિયાની આ રીત જોઈને મોટા પંડિતો ધ્રૂજી ઊઠે છે. એમના વિચારો અને આદર્શો ઢીલા પડી જાય છે. અને લોકાપવાદની તલવાર આગળ પોતાનું માથું ઝુકાવે છે. એક દિવસ શબનમે કહ્યું, "આજે થોડી પાડોશણો આવી હતી. વાતમાં ને વાતમાં તેમણે મને સંભળાવ્યું 'જુવાન દેરનાં હજી લગનેય નથી કર્યાં! આ તો બહુ ખોટું કે'વાય.' હું તો શરમની મારી નીચું જોઈ ગઈ. મને મરવા જેવું થયું પણ તમે તો મારી વાત જ સાંભળતા નથી" આટલું કહીને શબનમ રિસાઈ ગઈ.

થોડોક વિચાર કરીને મેં જવાબ આપ્યો, "ગફૂરનાં લગન તો ઘણાં કરીએ., ... હમણાં રૂપિયા કયાં છે?"

" રૂપિયાની ફિકર શું કામ કરો છો? ત્રણસો રૂપિયા હું આપીશ, પછી છે કાંઈ?" શબનમ ઉમંગમાં આવીને બોલી.

મેં આશ્ચર્યચકિત થઈને શબનમની તરફ જોયું. એના રોમરોમમાં આનંદ વ્યાપી ગયો હતો. મનમાં ને મનમાં હું વિચાર કરવા લાગ્યો—શબનમ પણ અજબ લાગે છે! ગફૂર ઉપરની મમતાએ તેને ઘેલી કરી મૂકી છે. કેટલી મુશ્કેલીમાં, કોણ જાણે કેટલાયે દિવસો સુધીમાં તેણે આ મૂડી એકઠી કરી હશે! આજે એ બધા રૂપિયા ગફૂર માટે ઉડાવી દેવા તે તૈયાર થઈ ગઈ છે! ગફૂર કેટલો નસીબદાર—આવી મઝાની ભાભી મળી!

" કેમ, શું વિચાર કરો છો?" મને ચુપ જોઈને શબનમે કહ્યું.

" એમ જ ને કે ત્રણસો રૂપિયામાં શું થવાનું? મારી પાસે ઘણાં ય ઘરેણાંગાંઠાં છે. આવે ટાણે કામ નહિ આવે તો ક્યારે આવશે?"

આખરે ગફૂરનાં લગ્ન ખૂબ ધામધૂમથી થયાં. શબનમે છૂટે હાથે પૈસા વેર્યા.

વહુ ઘેર આવી એટલે એ તો ન્યાલ થઈ ગઈ. વહુ ઉપર એટલું બધું હેત આવ્યું કે તેણે પોતાનાં બધાં જ ઘરેણાં તેને આપી દીધાં. તે દિવસથી શબનમ ચોવીસે કલાક આનંદમાં મસ્ત રહેતી. કોઈ ઓર ખુમારી અનુભવતી ને જમીનથી એક વેંત અદ્ધર ચાલતી. બોલતી તો એવું લાગતું કે કોઈ પહાડી ઝરણાનો મસ્ત પ્રવાહ સુરીલો નાદ કાઢી રહ્યો હોય! જ્યારે જુઓ ત્યારે કંઈ ને કંઈ મનસૂબા ઘડતી હોય. અને પાગલની પેઠે બોલી ઊઠતી, " કાલે આમ કરીશ ને તેમ કરીશ."

(૩)

ગફૂરની વહુને ઘેર આવ્યા આજ બારમો દિવસ થયો. ને એટલા થોડા સમયમાં જ શબનમની આનંદની મસ્તી મહાશોકમાં ફેરવાઈ ગઈ. જે અભિલાષોને તે આટલાં વરસોથી પોષતી આવી હતી. તેનું આજે

આટલી ખરાબ રીતે ખૂન થયું. સાચી વાત તો એ છે કે આ સંસારમાં શબનમ તો શું પણ ભલા ભલા માણસને પણ બધી અભિલાષાઓ પૂરી નથી થઈ શકતી. જો એમ જ હોત તો સંસારનું નામ સંસાર નહિ પણ બીજું કંઈ હોત. જ્યારે શબનમના મુખેથી મેં એમ સાંભળ્યું કે ' હવે તો હું બદનામ થઈ ગઈ ' ત્યારે પ્રથમ તો હું ચોકી ઊઠયો. મને કંઈ સમજ ન પડી એટલે તેને પૂછ્યું: " શબનમ, તું બદનામ શી રીતે થઈ ચૂકી ? ગફૂરને માટે તેં જે કંઈ કર્યું છે એટલું તો સગી મા પણ ન કરે. "

" જવા દો એ વાત. હવે તમે નાસ્તો કરો; હું પણ મારા માટે કાંઈક લાવું છું. " શબનમ ઊભી થઈ.

" નહિ શબનમ " મેં તેને ખુરસી ઉપર બેસારીને કહ્યું.

" તારા આ દુઃખનું કારણ કંઈ જેવું તેવું નથી લાગતું. ગફૂરે તને ક્યારે નથી સતાવી ? પણ મેં તને આટલી હદ સુધી ગમગીન થતાં નથી જોઈ. જરૂર આજે તારા હૃદયના મર્મસ્થળ પર ચોટ લાગી છે. જો તને મારા ઉપર ખરેખર પ્રેમ હોય તો સાચી વાત કહી દે. "

" મારી જીવનનૈયાના નાવિક ! વહાલા ! " મારા ખભા ઉપર માથું ઢાળીને આંખોમાંથી આંસુ વહાવતી તે બોલી, " તમારી વાત ખરી છે. ખરેખર આજે મારા હૃદયમાં કારમી વેદના થાય છે. મારાં કેટલાં યે બાળકો મરી ગયાં પણ કોઈ દિવસ મને આટલો આઘાત થયો નથી. હમણાં જાણે કાળજું ચિરાઈ જશે એમ લાગે છે. અરે ખુદા ! મેં કેટલી હોંશથી ગફૂરનાં લગ્ન કર્યાં હતાં. પણ તે આજે કહેતો'તો કે ' હું મુબારિકના માથાના વાળની લટ કાતરતી'તી'. "

" તું મુબારિકના માથાના બાળની લટ કાપતી હતી—એટલે શું ? તું એવું શા માટે કરે ? તને એથી ફાયદો પણ શો ? આ તો

સાવ ગાંડપણુ જ કે બીજું કાંઈ ? આવી નજીવી વાતમાં આટલું બધું દુઃખ ?" મેં પ્રસંગની ગંભીરતા ન સમજવાથી સહજ રીતે કહ્યું.

"અરે ખુદા! તમે એનો અર્થ સમજતા નથી !" શબનમ મારા તરફ એક દર્દભરી દૃષ્ટિ ફેંકીને બોલી, "તમે જાણશો ત્યારે બળી ઊઠશો. સારું છે કે તમે નથી જાણતા, નહિ તો તમને એ ભયંકર આઘાત લાગત !" આટલું કહેતાં કહેતાં તો શબનમે માથું ઝુકાવી દીધું અને આંખો લૂછવા માંડી.

"નહિ શબનમ," મેં આસ્તેથી તેનું મુખ ઊંચું કરીને કહ્યું, "એવું જ હોય તો તું મને તેનો અર્થ સમજાવ. ભલે પછી હું બળી ઊઠું કે કારમો આઘાત પામું."

"અજ્ઞાન સ્ત્રીઓનું એવું માનવું છે કે........" શબનમની આંખોમાંથી ફરી આંસુનાં ટીપાં પડવા લાગ્યાં. ફરી તે ડૂસકાં ભરવા લાગી ને થોડીવાર પછી રૂંધાતે સ્વરે અટકતાં બોલી "જે સ્ત્રીનાં બાળકો મરી જતાં હોય તે જો કોઈ તાજી જ પરણીને આવેલી નવી વહુના માથાના વાળની લટ કાતરી લ્યે તો તેનું વાંઝિયાપણું દૂર થઈ તેનાં સંતાનો જીવે છે ને તેનો વંશવેલો ટકે છે. અને જે સ્ત્રીના વાળ કાતરી નાખ્યા હોય તેનાં બાળકો જીવતાં નથી. ગફૂરનું કહેવું એમ છે કે મેં મારી અભિલાષા પૂરી કરવા તેની વહુ મુબારિકની ઉપર આવું દુમણ કર્યું છે. યા ખુદા !" તેણે ખુલ્લા આસમાનની તરફ દૃષ્ટિ ફેંકીને કહ્યું, "ખરું છે કે હું કમનસીબ છું. તારે ઘેરથી રોવાનું જ લખાવીને આવી છું. પણ તું મારા હૃદયના હાલ......"

'બસ શબનમ" હું ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં રાતો પીળો થઈ ગયો, અને તેના મોં ઉપર હાથ રાખીને જોરથી બોલી ઊઠ્યો "ખુદાને વાસ્તે હવે બોલવું બંધ કર. નહિ તો આ ઘર ઉપર તેનો કોપ ઊતરશે. આ તેની દાંડાઈ છે. તું નથી જાણતી. આપણાથી

જુદાં થવા માટે જ તેણે આ બાજી રચી છે. ક્યાં ગયો એ પાજી! કૃતઘ્ની, નિમકહરામ! હું તેને આજે સખતમાં સખત શિક્ષા કરવાનો છું" ને પછી તરત જ મેં દોડીને હાથમાં કોરડો લીધો.

"નહિ, મારા માલિક!" શબનમ મને વળગી પડી. તેની આંખોમાં ગભરામણ હતી. અને તેના કંઠસ્વરમાં એવો કરુણ થડકાર હતો કે જાણે ગફૂર ઉપર રહેમ કરવાની આજીજી ન કરી રહી હોય! "જવા દો એ નાલાયકને! હવે મને જરાયે દુઃખ નથી. તમારી હમદર્દી મારાં તમામ દુઃખ–શોકને ભુલાવી દે છે. તમારે પગે પડું છું. આટલો રોષ ન કરો! બેસો, હું યે તમારી સાથે નાસ્તો કરીશ." તેણે મને પરાણે બેસારી દીધો અને તુરત જ તે દોડીને નાસ્તો લઈ આવી.

શબનમના આ શબ્દોએ મારા ક્રોધાગ્નિ પર ઠંડા પાણીનું કામ કર્યું. મારો ગુસ્સો શમી ગયો. ખરેખર શબનમ એવા ફૂલ જેવી છે કે જેની સુવાસ ઉપર હું મુગ્ધ થઈ જાઉં છું અને ભ્રમરની પેઠે તેની આસપાસ ઊડયા કરું છું. શબનમ પાસે મારો તમામ શોક, વ્યથા, ગમગીની વગેરે ઊડી જાય છે. શબનમ મારો જીવનદીપક છે. મારા કર્તવ્યના પંથે પ્રકાશ ફેંકે છે. તેનું ચારિત્ર્ય કાચ જેટલું નિર્મળ છે. તેનું હૃદય આકાશથી યે વિશાળ છે. તેની નિયત ઉપર આટલો નીચ આરોપ! ખરેખર અફસોસની વાત છે. આ કારણે તે ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડે એ સાવ સ્વાભાવિક છે.

એકાએક મને વિચાર આવ્યો. ગફૂરને આવો મૂર્ખ વિચાર સૂઝે જ કેવી રીતે? હજી તેની ઉમર પણ શું કહેવાય? તો પછી તેને આવું 'કામણ–ટુમણ'નું જ્ઞાન ક્યાંથી થયું? હું લગભગ બે વાગે વકીલ સાહેબને ત્યાં ગયો હતો. એ વખતે મુબારિક સૂતી હતી અને તેને અઢેલીને શબનમ નવી ઓઢણી ઉપર ભરતકામ કરતી હતી. સામે જ બુઢ્ઢી નસીબન કાકી તેને લોક–પરલોકનું તત્ત્વજ્ઞાન સંભળા-

વતી હતી. એ ડોસી તેની આગળ સ્વર્ગ–નરકની વાતો કરતી હતી. આ ઝઘડાનું મૂળ આમાં તો ન હોય? નસીબન મારી સગી કાકી થાય. તે બોલે ત્યારે ફૂલ વેરાય. જીભથી તો બધાંનું ભલું ચાહે છે. અને હમેશાં પાપ–પુણ્યનો ચોપડો લઈ ને બેસે છે. છતાં યે સગાંવહાલાંનો એવો ખ્યાલ છે કે નસીબન કાકી ચાહે તો જુદાં પડેલાં પતિ–પત્નીનાં દિલ સાંધી દે અને ચાહે તો સાંધેલાં દિલ જુદાં કરી દે! મેં શબનમ તરફ એક પ્રેમભરી નજર ફેંકીને કહ્યું, "ક્યાંક આ નસીબન કાકીનું કારસ્થાન ન હોય!'

"અરરર!" શબનમ મારી તરફ એક વેધક દૃષ્ટિ ફેંકીને બોલી. "એ તો આપણાં પૂજ્ય કાકી! એની નજરમાં તો જેવી હું એવી જ મુબારિક. મેં કોઈ દિવસ એમને બીજાનું બૂરું વાંચ્છતાં જોયાં નથી, તો આપણું બૂરું તો શું કામ વાંચ્છે? એ તો બિચારી બેઠી બેઠી દીન–દુઃખિયાંની વાતો કરતી 'તી. જ્યાં સુધી સાબિતી ન મળે ત્યાં સુધી બીજાની નિયત ઉપર શંકા કરવી એ તો ખુદાનો ગુનો કરવા જેવું છે."

"હશે, જે હોય તે. પણ હવે આ ઘરમાં ગફૂરનું કાંઈ કામ નથી. આજે જ તેને જુદો કરી દઈએ."

શબનમ એકાએક ગંભીર થઈ ગઈ. લમણે હાથ દઈને એ કંઈ વિચારે ચડી ગઈ.

"કેમ?" મેં તેને ચૂપ રહેલી જોઈને કહ્યું, "શું વિચાર કરી રહી છે?"

"વિચાર કરું છું કે..." તે માથું ઢાળેલું રાખીને જ બોલી. "ગફૂર બેવકૂફ છે. મારે...

"પણ તારે એની બેવકૂફી સાથે શું લેવા–દેવા?" હું ચિડાઈને બોલ્યો.

"મુબારિક ઉપર દયા આવે છે." શબનમે માથું ઊંચું કર્યું. તેની આંખો ચમકતી હતી. આંખમાં આંસુ આવ્યાં હતાં. ખેદપૂર્વક તે બોલવા લાગી, "અરે બિચારી નાદાન કમનસીબ છોકરી! ગફૂર તેને સુખ નહિ આપી શકે. હું તેને બાર વરસથી પાળતી આવી છું. જ્યારે હું જ તેની ઉપર કાંઈ અસર ન પાડી શકી ત્યારે બિચારી એ નાદાન છોકરીનું શું ગજું? ગફૂરમાં સ્વાર્થ ઠાંસી ઠાંસીને ભર્યો છે...અને......"

શબનમે પોતાના દર્દની દવા પોતે જ શોધી કાઢી એ જાણીને મને કંઈક સંતોષ થયો. મેં તેની વાત તોડતાં કહ્યું. "સ્વાર્થ એવું અંધારું છે જ્યાં પશુતા, લોભ, વાસના તૃષ્ણા, ઘૃણા, ક્રોધ વિગેરે બધા જ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે અને વધે છે. પણ પ્રેમ એવો પ્રકાશ છે જ્યાં સંયમ, ઉદારતા, દયા, ત્યાગ વિગેરે ફૂલો ખીલી ઊઠે છે."

"હે ખુદા!" શબમન પોતાની વાતના અનુસંધાનમાં બોલી: સ્વાર્થી ગફૂર બિચારી મુબારિક ઉપર શી રીતે પ્રેમ કરશે! જે દિવસે તેની જુવાની વીતી જશે, તેના ચહેરા ઉપરથી સૌંદર્યની ભભક ઊડી જશે તે દિવસે ગફૂર તેને કરમાયેલા ફૂલની પેઠે રસ્તામાં ફેંકી દેશે!"

"પણ મુબારિકનાં એવાં કમનસીબ! એમાં આપણું કંઈ થોડું ચાલે છે!" કહેતાં કહેતાં મેં રકાબીમાં ચમચો મૂકયો અને કહ્યું, "પણ આપણાં ઘરેણાં બધાં તેની પાસેથી લઈ લેજે, આ જમાનો નેકીનો નથી"

"હવે તો ગફૂર કહે તો ય હું તેને સાથે રાખવાની નથી." શબનમ ચમચો ઉઠાવતાં ઉઠાવતાં બોલી. "અલબત્ત, મુબારિક પાસેથી ઘરેણાં હું નહિ લઉં. તેને કેવી રીતે કહું કે મારાં ઘરેણાં પાછાં આપી દે? ખુદા તમને સલામત રાખે તો મારે તો ઘરેણાં જ છે."

આટલું કહીને શબનમ મંદમંદ હસી. પણ એ હાસ્યમાં કેટકેટલાં આંસુઓની ધારા હતી એ તો હું જ જાણું છું.

(૪)

ગફૂર જુદો રહીને પોતાનો સંસાર ચલાવવા લાગ્યો, પણ શબનમ વિના તેને આસાનીથી ચલાવવો મુશ્કેલ હતો. એથી ધીરે ધીરે તેણે શબનમને ફરીથી પિગળાવી દીધી. ખપ પડતાં જ તે જરા યે સંકોચાયા વિના શબનમ પાસે પહોંચી જતો અને હાથ લંબાવતો, શબનમ તેના બધા ય અવગુણો ભૂલી જતી. તેની મમતા છલઅલી ઊઠતી અને તે ગફૂરને જે જોઈએ તે રાજી થઈને આપી દેતી. પણ ગફૂરનો સ્વાર્થ સરતાં તે શબનમ તરફ આંખ ઉઠાવીને જોતો પણ નહિ, અને તુરત જ રવાના થઈ જતો. શબનમ સુખી છે કે દુઃખી, તે કેમ દિવસ ગુજારે છે તે જોવાની ગફૂરને જરા યે જરૂર નહોતી. શબનમને જ્યારે તેની આ વર્તણૂક યાદ આવતી ત્યારે તે રડી પડતી ને ડુભાઈને કહેતી " ગફૂર તું આટલો નિર્દય છે ! "

ગફૂર ધીરે ધીરે બે બાળકોનો પિતા થયો, પણ કોઈ દિવસે તેણે કે તેની સ્ત્રીએ પોતાનાં બાળકોને શબનમના ખોળામાં ઘડીભર રાખવા જેટલી પણ ઉદારતા ન બતાવી. શબનમ તેનાં બાળકોને જોતી. તેમનો મધુર કિલકિલાટ સાંભળીને તે અધીર થઈ જતી. તેના હૃદયની અંદર રહેલું માતૃત્વ જાગી ઊઠતું અને દોડીને બાળકોને ઉઠાવી તેને ચુમીઓથી નવરાવી દેવાની ઇચ્છા થતી. પણ તે એમ ન કરી શકતી. બિચારી દિલના અભિલાષોને દિલમાં જ દાબી દેતી. તેની આંખો આંસુઓથી છલકાતી અને તે આસમાન તરફ કરુણ દૃષ્ટિ ઉઠાવીને આર્દ્ર અવાજે બોલી ઊઠતી, " હે ખુદા ! શા અપરાધ બદલ હું આવી કઠીન સજા ભોગવી રહી છું ? "

હું તેને ઘણી યે વાર સમજાવતો અને દિલાસો આપવાનો પ્રયત્ન કરતો " બાળકની ઝંખનામાં શા માટે આટલી બધી શોકાકુળ

થાય છે? બાળકોની પ્રાપ્તિ કરીને તું શું કરીશ? જોતી નથી, જેને બાળકો છે તેને હમેશાં તેના લાલનપાલન તેમ જ સુખદુઃખની ચિંતા સતાવતી હોય છે? આવી ચિંતાઓને કંઈ સુખ કહેવાય નહિ." પણ માતાની મમતાને આવી સમજાવટ કંઈ થોડો દિલાસો આપી શકે? શબનમ મારી વાતો સાંભળીને ઊના નિસાસા મૂકતી. શબનમ માત્ર પ્રેમ કરવાનું જાણતી હતી. એ સિવાય તેની બીજી કોઈ અભિલાષા ન હતી. તેના પાસે પ્રેમની જે દોલત હતી તેને તે લૂંટાવી દેવામાં જ તેનું સર્વ સુખ સમાયેલું હતું. જ્યારે તે એમ નહોતી કરી શકતી ત્યારે દુઃખની મારી આકુળવ્યાકુળ થઈ જતી. આવા નિર્મળ પ્રેમને મૂર્ખાઈ ભલે ઠોકરે મારે પણ ઈશ્વર તો એની કદર કરે છે, કારણ કે તે પ્રેમમય છે. જ્યારે શબનમના નિસાસાઓ તેના તખ્તના પાયા સાથે અથડાયા ત્યારે ઈશ્વરે તેની ઉપર રહેમ કરી. એક એક કરતાં શબનમને તેણે બે પુત્રીઓ–પ્રેમમૂર્તિઓ આપી. કારણ કે તે સ્વયં પ્રેમમયી હતી. શબનમે પુત્રીઓ મેળવીને જાણે સંસારની તમામ દોલત મેળવી! હવે ફરીને એકવાર તેની નવી જિંદગી શરૂ થઈ. તે પોતાની પુત્રીઓની સાથે આખો દિવસ કોયલની જેમ ટહુકાર કરતી રહેતી, અને તેમને પ્રેમથી નવરાવતાં નવરાવતાં પોતાની જાતને ભૂલી જતી.

પ્રેમ હમેશાં બધાયનું સુખ વાંચ્છે છે. અને બધાના સુખમાં ભળી જઈને જ પોતે સુખી થાય એવું ઇચ્છે છે. શબનમ ગફૂરના સુખમાં ભળી જઈને પોતાને સુખી કરવા માગતી હતી. પણ તેની અભિલાષા પૂરી ન થઈ એ જ તેના દુઃખનું કારણ હતું. પણ સ્વાર્થી લોકોની દુનિયા જ નિરાળી છે. તેઓ તો પોતા સિવાય બીજા કોઈનું સુખ વાંચ્છતા નથી. બીજાનું સુખ એ જ તેમના દુઃખનું કારણ બની જાય છે. હવે મુબારિક અને ગફૂરથી શબનમનું સુખ જોવાતું નહિ. શબનમ જ્યારે પોતાનાં બાળકોની સાથે ખેલતી ત્યારે બન્ને જણ મોં મચકોડીને પોતાની ઘૃણા વ્યક્ત કરતાં.

એક પ્રસંગ યાદ આવે છે. શબનમને મેલેરિયા તાવ આવ્યો હતો. બે મહિના સુધી તે ખરાબ હાલતમાં પડી રહી. પણ ગફૂર કે તેની વહુમાંથી કોઈએ એક વખત પણ તેની ખબર કાઢી નહિ. શબનમની નાની દીકરીઓ ભૂખી–તરસી તરફડ્યા કરતી પણ એ વરવહુમાંથી કોઈથી એટલું યે નહોતું બનતું કે બિચારી છોકરીઓને બોલાવીને લૂખીસૂકી રોટલી તો ખાવા આપે! જ્યારે શબનમ તાવમાં બેહોશ પડી રહેતી અને તેની નાની દીકરીઓ પલંગની ચારે કોર ફરતી ફરતી અમ્મા અમ્માનું રટણ કરતી રડવા લાગતી ત્યારે એ વરવહુ પોતાનાં બાળકોની સાથે કિલ્લોલ કરતાં. આખરે છોકરીઓના સારા નસીબે શબનમની તબિયત સારી થઈ ગઈ. પણ શબનમની સાથે આ બંને જણ તો દુશ્મન હોય તેમ વર્તતાં. આ પ્રસંગથી શબનમને કેટલું દુઃખ થયું હશે તે તો તેણે કોઈ દિવસ નથી જાણવ્યું. હા, એક દિવસ એટલું જરૂર કહ્યું હતું, "વાહ રે ગફૂર! મેં તને આ દિવસ દેખવા ઉછેરીને મોટો કર્યો'તો!"

(૫)

શરૂઆતમાં મને જે શંકા આવતી હતી અને પાછળથી શબનમે જે ભવિષ્યવાણી ભાખી હતી તે આખરે ખરી પડી. ગફૂર મુબારિકની સાથે પ્રેમ નથી કરી શક્યો. થોડા દિવસો તો ખૂબ સુખમાં પસાર થઈ ગયા, અને પછી એ જ જુલમ–સીતમ, જેનો ઉપયોગ પુરુષનામધારી જનાવરો પોતાની સ્ત્રીઓને દબાવવામાં–કચડવામાં કરે છે. ગફૂર મુબારિકને ગાળો દેતો, મારપીટ કરતો, કોઈ વાર આખે દિવસ અને કોઈ વાર રાત્રે પણ ઘેર દેખાતો નહિ. અને પેલી ગરીબ ગાય જેવી મુબારિક ઘરની દીવલોની અંદર ભાંભરડા દેતી. મેં ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો ગફૂરને ધમકાવ્યો, પાર વગરની બીક બતાવી પણ તે તો દિવસે દિવસે બગડતો જ ગયો. હું તો હાથજીભ કાઢી ગયો. મુબારિકને આ સંકટમાંથી કેમ બચાવવી તેનો ઉપાય જ સૂઝતો ન હતો. ગફૂરના ખરાબ વર્તનથી સ્થિતિ એટલી નાજુક બની ગઈ હતી!

ગયા વર્ષની જ વાત છે. મુબારિકને એક બાળક અવતર્યું. ચિંતા વડે તેનું શરીર પહેલેથી જ ખવાઈ ગયું હતું–તેમાં સુવાવડનો બોજો. મુબારિક તાવમાં પકડાઈ પડી. ગફૂરને સૈર–સપાટા આડે ફુરસદ નહોતી. અને શબનમ તેનાં બાળકો માટે સાક્ષાત્ મૃત્યુ કરતાં પણ ભયંકર મનાતી. એથી મુબારિકની સેવા–સુશ્રુષા કે દવાદારૂ કરે કોણ! તેની હાલત ઉત્તરોત્તર ખરાબ થતી ગઈ. આખરે એક દિવસથી ગફૂર આવ્યો અને બોલ્યો, "ભાભી, તે આટલા દિવસથી બિમાર પડી છે અને તમે તો એની ખબરે ય કાઢતાં નથી? કહો જોઈ, હું શું કરું?"

"હું કહું?" શબનમે ગુસ્સાથી ઉત્તેજિત થઈને કહ્યું, "તું શું કરે? તું શરાબ પી, જુગાર ખેલ, અને રાતના ઘર બહાર ભટકયા કર. બદમાસ! મારે ને તારે શી લેવાદેવા કે તારી ખબર કાઢવા આવું?"

ગફૂર ચુપચાપ ચાલ્યો ગયો.

ધીરે ધીરે થોડા દિવસો વીતી ગયા. મુબારિકની તબિયત વધારે ને વધારે ખરાબ થતી ગઈ, વૈદો અને દાક્તરોને બોલાવવામાં આવ્યા. તેમણે કહ્યું, એને સન્નિપાત થઈ ગયો છે. શબનમે પણ આ વાત જાણીને મને કહ્યું, "અરેરે! આપણે પણ ભારે ભૂલ કરી. એને સન્નિપાત થઈ જશે એવું હું નહોતી ધારતી. સાંભળ્યું છે કે સન્નિપાતનો રોગી બચતો નથી. તમે કહો તો હું એકવાર તેને જોઈ આવું. પછી જે યોગ્ય લાગશે તે કરશું."

મેં કહ્યું, "શબનમ, કેમ કરીને કહું કે તું જા! મુબારિક તો તારા સામું પણ જોતી નથી. અને ગફૂર સીધી વાતે ય નથી કરતો. જગતની દૃષ્ટિએ એ મારો ભાઈ છે. પણ ખરું કહું તો એની સાથે મારે કંઈ સંબંધ નથી. લ્યાનત હજો એવા ભાઈ ઉપર નાલાયકે આખા શહેરમાં મારી બદનામી કરી છે. મેં જે કામ

કરવાની ના પાડેલી એ જ કામ કરીને બેઠો. હું જાણું છું કે તું જઈને તો એનું ભલું કરવા જઈશ. પણ તેને તો બધું ઊલટું જ દેખાશે. તને ઠીક લાગે તેમ જ કર. જવું હોય તો જા, અને ન જવું હોય તો કંઈ નહિ ?"

શબનમ ગઈ, પણ ત્યાં કોઈએ તેનો ભાવ ન પૂછયો. અને જ્યારે તેણે ગફૂરને પૂછ્યું, 'મુબારિકની તબિયત કેવી છે ?' કે તરત જ તે ગુસ્સે થઈને બોલ્યો, 'તબિયત કેવી હોય ? તારી મુરાદ પૂરી થઈ ને !'

પછી વધારે વાત કરવાની શબનમની હિંમત ચાલી નહિ. તે નીચે મુખે પાછી ચાલી આવી.

"કહે," મેં ટાણો મારીને કહ્યું "પૂછી આવી દેરાણીની ખબર !"

"કયાંની દેરાણી ? કેવી દેરાણી ?" તેણે ખિજાઈને જવાબ આપ્યો. "અભાગણી મોતને ખાટલે પડી છે તોયે બરો એટલો રાખે છે કે મને જોતાં વેંત જ મોં ફેરવી લીધું. અને ગફૂર તો સાવ હેવાન જેવો છે ! એની વાત તો જુઓ, કહે છે કે મુબારિક મરી જાય એવું હું ઇચ્છું છું. હવે તો સોગન ખાઈને કહું છું કે હું તેની સાથે કદી વાત પણ નહિ કરું કે નહિ એને ઘેર પગ મૂકું, પછી ભલે એની વહુ મરી જાય કે છોકરાં !"

મેં તેને સમજાવી. "એ જ તો મુશીબત છે શબનમ ! આજકાલ ધરમ કરતાં ધાડ આવે છે. દરદી હવે છેલ્લે પાટલે જઈને બેઠો છે. કોઈ ઉપાય કામ આવે તેમ નથી. આખરી પરિણામ મારી આંખ સામે તરવરે છે. આપણે તેની સારવાર કરવાની જવાબદારી લેવા ગયાં તો ઉલટાનું તેણે આપણે માથે કલંક લગાડયું."

"હાય ! કેટલી અધોગતિ !" કહીને શબનમે આંખો લૂછી. પણ ગફૂરને ઘેર ગઈ નહિ.

એક દિવસ ગફૂર પોતાનાં બન્ને બાળકોને લઈ ને આવ્યો. સ્વાર્થ સાધવા માટે આવતી વખતે તેને કશો પણ સંકોચ થતો નહિ, અને શબનમ પાસેથી પોતાનો સ્વાર્થ સાધી લેવો એને તો એ પોતાનો જન્મદત્ત હક્ક માનતો હતો. એ વખતે બહુ જ સરળતાથી તે શબનમને પોતાની ભાભી ગણી લેતો, અને પોતે તેની સામે એ જ અબોધ દિયર બની જતો. આજે પહેલી જ વખત તેનાં બાળકો શબનમની પાસે આવ્યાં હતાં! એ પહેલાં જો તે કોઈવાર શબનમ પાસે આવતાં તો મુબારિક તેને દોડીને ઉઠાવી જતી—જાણે એના ઘરમાં કોઈ ડાકણ રહેતી હોય ને! આજે જરૂર કોઈ મહાન સ્વાર્થ જ ગફૂરને અહીં ખેંચી લાવ્યો છે.

"ભાભી" આ બંને બાળકોને આગળ કરીને ગફૂર બોલ્યો, "પેલી મોતને ખાટલે પડી પડી છેલ્લા શ્વાસ લ્યે છે, ને આ કમબખ્ત મારો જીવ ખાઈ જાય છે. તમને ઠીક લાગે તો એને સંભાળો ને ન ઠીક લાગે તો કાંઈ નહિ. હું તો આ હેરાનગતિથી બચું!" આટલું કહીને તે ચાલ્યો ગયો. શબનમનો જવાબ સાંભળવાની પણ તેને કંઈ જરૂર ન લાગી.

હું તો ગુસ્સાનો માર્યો તપી ઊઠયો. જરૂર પડી ત્યારે હુકમ કરવા આવ્યો—જાણે ભાભી કેમ તેની દાસી હોય! પણ શબનમે નાના બાળકને ઉઠાવ્યું. છાતી સરસું ચાંપ્યું અને મુખ ઉપર ચૂમી ચોડી. નાના બાળક ઉપર પ્રેમની વર્ષા થઈ કે તે ખિલખિલાટ કરવા લાગ્યું અને તેનું કરમાઈ ગયેલું મુખ ફરીને ખીલી ઊઠયું. મેં શબનમને પૂછ્યું, "શું ખરેખર તું આ બાળકોની સંભાળ રાખીશ?"

શબનમે ગંભીરતાપૂર્વક જવાબ આપ્યો, "ઈશ્વરની તો એવી ઇચ્છા લાગે છે." મેં આશ્ચર્યથી શબનમ સામે જોયું અને હસીને પૂછયું, "અને આપની ઇચ્છા નહિ જણાવો? ખેર! હું તારી વાતમાં માથું નહિ મારું. પણ કયાંક એવું ન થાય કે કોઈ દિવસ આ

બાળકો પણ તને ગફૂરની પેઠે જ સંતાપ આપે ને સાપ-વીંછીથી પણ વધારે ઝેરીલાં નીવડે." '

"સંભવ છે, પણ બચ્ચાં તો સાપ-વીંછીનાં પણ વહાલાં લાગે છે" કહીને શબનમે મારી તરફ જોયું. તેની આંખમાં પ્રેમની ચમક અને અવાજમાં આનંદની ઝલક હતી.

(૬)

તે દિવસથી શબનમના આત્માને જાણે આઝાદી મળી. ગફૂર અથવા મુબારિકના કહેવાથી ક્યાંક દુનિયા પણ મારી ઉપર શક ન લાવે એવા ભયથી શબનમે પોતાના માતૃત્વના ઊછળતા પ્રવાહને આજ દિવસ સુધી પરાણે રોકી રાખ્યો હતો. ગફૂર જેવો એક ભયનો ખડક હટાવી લીધો કે તરત જ શબનમની મમતાનો પ્રવાહ ત્વરિત વેગે વહેવા લાગ્યો.

મુબારિક જાણે પોતાની સગી દીકરી હોય એવી રીતે શબનમ તેની સેવા-શુશ્રુષા કરવા લાગી. જ્યારે તે મુબારિકનું માથું પોતાના ખોળામાં રાખતી ત્યારે મુબારિક તેના મોં સામે તાકી રહેતી અને પછી તેની આંખોમાંથી અશ્રુપ્રવાહ વહેતો. શબનમ પોતાની સાડીના પાલવથી મુબારિકનાં આંસુ લૂછતી અને કહેતી, 'મુબારિક, રડ મા, ખુદાને યાદ કર."

એક વખતે શબનમે તેને પૂછ્યું. "મુબારિકબહેન, તું આટલી બધી શાને રડે છે? તારાં આંસુ દેખીને મારું હૃદય ચિરાઈ જાય છે." મુબારિક બોલી: "મારા કમનસીબ પર રડું છું બુવા તમે એટલાં નિકટ હતાં તો યે હું તમને મેળવી શકી નહિ. હાય! થોડા દિવસો પહેલાં જ તમારું હૃદય જીતી શકી હોત તો!" એટલું કહીને તે શબનમને ગળે બાઝી પડી ને ધ્રુસકે ધ્રુસકે રોઈ પડી.

થોડીવાર પછી છાની રહીને તે પોતાનાં બાળક ઉપર હાથ ફેરવવા લાગી.

હુ મનમાં ને મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો, "ગફૂરે શબનમ ઉપર કેવી જબરદસ્ત અસર કરી છે! હવે તેના હૃદયમાં જરાયે રસ બાકી નહિ રહે. કારણ કે આ એ જ શબનમ છે જે એક દિવસ ગફૂર ઉપર પોતાનું સર્વસ્વ નિસાર કરી દેતી હતી."

શબનમે પોતાનું વચન બરાબર પાળ્યું. મુબારિકની તબિયત દિવસે દિવસે બગડતી જતી હતી પણ શબનમે તેની ચર્ચા સુદ્ધાં ન કરી. તે પોતાનાં બાળકોની સાથે એવી રીતે રમતગમત ને આનંદમાં મગ્ન રહેતી કે જાણે પોતાના ઘરમાં પૂરેપૂરાં સુખ–આરામ હોય. તેની આ હાલત જોઈ ને મને એ દિવસો યાદ આવવા લાગ્યા, જ્યારે ગફૂરને જરા સરખું માથું દુખતું તો તે ગભરાઈ જતી. અને અને હવે તેના હૃદયનાં ગફૂરનું જરા સરખું પણ સ્થાન નહોતું. પ્રેમનું આ સંકુચિત સ્વરૂપ જોઈને મને આશ્ચર્ય થતું હતું.

પણ પ્રેમ અને સંકુચિતતા એક બીજાની વિરોધી વસ્તુઓ છે, એ વાતની ત્યારે જ ખબર પડી જ્યારે શબનમે મને કહ્યું, "આ વૃક્ષ મારું ઉછેરેલું છે. જ્યારે તે કોમળ છોડ હતો ત્યારે મારી અભિલાષાઓના જળ વડે મેં તેનું સિંચન કર્યું હતું. તેને મોટું થતું અને સુંદર થતું જોઈ ને મારી આંખો બાર બાર વરસ સુધી સુખ લૂંટતી આવી છે. હવે તે ઝેરી જંતુનું રહેઠાણ બની ગયું છે. મને ઘણું ય એમ થાય છે કે આ હૃદયમાંથી એના પ્રત્યેનો પ્રેમ ઉખેડી નાખું, પણ હું લાચાર છું."

મેં પ્રફુલ્લિત થઈ ને જવાબ આપ્યો, "શબનમ, તારા હૃદયની આ મહત્તા મારા ગર્વનો વિષય છે."

શબનમ બોલી..."જંતુઓ વૃક્ષને ધીરે ધીરે પોલું બનાવી રહ્યાં છે અને હું માત્ર જોઈ રહી છું! મારાથી કંઈ બનતું નથી. કહો જોઈએ, મારા મનને હું શી રીતે સાંત્વન આપી શકું?"

"તું જ કહે હું એમાં શું કરી શકું ?" હું તરત જ બોલી ઊઠયો. "નહિ તો તું જ મુબારિકનાં દવાદારૂ કરાવ."

તેણે આશાભર્યા અવાજે જવાબ આપ્યો.

"મારું તો કિસ્મત ફૂટયું છે. હું ત્યાં જાઉં ખરી, પણ મારો જીવ માનતો નથી. હું તેને પરણાવીને ઘરમાં લાવી છું અને એ મારી સામે મરી રહી છે. તેનાં બાળકો જ્યારે જોઈએ ત્યારે રડતાં–ટટળતાં હોય છે......" આ પછી શબનમ વધારે કંઈ ન કહી શકી. પણ મુબારિક મોતના ડાચામાં ખેંચાતી ગઈ. એક દિવસ તે પોતાનાં બાળકોની તરફ ઇશારો કરતી કરતી બોલી, "કેમ બુવા ! શું આ તમારાં બાળકો નથી ?" કહેતાં કહેતાં તેની આંખો આંસુથી છલકાઈ ગઈ.

"ગાંડી !" તેના માથા ઉપર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં શબનમે કહ્યું, "કેવી ગાંડી ગાંડી વાતો કરે છે! એ પણ મારાં છે, તું પણ મારી છે, ખુદા સાક્ષી છે તમને બધાંને હું પહેલેથી જ પોતાનાં ગણુતી આવી છું."

"બસ બુવા" મુબારિકનું સૂકું અને ફિક્કું મુખ ફરીને ચમકી ઊઠયું. અને તે હર્ષથી ભરેલા અવાજે બોલી : "હવે હું સુખેથી મરી શકીશ. મને 'એમનો' કંઈ ભરોસો નથી. તમે આ બાળકોની તરફ રહેમની નજરે જોજો. તમારા પાલવનો છાંયો એમને મળશે તો તેઓ બચી જશે."

તેની આંખોમાંથી અશ્રુપ્રવાહ ફરીને વહેવા લાગ્યો. જરા અટકીને ફરી તેણે કહ્યું, "બુઆ, મારી ઘડીઓ ગણુાય છે. મોત મને લેવા માટે આવી પહોંચ્યું છે. ભાગ્યે જ હું કાલની સવાર જોઉં. મેં હમેશાં તમને દુ:ખી કર્યાં છે. એકવાર પણ તમને સમજવાનો પ્રયત્ન કર્યો નથી. એ ભૂલ આજે હૃદયમાં કાંટાની જેમ ખટકે છે. હાય ! મેં જો મારા કાન સરવા રાખ્યા હોત, મારી

આંખોમાંથી જ મેં જોયું હોત તો...અરેરે! મેં તમારો કેટલો ગુનો કર્યો છે! માફી પણ શી રીતે માગું?...પણ...નહિ બુવા, ખુદાને ખાતર મને માફ કરો!"

આટલું કહેતાંજ મુબારિકને ખાંસી આવી. ઘણીવાર સુધી તે બંધ ન થઈ. જ્યારે ખાંસીનો હુમલો બંધ થયો ત્યારે તે બોલી: "હાય નસીબન કાકી! ખુદા તમારું ભલું કરે!"

શબનમે પૂછ્યું "કેમ, તારું શું બગાડયું છે." એણે?"

મુબારિકે ધીમેથી કહ્યું "બુવા, આ આગ તેણેજ લગાવી હતી. તે દિવસે તેણે કહ્યું હતું 'જો હું પહોંચી ગઈ ન હોત તો શબનમે તારા વાળની લટ કાપી લીધી હોત. તારું ભલું વાંછતી હો તો શબનમનો ઓછાયોયે લઈશ મા." એજ અમને રોજ રોજ કંઈક ભરમાવ્યા કરતી હતી. "શબનમ તને અને તારાં બાળકોને નુકસાન કરવા માટે આવા ઘાટ ઘડે છે ને તેવા ઘાટ ઘડે છે. મેં તો શબનમને કહ્યું પણ ખરું, પણ એ મારું શેની માને?" નસીબનની વાતો ઉપર 'એ' બહુ વિશ્વાસ કરતા હતા. બુવા! કોઈને શું દોષ મારું નસીબ જ ફૂટેલું હતું!' તેનો કંઠ ભરાઈ આવ્યો અને ફરી તે ડૂસકાં ભરવા લાગી.

"મુબારિક! કો'ક દિવસ તો તારે આ વાત કરવી'તી?" કહીને શબનમ રોઈ પડી.

જો કે મુબારિક હવે આ સંસારમાં નથી, પણ જ્યારે મને તેનો વિચાર આવે છે ત્યારે મારા મનમાં એ જ પ્રશ્ન ફરી ફરીને ઊઠે છે કે એ નાદાન છોકરીના અકાળ મૃત્યુ માટે કોણ જવાબદાર છે? હું, શબનમ, ગફૂર કે નસીબનકાકી?

મૂળ હિંદી ઉપરથી.

નાઝી-સૈનિકની પત્ની

એક ઉપાહારગૃહમાં અન્સ્ટંનો મને પ્રથમ પરિચય થયો. મારી એક મિત્ર હતી. ઉપાહારગૃહોમાં જવાની એ શોખીન હતી. એક દિવસ એ ત્યાં જતી હતી અને હું એને બારણામાં મળી. મને જોતાં મોં પર સ્મિત લાવીને એ બોલી :

"ચાલે છે? મજા પડશે, જર્મન ઉપાહારગૃહ છે, નવી તરેહનાં લોકો, નવી ભાષાના ઉચ્ચારો, નવી તર્જનાં ગીતો, ઘણું નવું નવું જોવા–જાણવા અને સાંભળવાનું મળશે, વિશેષમાં મળશે — સમજી લે કે શું?"

હું સમજી ગઈ. એ દિવસો દારૂબંધીના હતા ચિકાગોમાં એ જ એક એવું ઉપાહારગૃહ હતું કે જ્યાં દારૂ ભરપેટ મળી શકતો. હું એ જાણતી હતી. ઘરમાં જઈ હું તૈયાર થઈ આવી અને બંને ઊપડ્યાં.

આ ઉપાહારગૃહમાં અન્સ્ટંને મેં જોયો. હું એના પ્રત્યે ખેંચાઈ ગઈ. એનો આનંદી ચહેરો, એનો સરલ સ્વભાવ, એના મીઠા બોલ— એ જર્મન હતો; હું અમેરિકન હતી. પણ મને લાગ્યું કે એની સાથેનું જીવન જ મને સુખી કરી શકશે. અમે પરણ્યાં.

અમારા દિવસો સુખમાં જતા હતા. એ દિવસોને વધુ સુખી બનાવનાર હતો નમણા ચહેરાનો ગુસ્તાવ. ગુસ્તાવ અન્સ્ટંનો નાનો ભાઈ. એ જ્યારે 'ભાભી–ભાભી' કરતો બહારથી આવતો ત્યારે

દોડીને હું એની સામે જતી. જિંદગીમાં એનાં એ વચનો તો ફરી સાંભળવા નહિ મળે, ભગવાને એને જીવનના અંત પર્યન્ત સાચાં કેમ ન ઠેરવ્યાં? એ કહેતો, "ભાભી, મારા ભાઈને બહુ બહેકાવશો મા. કોણ જાણે તમે એને કેવાંય કામણ કર્યાં છે! આ ગરીબ ભાઈની હવે દરકાર જ એ કરતા નથી."

ગુસ્તાવ ખરેખર ગરીબ હતો. વાયોલિન એ સારું જાણતો, વાયોલિન શીખવીને એ પોતાનું ગુજરાન મેળવતો. 'ગુસ્તાવ તો સાધુ છે, એને પૈસો પસંદ જ પડતો નથી, બૂરાઈને આચરવી તો ઠીક, પણ કોઈ બીજાનું બૂરું આચરણ પણ એનાથી જોયું જતું નથી. એ ઇચ્છે છે કે દુનિયા આખીએ એના જેવા સંત બની જવું. એ કદી શક્ય છે? આ કારણે એ કોઈ સાથે ભળી શકતો નથી અને પરિણામે નોકરી-ધંધો પણ કરી શકતો નથી,' અર્ન્સ્ટનો ગુસ્તાવ વિષેનો આ મત તદ્દન સાચો હતો.

પણ ૧૯૨૯નું કમભાગી વર્ષ આવ્યું. એણે મારા સુંદર જીવન ઉપર કાળનો પડછાયો નાખી દીધો. ભયંકર મંદીના એ વર્ષે અર્ન્સ્ટના પગાર ઉપર જબરો કાપ મુકાવ્યો. પહેલાં એના પગારમાં દસ ડોલરનો કાપ આવ્યો. પછી પાંચ ડોલર બીજા ઓછા થયા, પછી પાછા દસ ડોલર કપાયા. જેટલી જલદીથી પગાર કપાયો એટલી જલદીથી અમારું જીવનધોરણ પણ નીચું ઊતર્યું હોત તો! પણ આજે એની યાદ નકામી છે. આ જંગી પગારકાપે અને ઘરખર્ચની વ્યાધિએ અર્ન્સ્ટના મગજની સ્થિરતાને હરી લીધી. પણ ત્યાં સુધી યે ઠીક હતું–જો એક દિવસ એને નોકરીમાંથી રજા જ ન મળી ગઈ હોત તો.

તે સાંજે ભાંગેલ પગે એ સીડીનાં પગથિયાં ચડ્યો, પણ જાણે મોટો ડુંગર ચડ્યા જેવું લાગ્યું. આવતાં જ પથારીમાં ઢળી પડ્યો. મેં અનુમાન કર્યું કે પગાર ઉપર વધુ કાપ આવ્યો હશે. પણ જ્યારે સાંભળ્યું કે હવે એક દમડી પણ ઘરમાં આવવાની નથી ત્યારે તો હું પણ સુન્ન બની ગઈ.

"Lily–my Sweet–કમલી! મારી મીઠી! એક પતિએ પત્નીને જે રીતે સુખી કરવી જોઈએ તે રીતે તારો આ કમબખ્ત પતિ––" અર્ન્સ્ટે બોલવા માંડ્યું.

"ગમે તેવું બોલી નહિ નાખ!" મેં એને બોલતો અટકાવીને કહ્યું. "મારો અર્ન્સ્ટ મારો જ છે, એ આશ્વાસનમાં મને સ્વર્ગનાં બધાં સુખો મળી જાય છે."

એ સાંભળીને એ ગળગળો થઈ ગયો. "પણ ઘરનું ખર્ચ..."

"પતિ પત્નીને કમાઈને ખવરાવે એ જો સ્વાભાવિક છે તો પત્ની પતિને માટે કમાવા જાય તે અસ્વાભાવિક શા માટે? હું કાલ ને કાલ મારે માટે નોકરી મેળવી લઈશ. આપણી પાડોશણ બાઈ સાથે મને પરિચય છે, એને એક બાઈની જરૂર છે એ હું જાણું છું. તું ઘરખર્ચની ચિંતા ન કરજે." મેં કહ્યું.

બીજે જ દિવસથી કામ ઉપર તો હું જવા લાગી. મારી શેઠાણી મારી પ્રત્યે ઘણી ભલી હતી પણ મને એ જેટલો પગાર આપતી તેથી વધુ આપવાની એની શક્તિ નહોતી અને એટલામાં અમારું ઘરખર્ચ નીકળી શકતું નહોતું. પણ કામધંધા વિના વ્યગ્ર બની ઊઠેલા અર્ન્સ્ટના ચિત્તે જ્યારે અર્ન્સ્ટને માંદગીની પથારીએ પછાડ્યો ત્યારે સ્થિતિ ભયંકર બની ઊઠી.

"અર્ન્સ્ટ, તું મારો નથી? તને મારી ફિકર નથી? જો તને મારા પ્રત્યે સાચી લાગણી હોય તો તું તારી નોકરીની ચિંતાને ફગાવી દે. એ ચિંતા મારી ચિંતાઓને વધારી દે છે. અને તેથી તારી ચિંતા વળી વિશેષ પ્રમાણમાં વધી જાય છે. આ દુષ્ક્રમ ક્યાં સુધી ચાલવા દેવો છે? તારા મનમાં લેશ પણ વ્યગ્રતાને તું નહિ પ્રવેશવા દે તો મારું કામ ઘણું સરળ બનશે."

"My Lily, My Sweet!" એ શબ્દો બોલી અર્ન્સ્ટ રડી પડ્યો.

પણ એની શારીરિક સ્થિતિ બગડતી જ ચાલી. એનું મગજ સ્થિરતાને ગુમાવવા લાગ્યું. હું ગભરાઇ. ડૉક્ટરની સારવાર ચાલુ કરાવી. પણ આ બધું ખર્ચ ? અન્સ્ટૅને નોકરી જલદી મળી જાય તો બધી બાબતોનો ઉકેલ આવી જાય તેમ હતો. પણ કયાં હતી નોકરી ? જ્યાં એક પછી એક માણસો નોકરી પરથી નીચે ઊતરતા હતા ત્યાં અન્સ્ટૅ નોકરી પર ચડવું શી રીતે ? અન્સ્ટૅને માટે આખો દિવસ ઘરમાં જ ગોંધાઈ રહેવાનું આવ્યું.

"એક બીજી રીતે પણ એના મનને શાંત કરી શકાય છે." ડૉક્ટર બોલ્યા.

મેં આશાભરી નજરે ડૉક્ટર સામું જોયું.

"એને સોબત મળવી જોઈએ." ડૉક્ટરે કહ્યું.

"મારી દીકરી તો તદ્દન નાની છે. મારે આખો દિવસ કામ પર જવું પડે છે. સોબતમાં કોણ રહે ?"

"પાડોશીઓ, મિત્રો, કોઈ નથી ?" ડૉક્ટરે જરા ખિજાઈને કહ્યું.

હું શરમથી નીચું જોઈ ગઈ. "પ્રયત્ન કરીશ" મેં જવાબ આપ્યો.

પાડોશીઓનો મારા ઉપર ઘણો ઉપકાર થયો. એમણે અન્સ્ટૅનું મન બહેલાવવા અવારનવાર સમય મેળવીને અન્સ્ટૅની પાસે આવવા માંડ્યું. એ સૌમાં એક છોકરી પણ હતી—નામ હેલન.

પણ હેલન તો ભયંકર નીવડી. એણે અન્સ્ટૅના મગજને શાંત કરવાને બદલે વધુ ઉશ્કેરી મૂક્યું.

"હા, તારા ધણીને હું તારી પાસેથી ખેંચી લેવા માગું છું, બોલ તું શું કરી શકે તેમ છે ?" હેલને મને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહ્યું.

"ઓહ...!" મારા મોંમાંથી ચીસ નીકળી ગઈ.

"ના, ના, કમલી! તું એના શબ્દોને માનતી નહિ." અન્સ્ટ બોલ્યો.

"કેમ? આપણે શું એક મતનાં નથી? આપણે શું એક જ્ઞાતિનાં નથી? આપણે શું એક ધર્મનાં નથી? આપણે એક દેશનાં નથી? આપણે શા માટે એક બીજાંને ન ચાહી શકીએ? હિટલરને તું પણ જર્મનીનો તારણહાર નથી માનતો? નાઝીપક્ષને તું પણ જર્મનીની બેડીઓ તોડી નાખનાર નથી માનતો?" હેલન બોલ્યે જતી હતી, એને "હેલન!" એવી મોટી ચીસ પાડીને અન્સ્ટે જરા વાર બોલતી અટકાવી દીધી પણ ફરીને તુર્ત જ એણે બોલવું શરૂ કર્યું.

"જર્મનીની સેવા–નાઝીપક્ષની રીતિનીતિને, હિટલરના હુકમને માનીને જ આપણે જર્મનીની સેવા સારામાં સારી કરી શકીએ. એ જર્મનીની સેવા એ શું આપણાં જીવનનો હેતુ નથી? એ જ શું આપણે માટે મોટામા મોટો આનંદનો વિષય નથી? એ જ શું આપણી માનસિક આપત્તિઓનો ઉકેલ નથી? મેં નાઝીપક્ષની વફાદારી સ્વીકારી છે, તેં નથી સ્વીકારી? આપણે એકમેક સાથે કેમ ન રહી શકીએ?"

"હેલન, હેલન, તું મને ચાહે છે? તો ચાલી જા અહીંથી. જો તારા પ્રેમમાં દંભ નહિ હોય તો ફરી તું અહીં કદી નહિ આવે. તને હું ચાહતો નથી પણ તું કહે છે કે તું મને ચાહે છે–તારા પ્રિયજનને સુખ દેવામાં તને આનંદ નથી થતો? તું મારું સુખ વાંછતી હો તો એકદમ અહીંથી ચાલી જા." બોલતાં બોલતાં અન્સ્ટ ઊભો થઈ ગયો. મેં એને હળવેથી પાછો સુવડાવી દીધો. હેલન પીઠ ફેરવીને ચાલી ગઈ.

"કમલી! મારા શબ્દોમાં તને વિશ્વાસ છે? હું ખરું કહું છું, હેલન ઘણી આકર્ષક છે, એ મને ખૂબ ચાહે છે એ બધું કબૂલ કર્યા પછી પણ હું કહું છું કે મારું હૃદય તો હમેશાં તારે માટે જ

રહેવાનું છે. એમાં બીજી કોઈ આસન નહિ મેળવી શકે." અર્ન્સ્ટ બોલ્યો.

"પણ એ કેટલું બધું બોલી ગઈ!" રડી પડવા જેવા સ્વરે હું બોલી.

"એણે જે કહ્યું તેમાં દુઃખ લગાડવા જેવું કંઇ નથી. મને જર્મની વહાલું છે, મને નાઝીપક્ષ વહાલો છે, મને હિટલર વહાલો છે, હેલન મારી સાથે લગ્ન ન કરી શકે તેવું સિદ્ધાંતની રીતે કશું નથી. છતાંય હું કહું છું કે હેલનને હું ચાહતો નથી, તને છોડી હું ક્યાંય જવાનો નથી." અર્ન્સ્ટે કહ્યું.

"હિટલરનો હુકમ ઉઠાવવામાં તમને માનસિક આનંદ મળે એ એની વાત સાચી છે?" હું ડરતાં ડરતાં બોલી.

"ઓહ! એ વાત તો એટલી સાચી છે કે જેટલી હું જીવતો છું એ વાત પણ કદાચ સાચી ન હોય. હેલન સાથે આટલા દિવસ વાતો કર્યા પછી જ મને લાગ્યું કે મારી નાજુક તબિયતની સાચી દવા જર્મનીમાં છે, જર્મનીના એક નાના શહેર મોનબર્ગમાં છે. આજ જર્મની નવું રૂપ પ્રાપ્ત કરવા તળે-ઉપર થઇ રહ્યું છે, એના જુવાન છોકરાઓ એની બેડીઓને તોડવા હથોડા લઇને મંડી પડ્યા છે. હું પણ એ જર્મનીનો પુત્ર છું. હું એની સેવાથી દૂર રહું એ ભયંકર વસ્તુ નથી? એની સેવામાં મને અપાર આનંદ મળે તે વાતમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું શું છે?" અર્ન્સ્ટ બોલ્યો.

હું સાંભળી રહી. થોડી વાર મનમાં કંઇક ગડમથલ જગવતી રહી, પછી શાંતિથી પીઠ ફરી ગઈ.

"કામ પર જવાનું છે—" કહી બહાર નીકળી ગઇ.

અમેરિકા મારું જન્મસ્થાન, અહીંની માટીએ મારો દેહ બાંધ્યો. અહીંની સ્વતંત્ર હવા, અહીંની વિપુલકાય પ્રકૃતિ—આ અમેરિકા છોડ-

વાના વિચાર માત્રથી મારું હૃદય કંપી ઊઠતું હતું. "વધુ કામ કરીશ, અર્ન્સ્ટને માટે વધુ સુખનાં સાધનો પ્રાપ્ત કરીશ, એને જરૂર અહીં સારું થઈ જશે." મેં મનને મનાવ્યું.

અર્ન્સ્ટને માટે મેં વધારે ખર્ચ કરવા માંડ્યો પણ તેટલા પ્રમાણમાં મને વધુ કામ ન મળી શક્યું. કરજથી બચવા ફાટેલાં લૂગડાં સાંધીને મેં ચલાવવા માંડ્યું. સાબુનું ખર્ચ નહિ જેવું જ રાખ્યું, તેલનું ખર્ચ કાઢી નાખ્યું, મારા ખાવામાં લુખ્ખો સુક્કો અને હલકો ખોરાક રાખ્યો, ખોરાક લેવાનું પ્રમાણ મેં ઘટાડી નાખ્યું. અર્ન્સ્ટ એક વાર સારો થઈ જાય તો બધું સારું થઇ રહેશે એવાં આશ્વાસને હું જીવતી હતી. પણ મારા બધા પ્રયત્નો ફોક ગયા. એક દિવસ ઘરમાં અનાજનો દાણો પણ નહોતો, ઘરમાં એક પૈસો સુદ્ધાં નહોતો, વેચી શકાય તેવી કોઇ ચીજ પણ નહોતી!

અને અર્ન્સ્ટને માટે ફળો લાવવાની જરૂરિયાત ઊભી હતી. હું તો આખો દિવસ ભૂખ્યાં કાઢી શકું એમ હતી પણ મારી નાની બાળકીને માટે તો દૂધ લાવવું જ જોઇતું હતું.

હું રસોડાની નાની ઓરડીનાં શૂન્ય મને બેઠી હતી ત્યાં સીડી પર ગુસ્તાવનાં પગલાં સંભળાયાં. હર્ષથી હું ઊભી થઇ ગઈ.

ગુસ્તાવ બહુ આવતો–જતો નહિ. જ્યારે આવતો ત્યારે મજાકનાં થોડાં વચનોથી આનંદ પમાડીને ચાલ્યો જતો, કૉફીનો પ્યાલો હું તૈયાર કરીને એની પાસે મૂકી શકું તે પહેલાં તે ઊઠીને ચાલ્યો જતો. આજે ગુસ્તાવ આવ્યો પણ આજે તો એ માગે તો પણ મારી પાસે કૉફીનો પ્યાલો ન હતો કે જે હું એની સામે ધરી શકું. પણ ગુસ્તાવને સત્કારવામાં તો મને આનંદ જ આવતો હતો.

એને જોતાં હું થંભી ગઇ. એનો કોટ ફાટીને લીરા જેવો થઇ ગયો હતો. એના ચહેરા પર નૂરનું નિશાન નહોતું. એની આંખો ઊંડી ઊતરી ગઇ હતી. એનું શરીર ઘણું ખરાબ થઈ ગયું હતું.

"જુઓને ભાભી, મારે તો હજી પરણવું છે, જીવવાનાં વર્ષો પણ ઝાઝાં છે, પૈસા તો ભેળા કરવા જ પડે ને! જરા વધુ ખેંચાઈને કામ કરું છું અને કરકસરને લોભનું નામ આપો તેટલી હદે એને ઉતારી દીધી છે એટલે જરા આવો દેખાઉં છું" બોલીને એ અન્સ્ટના બિછાના પાસે આવ્યો. અન્સ્ટને જોઈને એ પોતાની મજાકને ભૂલી ગયો. "આ અન્સ્ટ?" એના મોંમાંથી ઉદ્‌ગાર નીકળી પડ્યો.

"ચિંતા એમને ખાઈ ગઈ." મેં હળવેથી કહ્યું અને એક ક્ષણ પછી મારી આંખમાંથી આંસુની ધારા નીકળી પડી.

એ મારી સ્થિતિને પણ બરાબર પામી ગયો. કંઈક વિચારી એ ઊભો થયો. મને રસોડામાં બોલાવી. થોડી વાર ચુપ રહ્યો અને પછી મારા ખભા પર હાથ મૂકી ક્ષણેક મારી આંખોમાં પોતાની આંખોને પરોવીને ઊભો રહ્યો અને પછી બોલ્યો, "આવું છું" અને ઝટપટ એ સીડીનાં પગથિયાં ઊતરી ગયો.

એ ગયા પછી હું રસોડામાં ધબ સરખી બેસી પડી.

જ્યારે ફરી પાછાં પગથિયાં પર પગલાં ચડતાં સંભળાયાં ત્યારે જ ચમકીને જાગી. ગુસ્તાવ સીધો રસોડામાં જ આવ્યો. મારા હાથને પોતાના હાથમાં એણે લીધો અને પછી વીસ ડોલર તેમાં મૂકી દીધા.

"વિદ્યાર્થીઓની બાબતમાં હું બડભાગી છું. થોડું બચાવી શક્યો છું. પણ ખરી જરૂરિયાતને વખત બચાવેલી એ રકમ પેટીમાં મૂકી રાખવી તેનો કશો અર્થ નથી." એ બોલ્યો.

"ગુસ્તાવ!" એક ડૂસકું ભરતાં એને ગળે મારા હાથ ભેરવીને હું બોલી ઊઠી.

મેં જોયું કે એનાં અંગો સોંસરી એક ઝણઝણાટી પસાર થઈ ગઈ. એણે પોતાનું મોં ઊંચું કર્યું અને હળવેથી મારા હોઠથી એના

હોઠ જોડાઈ ગયા. એના ફિક્કા ચહેરા ઉપર લાલી આવી ગઈ. કેટલીવાર સુધી અમારા હોઠ એકમેકને અડી રહ્યા તે મને ખબર નથી. ધીમા અવાજે એ બોલ્યો, "તમને હું ચાહું છું."

એ સાંભળતાં મારા હાથ એને ગળેથી છૂટી ગયા. એ મારી સામે જોઈ રહ્યો અને પછી અચાનક પીઠ ફેરવી લઈ કંઈ પણ બોલ્યા વિના સીડીનાં પગથિયાં ઉતાવળે ઊતરી ગયો.

બીજે દિવસે વહેલી સવારે અમારા પાડોશીને ત્યાં ટેલિફોન આવ્યો, "ગુસ્તાવે એની ઓરડીમાં દોરડાથી લટકીને ગઈ રાત્રે પ્રાણત્યાગ કર્યો છે!" આ ખબર સાંભળતાં મારા હૃદયમાં જબરો ધ્રાસકો પડયો. અન્સ્ટ તો બેભાન જ બની ગયો. એને ફરી શુદ્ધિમાં લાવી, એક ટેક્ષી ભાડે કરી હું ગુસ્તાવની ઓરડી પર આવી. પોલીસો અને લોકોએ ત્યાં આગળ જબરી ઠઠ કરી હતી

ગુસ્તાવને કબરમાં સુવાડયો ત્યારે એના ચહેરા સામું હું જોઈ જ રહી. એ ચહેરા પર સાધુતાનું જ તેજ હતું. બધા કહેતા હતા કે બેકાર બનવાથી ભૂખના દુઃખે એણે આત્મહત્યા કરી. પણ આત્મહત્યાનું સાચું કારણ હું જ એક જાણતી હતી. મને 'ચાહીને' એણે ભાઈનો દ્રોહ કર્યો હતો અને એનું આ પ્રાયશ્ચિત્ત હતું.

ગુસ્તાવની મિલકતમાં એનો એક ઓવરકોટ જ ખાસ ગણી શકાય. એ કોટનાં ખિસ્સાં તપાસતાં અંદરથી 'ગીરવી'ની એક ચિઠ્ઠી નીકળી. કાલ વીસ ડોલર ગુસ્તાવે લાવી આપ્યા તે તેણે પોતાનું પ્રિય અને કમાણીનું એક સાધન એવું વાયોલિન ગીરવી મૂકીને લાવી આપ્યા હતા!

ગુસ્તાવના ચહેરા પર સાધુતા સિવાય બીજું શું હોઇ શકે!

પણ સાધુચરિત ભાઇના મૃત્યુએ અન્સ્ટના હૃદયને જબરો આઘાત પહોંચાડયો. એનું મગજ સુન બની ગયું. એણે ખાવું, પીવું, બોલવું–બધું બંધ કરી દીધું.

હું ગભરાઇ. મેં એને પૂછ્યું. "જર્મની જશું?"

"જર્મની?" હર્ષથી એ બોલી ઊઠયો. "તું આવશે?" એણે પૂછ્યું.

"તમને ત્યાં સારું જણાશે એમ લાગતું હોય તો જરૂર આવું." મેં જવાબ આપ્યો.

"ત્યાં તો મને થોડા જ સમયમાં સારું થઈ જશે." એ બોલ્યો. "અને–" એણે ફરી કહેવા માંડયું. "આજે જ બાપુને હું લખી નાખું, પ્રવાસખર્ચ બાપુ જરૂર મોકલશે."

થોડા જ દિવસો પછી અમે અમારો થોડોઘણો જે સામાન હતો તે બાંધીને ચિકાગોથી નીકળી ગયાં. ન્યૂયોર્કના બારામાં પડેલી એક સ્ટીમર પર ચડયાં. સ્ટીમરે આટલાંટિક સાગરનાં પાણીને જગાડીને પોતાની વિદાયગીરીની ખબર આપી. સ્ટીમર ચાલી. અમારી કેબિનમાંથી મેં બહાર જોયું.

અમેરિકા! કેવો વિશાળ દેશ! એટલું જ વિશાળ એનું હૈયું છે! દીવાઓના ઝળહળાટ અને 'સ્કાઇ સ્ક્રેપર્સ' (આકાશલેખો)ની આછી રેખાઓથી ચમકતું મારા મહાન દેશનું આ મહાનગર છોડતાં મારા દિલમાં ગભરાટ ઊભો થતો હતો. મેં અર્ન્સ્ટ સામું જોયું, જર્મનીની દિશા તરફ જતી સ્ટીમરના સ્પર્શ માત્રથી, દરિયા પરથી વહી આવતી હવા જર્મની તરફથી આવે છે એવા ખ્યાલ માત્રથી, એનો રોગ માત્ર નાશ પામ્યો દેખાતો હતો. મને ચિકાગોની જર્મન હોટેલોનાં જર્મન મોં યાદ આવવા લાગ્યાં. છેલ્લે ગુસ્તાવનું મોં યાદ આવતાં તો મારા મગજમાંથી બીજું બધું અલોપ થઈ ગયું. આવા હૃદયના જર્મનોના દેશ જર્મનીનાં દર્શન થવાં એ તો મહાભાગ્યની વાત ગણાય. ન્યૂયોર્કના સમુદ્રકાંઠે ઊભેલી વિશાળકાય સ્વાતંત્ર્તા! પ્યારી દેવી! હું એક એવા જ દેશ ભણી જઈ રહી છું કે જે તારી પ્રાપ્તિ માટે પોતાનું સર્વસ્વ કુરબાન કરવા જાગીને બેઠો થયો છે."

અમે મોનબર્ગ પહોંચી ગયાં. જર્મનીનાં લોકોની સૂરત આટલી બધી બદલી ગઇ હશે તેની તો મને કલ્પના સુદ્ધાં નહોતી. મારી તો માન્યતા હતી કે મારા દેશમાં જેમ અનેક રાજદ્વારી પક્ષો હોય છે તેવો જ અહીંનો એક પક્ષ નાઝીપક્ષ હશે. પણ અહીં આવી એક જ દિવસમાં જ નાઝીપક્ષની પ્રવૃત્તિઓ મારા જોવામાં આવી ગઈ, મારો જૂનો ખ્યાલ સાવ જુઠ્ઠો પડ્યો. નાઝીપક્ષનું તો પોતાનું સ્વતંત્ર લશ્કર હતું. સાધારણ દિવસે પણ એના સૈનિકો શેરીઓમાં વાવટાઓ લઇ કેટલાં ય સરઘસોરૂપે ફર્યા કરતા. વાવટાઓ ઉપર સ્વસ્તિકનું લાલ ચિહ્ન દેખાતું. ટોળામાં સ્ત્રી, પુરુષો, બાળકો, નાનાં અને મોટાં તમામ જાતનાં લોક દેખાતાં. 'હિટલર આપણો નેતા છે,' 'નાઝીપક્ષ ઝિંદાબાદ,' એવી એવી આકાશગામી ઘોષણાઓથી શેરીઓ ગાજતી રહેતી. બજારોમાં, દુકાનોમાં અને ઘરોમાં, છાપાંઓમાં અને માસિકોમાં નાઝીપક્ષની યોજનાઓ ચર્ચાયા કરતી.

પહેલે દિવસે તો આ બધી નવીનતા મને ગમી ગઈ. અન્યાય પામેલી પ્રજા ન્યાય મેળવવાને આટલા જોશથી ઊભી થઈ છે તે જોઇને મને આનંદ થયો. પણ જનતાની બધી ઘોષણાઓમાંથી 'યહૂદી લોકોનો નાશ થાઓ,' 'યહૂદીઓ જર્મનીનું ખૂન કરનારા છે' એ અને એવી બીજી ઘોષણાઓનો અર્થ મને ન સમજાયો.

અર્ન્સ્ટ તો દરિયાની તાજગીભરી હવાથી અને અહીંના વાતાવરણમાં આવતાં જ બદલાઈ ગયો. એનો રોગ તદ્દન નાબૂદ થઈ ગયો અને એ તો એના પિતાની ઝવેરાતની દુકાને લટાર મારવા અને ત્યાંથી શહેરમાં નાઝીપક્ષની પ્રવૃત્તિઓ જોવા–સમજવા ઊપડી ગયો હતો. રાત્રે એ બહુ મોડો આવ્યો. પણ હું ત્યાં સુધી જાગતી બેઠી. એ આવ્યો એટલે મેં એને પૂછ્યું, "આ યહૂદી–વિરોધી ઘોષણાઓ લોકો શા માટે કરે છે?"

'શા માટે કરે છે? જર્મનીનો મોટામાં મોટો શત્રુ હોય તો યહૂદી પ્રજા છે." એણે જવાબ આપ્યો.

"પણ કેવી રીતે? એણે જર્મનીનું શું ખરાબ કર્યું છે?" મેં ફરીને પૂછ્યું.

"કેવી રીતે? જર્મનો આર્યન છે, આર્યોનું ચિહ્ન સ્વસ્તિક છે, યહૂદીઓ આર્યોના દુશ્મનો છે." પોપટની પેઠે એ બોલી ગયો.

"છાપાંઓ અને નેતાઓ જે ગોખાવે છે તે જ તમે સમજ્યા વિના બોલી જતા લાગો છો." મેં કહ્યું.

મારા આ શબ્દો સાંભળીને અર્ન્સ્ટ એકદમ ટટાર થઈ ગયો. "તું જાણે છે? હું નાઝીપક્ષનો સભ્ય થઇ ગયો છું. મારા પિતા, મારી ઓરમાન મા અને આ આખું ઘર હિટલરને પોતાનો નેતા માને છે, પોણું જર્મની આજ હિટલરને પોતાનો નેતા માને છે. અને થોડા સમયમાં આખું જર્મની એની નેતાગીરીને સ્વીકારી લેશે. જર્મનીના એ ઉદ્ધારક અને પૂજનીય નેતા વિરુદ્ધ એક શબ્દ પણ બોલતાં વિચાર કરજે."

હું તો આ સાંભળીને ચકિત થઇ ગઈ. એકાએક અર્ન્સ્ટમાં આ શો ફેરફાર થઈ ગયો? ત્યારે તો જર્મનીમાં હું એક પરદેશી ઓથી વિશેષ કંઈ જ નહિ? તો તો મારાથી અહીં જિવાશે શી રીતે?

આખી રાત રસ્તાઓ તો નાઝી-સૈનકોથી ગાજતા જ રહ્યા હતા, પણ એમ ન હોત તો પણ હું ઊંઘી શકત કે કેમ એ શંકાની વાત હતી. આખી રાત મારું મગજ અનેક શંકા-કુશંકાને જગવતું મને પજવી રહ્યું. 'ના, ના, મારો અર્ન્સ્ટ મારું અપમાન કરી જ શકે નહિ. આ તો હજી નવીન વાતાવરણમાં એનો પહેલો દિવસ છે એટલે જ જરા વધુ પડતો ઉશ્કેરાઈ ગયો છે, સમય જતાં આ વસ્તુ સામાન્ય બની જશે એટલે એ શાંત બની જશે, અને ચિકાગોમાં જે રીતે મને પ્રેમ કરતો તે જ રીતે 'કમલી-મીઠી!' કહીને પ્રેમ કરશે.

અને સવારે જ અર્ન્સ્ટ આવ્યો. "કમલી! કાલે હું કંઇક

ઉશ્કેરાઇ ગયો હતો. મારી ભૂલ થઇ. દેશ અને દેશનાં સેવામંડળોનું તો કામ થવાનું જ છે, આપણા પ્રેમ વચ્ચે એને હવેથી હું આવવા નહિ દઉં. કાલે તારા પ્રત્યે મેં જેવું વર્તન રાખ્યું તે માટે માફી માગું છું."

"ન બોલ, એવું ન બોલ અર્ન્સ્ટ" કહીને હું એને કોટે વળગી ગઇ.

સવારે હું ઘરમાં એકલી પડી, ઘરનાં બીજાં માણસો અંગ્રેજી સમજતાં નહોતાં અને હું થોડા જર્મન શબ્દો સિવાય જર્મન સમજી-બોલી શકતી નહોતી. એટલે એકલી પડી બારીમાંથી શેરીમાંની પ્રવૃત્તિઓ જોઈ રહી હતી, ત્યાં અમારી બાજુમાં રહેતી એક બાઇ મારી પાસે આવી, એ થોડું અંગ્રેજી જાણતી હતી. એણે કહ્યું. "ચાલશો ફરવાને? મિ. અર્ન્સ્ટ મને કહી ગયા છે કે મારે તમને સોબત આપવી."

હું એકદમ એની સાથે જવાને તૈયાર થઇ ગઈ. મારી નાનકડી મેરીને મેં ઘરની નોકરડીની સાચવણુમાં મૂકી દીધી અને અમે શહેરમાં ઊપડયાં.

શહેરમાં ફરતાં એક સરસ રીતે સજેલી દુકાન આવી. મને ત્યાંથી કંઇક ખરીદવાની ઇચ્છા થઇ આવી અને મારી મિત્રને કહ્યું, "ચાલો કંઇક ખરીદીએ."

"ના, અહીંથી નહિ. એ યહૂદીની દુકાન છે. નાઝીમતવાદીઓ યહૂદીની દુકાનેથી ખરીદી કરતા નથી. એ લોકો દેશના દુશ્મનો છે." એ બોલી.

હું સાંભળીને ચુપ થઇ ગઇ અમે આગળ ચાલ્યાં. શહેરમાં એક પછી એક એવાં સુંદર દૃશ્યો આવતાં હતાં કે યહૂદીની દુકાન મારા મગજમાં બહુ વાર રહેવા ન પામી.

ખૂબ ફરીને અમે ઘર તરફ વળતાં હતાં ત્યાં એકાએક ઘરમાંથી થોડાં માણુસોનું ટોળું બહાર કૂદી પડયું અને કોઈક બે જુવાનો શાંતિથી ચાલ્યા જતા હતા તેના પર તૂટી પડયું. ગડદા–પાટું અને લાકડીઓથી બે ય જણાને ગૂંદી નાખ્યા. લોકોનું મોટું ટોળુ એ જોવાને એકઠું મળ્યું, પણુ પેલા બે નિર્દોષોને બચાવવા કોઈ આગળ ન આવ્યું. એટલામાં એક આધેડ વયનો દાઢીવાળો માણુસ સૌની વચ્ચેથી માર્ગ કરીને આગળ ગયો અને માર મારતા ટોળાને સંબોધીને કંઈ કહેવા લાગ્યો, પણુ તેથી તો એ લોકોએ એને પણુ મારવા લીધો. મારથી ત્રણે બેભાન થઇ ગયા અને કદાચ મરી પણુ જાત, પણુ એટલામાં પોલીસ આવી પહોંચી અને ટોળું વીખરાઇ ગયું, પણુ પોલીસે દોડવામાં કે ટોળાએ નાસવામાં જરા યઉતાવળ ન બતાવી એ જોઇને મને નવાઇ લાગી.

આ બનાવથી હું તો ડઘાઇ જ ગઇ, એ જોઇ મારા મિત્રે કહ્યું " ગભરાવા જેવું આમાં કશું નથી. આ તો અહીંનો સામાન્ય બનાવ છે. "

" પણુ શા માટે એ નિર્દોષોને મારવામાં આવ્યા ? "

" એ લોકો નિર્દોષો નથી, એ લોકો યહૂદીઓ છે, યહૂદીઓ જર્મનીનાં દુશ્મનો છે. "

" પણુ પેલો ત્રીજો ? " મેં પૂછયું.

" એ તો પાદરી હતો. પાદરીઓ એ જ લાગના હોય છે. પાદરીઓએ તો ધર્મને નામે દેશનું સત્યાનાશ વાળ્યું છે. નાઝીઓ યહૂદીઓને અને પાદરીઓને જોઈને ઉશ્કેરાય તે સ્વાભાવિક છે. " મારી મિત્ર બોલી.

" ત્યારે માર મારનાર પેલા ગુંડાઓ શું નાઝીઓ હતા ? " મેં પૂછયું.

"ગુંડાઓ ?" બોલીને એ મારી સામે જોઈ તાકી રહી.

"ગુંડાઓ નહિ તો બીજું શું? અમારા દેશમાં બીજાઓ ઉપર એવી રીતે હુમલો કરનારને ગુંડાઓ તરીકે જ ઓળખવામાં આવે." હું મોટેથી બોલી.

"મિસિસ અર્ન્સ્ટ, અમારા દેશની લોકમાન્ય સંસ્થાના સભ્યોને ગુંડા કહેતાં જરા વિચાર કરજો. નાઝીઓ જર્મનીની આશા છે."

હું ચુપ રહી ગઈ, પણ મનમાં તો મને થયું કે જો નાઝીઓ આવા જ હોય તો તે જર્મનીની આશા કેવી રીતે હોઈ શકે? જર્મનીનો ઉદ્ધાર તેઓ કેવી રીતે કરશે? કરી શકશે તો તે કેટલા સમય સુધી ટકશે? પરાણે ઊંચે લાવેલ વસ્તુ નીચે પડશે ત્યારે તે બમણા વેગથી નીચે નહિ પડે?

મારી મિત્ર બોલી. "જર્મનીમાં આવીને તમારે પહેલી વસ્તુ એ જાણવી પડશે કે શું સારું માનવું અને શું ખરાબ. નાઝીઓ સારા છે એ વસ્તુ સ્વયંસિદ્ધ માની લેવી."

મેં એનો કંઈ જવાબ ન આપ્યો. અમે ઘેર આવી પહોંચ્યાં, એણે સ્મિત કરીને મારી વિદાય લીધી, પણ હું સામું સ્મિત આપી શકી નહિ.

મારી સાસુએ મારું મોં જોયું. એને કદાચ વાત કરવાની ઈચ્છા થઈ હશે પણ અમે એકમેકની ભાષા ન સમજી શકતાં હોવાથી કંઈ વાત થઈ નહિ.

અર્ન્સ્ટ આવ્યો ત્યારે પણ મારા મોં પર ફેરફાર થયો નહોતો. "શું થયું ?" એણે પૂછ્યું.

મેં જે જોયું હતું તે કહ્યું. એ સાંભળીને અર્ન્સ્ટનું મોં પડી ગયું. "તું યહૂદીઓ પ્રત્યે લાગણી બતાવશે તે મને નહિ ગમે. નાઝીઓ પ્રત્યે તારે પ્રેમ કેળવવો પડશે." એ બોલ્યો.

"આવા ગુંડાઓ, નિર્દય, અન્યાયીઓ પ્રત્યે પ્રેમ ?" હું બોલી.

"જવાબ બંધ!" અર્ન્સ્ટ ત્રાડ મારી ઊઠયો. એનો હાથ પણ ઊંચો થયો. એ આગળ આવ્યો, હું પાછળ ખસી ગઈ.

એકાએક એનો હાથ નીચો પડી ગયો. "કમલી! મારી ભૂલ થઇ! આપણે કેવાં કમઅક્કલ છીએ કે આવી બાબતમાં ઝઘડી પડીએ-છીએ!" એણે મને છાતીએ લગાવી દીધી.

પછીથી તે ધીરેથી બોલ્યો.

"કમલી! આ જર્મની છે, અમેરિકા નથી અહીં રહેવા માટે અહીંની હવાને અનુકૂળ થવું પડશે."

"અહીંની હવા ખરેખર કઇ હતી તે બરાબર હું જાણતી નહોતી. આજે જે જોયું-સાંભળ્યું તે જ જો એ હોય તો તેમાં તો હું ન જીવી શકું." મેં કહ્યું.

"અર્ન્સ્ટ, આ હવાને અનુકૂળ કેમ થવાય? આ તો નરી જંગાલિયત જ કહેવાય. આ તો વેદિયાપણું કહેવાય, પશુતા કહેવાય, આમાં માણસાઇ જ ક્યાં છે? જ્યાં માણસાઇ ન હોય ત્યાં માણસથી કઇ રીતે રહેવાય? આવા હલકટ હુમલાઓને ચાલવા દેનાર આ હિલટર તે કોણ છે? માણસ છે કે પશુ?"

"બસ કર!" અર્ન્સ્ટ મને ધક્કો મારીને ખસી ગયો. "હિટલર કોણ છે? હિટલર જર્મનીનો એક માત્ર નેતા છે." એ બોલ્યો, અને ચાલતો થયો.

એના ગયા પછી હું ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડી પડી. જો મેં આ વસ્તુસ્થિતિ એક ઇશારા રૂપે જ અમેરિકામાં જાણી હોત તો અહીં કદી ન આવત. અને આ તો બીજો દિવસ હતો હજી!

ત્યાં તો અર્ન્સ્ટ પાછો અંદર આવ્યો, મને પાસે લઈને બોલ્યો, "કમલી!" એના મોંમાંથી વધુ શબ્દો ન નીકળ્યા.

સાંજે હું શોકમગ્ન ચહેરે મારા ઓરડામાં બેઠી હતી ત્યાં મારા સસરા અને એક પાદરીબુવા અંદર આવ્યા. પાદરીસાહેબ અંગ્રેજી જાણતા હશે, એ બોલવા લાગ્યા.

"તમારા સસરા હેર શ્મીટ મને અહીં લાવ્યા છે. આજે તમારા પતિ સાથેની તમારી વાતથી અમે વાકેફ થયા છીએ. તમારા સસરાને એ વાતનું ઘણું દુઃખ થયું છે. મને તમને એ કહેવા એ અહીં લાવ્યા છે કે તમારે શાંતિ ધારણ કરવી. અત્યારે તો તમારા ઘરને સુખનું સ્વર્ગ બનાવવાનું છે, દુનિયાના વ્યવહારથી થાકેલા અર્ન્સ્ટના મગજને શાંતિ આપવાની છે, તમારી નાનકડી પુત્રી મેરીના જીવનને તમારે ઘડવાનું છે—આજથી જ જો તમારા બેનાં મન એકમેકથી અળગાં થઈ જશે તો એ કેવી રીતે બનશે? તમારા સંસારના સુખનો આધાર એક જ વસ્તુ ઉપર છે, તમારા રાજદ્વારી વિચારોને તમે ઘરમાં ન પેસવા દો. કેમ બેટા! એ વાત બરાબર નથી? તું શાંતિ રાખશે? મને વચન આપે છે?"

"હું વચન આપું છું, પિતા!" હું જમીન પર ઘૂંટણિયે પડીને બોલી. બંને વડીલો મને આશીર્વાદ આપીને ચાલ્યા ગયા.

"બધા નાઝીઓ કંઈ હિટલર જેવા નથી." સસરાજીના પ્રેમાળ ચહેરાને યાદ કરી મારા મનમાં હું બોલી. એમની સલાહને યાદ કરી સમય વિતાડવાના ઉપાયો હું વિચારવા લાગી. મને પ્રથમ ઉપાય એ સૂઝ્યો કે મારે જર્મન ભાષા શીખી લેવી.

મેં એ માટે પુસ્તકો મંગાવવા માંડ્યાં. ઘરની નોકરડી મીના હતી તેની પાસે જેમ તેમ શીખવા માંડ્યું. જર્મન ભાષાનું રાતદિવસ વાતાવરણ અને પુસ્તકોની મદદથી હું બહુ જ થોડા સમયમાં જર્મન શીખી ગઈ.

જર્મનીની રાજકીય પરિસ્થિતિ ખૂબ જોશભેર આગળ વધતી હતી. હિટલરની 'સ્ટોર્મ ટ્રુપ્સ' સૌથી મોખરે હતી. થોડા વખત

પહેલાં જે વાત વિષે શંકા હતી, તેને બદલે હવે મજબૂતપણે મનાવા લાગ્યું કે હિટલર જર્મનીનો પ્રમુખ અને કદાચ સરમુખત્યાર બની જશે. 'નેશનાલિસ્ટ સોશ્યાલિસ્ટ' (રાષ્ટ્રીય સમાજવાદ)ના સિદ્ધાંતો ધરાવતી એની નાઝી પાર્ટી જ જર્મનીની એક માત્ર પાર્ટી બની રહેશે. પણ આ બધા બનાવોથી હું દૂર જ રહેતી હતી, કારણ કે મેં જોયું હતું કે એથી મારા ઘરમાં સુખની વૃદ્ધિ થતી હતી.

એક દિવસે મને લાગ્યું કે હું બીજા બાળકની માતા બનું તેવા સમયમાં હું આવી છું. અન્સ્ટને મેં કહ્યું. એણે એ ઘરમાં જણાવ્યું.

મારાં સાસુ મિસિસ શ્મીટ એકદમ મારી પાસે દોડી આવ્યાં, "અભિનંદન! અને આપણે આશા રાખીએ કે તારું બાળક નર હોય. આજે જર્મનીને છોકરાઓની ઘણી જરૂર છે. જર્મનીની છ કરોડની વસ્તીનો ઉદ્ધાર કરવા તેટલા પ્રમાણમાં સૈનિકો જોઈશે ને! મારા આશીર્વાદ છે કે તારો પુત્ર શ્રેષ્ઠ નાઝી–સૈનિક બને!"

"નાઝી–સૈનિક!–મારો પુત્ર નાઝી–સૈનિક!" મારે અંગે શીત વળી ગયાં, નિર્દોષ યહૂદીઓને અને પાદરીઓને મરણતોલ માર મારતા નાઝી–સૈનિકનું ચિત્ર મારી આંખો સામે આવ્યું. હું ધ્રૂજી ઊઠી. "બીજી કોઈ ગાળ આપવી હોય તો આપજો, પણ મારા છોકરાને નાઝી–સૈનિક બનવાનો આશીર્વાદ ન આપજો. એ આશીર્વાદને હું બૂરામાં બૂરી ગાળ સમજું છું." મારાથી બોલાઈ ગયું.

એ સાંભળીને મારાં સાસુ ત્રાડ મારી ઊઠયાં. "નાઝી–સૈનિક એ બૂરામાં બૂરી ગાળ છે? તું નાઝી–સૈનિકને ધિક્કારે છે શું?"

"મને કાંઈ પૂછો મા. હું તમારી ક્ષમા માગું છું." મને મારા સસરાની સલાહ યાદ આવી એટલે હું બોલી.

તે દિવસે ફરીને અન્સ્ટ અને મારી વચ્ચે તકરાર જાગી. ખૂબ ધમપછાડા કરીને એ ચાલ્યો ગયો. મને એ ખબર હતી કે મારાં

સાસુ કટ્ટર નાઝી હતાં, હિટલરના વચન પછી ઈશ્વરના વચનને પણ એ માનવાને તૈયાર નહોતાં. અર્ન્સ્ટને નાઝી-દીક્ષા આપનારાં એ જ હતાં. અને એણે જ્યારે જાણ્યું કે હું નાઝીઓને ધિક્કારું છું ત્યારે એણે અર્ન્સ્ટને મારી વિરુદ્ધ સતત ઉશ્કેર્યા જ કર્યો હતો. અર્ન્સ્ટના એક શરીરમાં અત્યાર સુધીના અનુભવે મેં બે અર્ન્સ્ટને જોયા હતા. એક અર્ન્સ્ટ હતો કુટુંબવત્સલ અને બીજો અર્ન્સ્ટ હતો જર્મની-વત્સલ, બલ્કે-હિટલર-વત્સલ. સમય સમય પર બંને અર્ન્સ્ટ એનામાં પ્રગટ થયા કરતા અને તે પ્રમાણે તે વર્તતો હતો.

કુટુંબવત્સલ અર્ન્સ્ટ મને ખુબ ચાહતો હતો, પણ એના પર હમણાં હિટલર-વત્સલ અર્ન્સ્ટ જોર કરતો હતો.

એ રીતે ખિજાઇને જ્યારે અર્ન્સ્ટ મારી પાસેથી ચાલ્યો ગયો ત્યારે મારી અસ્વસ્થતાનો પાર ન રહ્યો. મને થયું કે એ જો પાછો આવે તો એના પગ પકડું, આંસુએ એના પગ ભીંજવું, માફી માગું કે ફરી કદી એવું નહિ બોલું, પણ કોઈ પણ ઉપાયે મારા ભાંગી પડતા સંસારને બચાવી લે. પણ બે દિવસ થઈ ગયા છતાં અર્ન્સ્ટ દેખાયો નહિ. બે રાત એની રાહ જોઈને હું જાગતી બેસી રહી. પણ એ આવ્યો નહિ. હું ગભરાઈ. મીનાને મેં બોલાવી, "મિ. શ્મીટને જરા અહીં મોકલશે ?"

મિ. શ્મીટ તરત મારી પાસે આવ્યા. હું એમના પગ આગળ પડી ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડવા લાગી. "મારો સંસાર ભાંગી પડે છે. મને બચાવો." હું બોલી.

એ શાંત ઊભા રહ્યા અને પછી મને ઊભી કરીને બોલ્યા. "અર્ન્સ્ટને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરીશ."

એ રાત્રે મોડે સુધી હું જાગતી બેઠી, અચાનક સીડી પર પગલાં સંભળાયાં, અર્ન્સ્ટ આવતો હતો. હું દોડીને બારણા આગળ

આવી, પણ પગલાં બંધ પડી ગયાં! મારા મનમાં શંકા જાગી, "અચાનક પાછા ફરવાની વૃત્તિ થઈ આવી હશે?" કોઈ જાગી ન ઊઠે તેની સંભાળ રાખતી હું ધીરે પગલે સીડી તરફ આવવા લાગી. આખી પરશાળમાં અંધારું હતું. અચાનક એ અંધારામાં મેં બે આકૃતિઓ જોઈ, એક અન્સ્ર્ટની આકૃતિ હતી. બીજી મારી સાસુની હું જ્યાંની ત્યાં થંભી ગઈ.

"એ લોંકડીને ફરી મળવા જશે?" મારી સાસુ બોલ્યાં.

થોડી વારે અન્સ્ર્ટનો અવાજ સંભળાયો. "તમે જાણતાં નથી એણે મારી કેટલી સેવા કરી છે? મારી ખાતર એ રાત દિવસ મજૂરી કરતી."

'મારો અન્સ્ર્ટ!' મારા મનમાં પ્રેમની છલક આવી. ત્યાં મારી સાસુનો અવાજ સંભળાયો.

"રાત દિવસ મજૂરી કરતી ને તારે ખાતર નહિ. તને સાજો કરવા ખાતર મજૂરી કરતી. તું સાજો થાય તો ફરી એને કમાઈને મોજ કરાવે, તું સાજો ન થા તો એણે જિંદગી આખી મજૂરી કરવી પડે એ વાત શું એ નહિ સમજતી હોય?"

આ દલીલ સાંભળતાં તો જાણે મારા માથામાં ફટકો પડ્યો. પણ અન્સ્ર્ટ એનો જવાબ શું આપે છે તે બરાબર સાંભળવા મેં મારા બધા વિચારોના તોફાનને શાંત કરી દીધું. પણ અન્સ્ર્ટે કંઈ જવાબ ન આપ્યો.

"એ ચુડેલ છે, તું એની પાસે જાય છે એટલે એના સિવાય બીજું કશું જોઈ શકતો નથી. તારા દેશની જો તારે સેવા કરવી હોય તો ત્યાં જવું છોડી દે." મારી સાસુ બોલતાં હતાં. મારું મગજ ચક્કર લેવા લાગ્યું.

પણ ત્યાં તો મારી આંખે જોયું કે અન્સ્ર્ટ પાછો જાય છે.

મારાથી સહેવાયું નહિ, હું દોડી, 'અન્સ્ટ! અન્સ્ટ!' મારા મોમાંથી બૂમ ખફળી ગઈ.

મારી બૂમ સાંભળીને અન્સ્ટ એકદમ પાછો ફર્યો. મારી સાસુએ ચમકીને પાછળ જોયું, 'ઓહ, તું ચુડેલ!' કહીને એ મારી સામે ધસ્યાં અને મારા માથામાં જોરથી એક મુક્કો લગાવ્યો. હું નીચે પડી ગઈ. પછી એ એના પુત્ર તરફ ફરીને બોલ્યાં, "તારા દેશના તારે દ્રોહી થવું છે? હું જીવતી છું ત્યાં સુધી તો એ નહિ બની શકે. એ તારી સ્ત્રી છે? ના, એ એક અમેરિકન છોકરી છે, એ એવા દેશની છોકરી છે કે જે દેશે આપણા દેશને પાયમાલ થવા દીધો છે. તું એને નહિ મળી શકે." પછી હું વધારે સાંભળી શકી નહિ. પછી બીજી સવાર સુધીમાં શું બન્યું તેની મને ખબર ન પડી સવારે હું જાગી ત્યારે મેં જોયું કે મારું માથું અન્સ્ટના ખોળામાં હતું. હું ધન્ય બની ગઈ.

ફરીથી ચિકાગોના પેલા દિવસો. મોનબર્ગમાં હું મહાલવા લાગી. એવા એક દિવસે અન્સ્ટે મને કહ્યું, "રાષ્ટ્રનેતા શહેરમાં આવેલ છે, ટાઉન હૉલમા એનું ભાષણ છે, ચાલશે?"

મેં થોડી વાર એની સામું જોયું. કે પોતે આ પ્રશ્ન ન કર્યો હોત તો ઠીક હતું એટલે એ ફરીને બોલ્યો, "ના-ના. નહિ આવે તો ચાલશે. જો ઘરનાં બધાં જ જવાના છે એટલે તારે અહીં એકલાં જ રહેવું પડશે.

"હું સાથે આવીશ." મેં શાંતિથી જવાબ આપ્યો.

એ સાંજે અમે હિટલરને સાંભળવા ગયાં. શહેરનો એ મોટાંમાં મોટો હૉલ હતો પણ એનો ખૂણે ખૂણો મનુષ્યોથી ભરાઈ ગયો હતો. સામે મંચ ઉપર મેં નજર કરી. ચાર્લી ચેપ્લિન જેવી વિચિત્ર મૂછોવાળો એક નાનકડો માણસ ત્યાં ઊભો હતો. પણ એ માણસે જ્યારે મુઠ્ઠી વાળીને હવામાં પોતાનો હાથ ઉછાળ્યો ત્યારે એની ઊંચાઈ

કેટલી યે વધી ગઈ! 'જર્મનીનાં ઓ પ્રજાજનો!' એ શબ્દો એના મોંમાંથી નીકળતાં તો આખું સભાગૃહ પડઘા પાડી ઊઠયું. અને પછી એણે જે બોલવા માંડયું, મને લાગ્યું કે એ મારી જ સામે તોપના ગોળા છોડે છે. મેં નજર ફેરવી લીધી, જોયું તો બધાં લોકોનાં મોં પર મારા જેવા જ ભાવો હતા. કેટલો ભયંકર એ જાદુગર હતો! એનો એકેએક શબ્દ સાદો હતો, અભણમાં અભણ પણ એના મર્મને પામી જાય તેટલા સાદા એ શબ્દો હતા. એ આગળ બોલવા લાગ્યો.

"સારી દુનિયા આજ સુધી આપણી પાછળ લાગી હતી. ફ્રાંસે આપણને નિર્વીર્ય બનાવી નાખ્યાં–યહૂદીઓ એને માટે જવાબદાર છે-"

સભાગૃહની એકેએક વ્યક્તિના મગજમાં રટણ ગુણગુણવા લાગ્યું, 'યહૂદીઓ એને માટે જવાબદાર છે—'

"માલદાર અમેરિકા–અમેરિકા પોતાના ધનનું ચુંબક લગાવી આપણા ધનને પોતાની ધરતી પર ખેંચી રહ્યું છે. એ તમને મિટ્ટીમાં મિલાવી દેવા માગે છે. ઈંગ્લાંડ અને અમેરિકા બંને તમને ધિક્કારે છે-"

મારું મગજ છેલ્લા વાકયથી ખળભળી ઊઠયું. 'જુઠ્ઠી વાત! પૂછો અર્ન્સ્ટને! પૂછો ચિકાગોના વતની એવા કોઈ પણ જર્મનને! અમેરિકામાં જર્મનોને સુખ છે કે દુઃખ!' પણ આ શબ્દો મોટેથી બોલવાની મારી હિંમત નહોતી. મને લાગ્યું કે એ શબ્દો મારા મોંમાંથી નીકળશે તે સાથે હિટલરનો પોલાદી મુક્કો મારા માથા પર પડશે. ભયની મારી હું ચુપ રહી. હિટલર ભાષણ પૂરું કરતો હતોઃ

"આજ મારું ધ્યેય એ તમારું ધ્યેય બન્યું છે. મારા સિદ્ધાંતોને તમે તમારા બનાવ્યા છે, તો જુઓ, મારું સૈન્ય છે, મારા બિલ્લાઓ છે, મારો વાવટો છે—" તે, એક હિટલર જ, જર્મનીને બચાવવાને શક્તિમાન છે, એને કંઈ બહુ સમય લાગવાનો નથી, શરત માત્ર એટલી છે-તમે એની સાથે જોડાઈ જાઓ. બસ, ત્યાં તમારાં દુઃખોનો અંત આવે છે, ત્યાં આગળ યહૂદીઓથી બચવાનો માર્ગ છે.

મેં ક્યાંક વાંચ્યું હતું કે જર્મનીમાં યહૂદીઓની વસ્તી છ લાખની હતી. છ લાખ યહૂદીઓ છ કરોડની પ્રજાને હેરાન કરી શકતા હતા એવું હિટલર કહેવા માગતો હતો !

પણ એ બધું તો લોકોને ઉશ્કેરવા માટે, અને લોકો પણ એના વચનને કંઈ પણ વિચાર કર્યા વિના સ્વીકારી લેતાં હતાં. ઘેર આવીને રડતાં મેં અર્ન્સ્ટને પૂછ્યું, "હિટલરે અમેરિકા વિષે જે કહ્યું તે ખરું છે? યહૂદીઓ ખરેખર તમારા દુઃખનું કારણ છે?"

"હિટલર કહે છે એટલે એ સાચું હોવું જ જોઈએ."

હું આગળ કંઈ ન બોલી. અત્યારે અર્ન્સ્ટ ભાષણની પૂરી અસર નીચે હતો.

જ્યારે રાત્રે એ શયનગૃહમાં આવ્યો ત્યારે એ હસતો હતો. અમે એકમેકની ખૂબ મશ્કરીઓ કરી અને પછી સૂઈ ગયાં, એ રાત્રે અમારા ખંડમાં જર્મની નહોતું કે અમેરિકા નહોતું. હતો એક માત્ર માનવદેશ.

ખબર નથી પડતી. પ્રકૃતિની કેવી રચના છે કે મહા વિપત્તિના કાળ પછી એકદમ મહાસુખનો સૂર્ય ઊગી નીકળે છે અને મહાસુખના દિવસ પછી તરત જ તોફાનનાં વાદળો કેમ ઘેરાઈ આવે છે !

અમારી રાત બહુ આનંદમાં ગઈ હતી. દિવસ પણ ઘણો ખુશનુમા ગયો. સાંજે મારાં સાસુ મારી પાસે આવ્યાં, "બેટા ! અર્ન્સ્ટને જરા કહેશે કે આજે સૌને નાચની મિજલસમાં લઈ જાય! આજે એક એવી મિજલસ છે–બહુ સરસ છે."

મને એવી જરા પણ શંકા ન આવી કે મારી સાસુના આ સૂચન પાછળ કંઈ ખાસ યોજના હશે. એટલે મેં તો અર્ન્સ્ટને કહ્યું. અર્ન્સ્ટે એ કબૂલી લીધું અને અમે મિજલસમાં ગયાં.

મિજલસમાં અર્ન્સ્ટ અને હું સરસ નાચ્યાં. હું એનાથી છૂટી

પડી એટલે કોઇક બીજી છોકરી એની સાથે જોડાઈ. હું અમારા ટેબલ પર આવી ત્યારે અર્ન્સ્ટની ખુરશીમાં એક નાઝી–અફસર બેઠેલો હતો. મારી સાસુએ એની મને ઓળખાણુ આપી અને કહ્યું, “નાચમાં આમને જોડી જોઇએ છે, જરા એમને આનંદ આપી આવ.”

હું થાકીને તો આવી હતી એટલે વિનયપૂર્વક કહ્યું, “મને માફ કરશો, કારણુ કે હું એ માનનો અનુકૂળ જવાબ આપી શકતી નથી.”

“ચાલોને થોડી વાર” એમ કહીને અફસરે ઊભા થઈને મારો હાથ પકડ્યો અને મને ત્યાંથી દૂર ખેંચી.

“મને માફ કરો, હું ઘણી થાકી ગઇ છું.” કહીને ઘણાં લોકોની વચ્ચે એક ટેબલ પાસે પડેલી એક ખાલી ખુરશી પર હું બેસી ગઈ.

“નહિ જ આવો?” કહીને એ મારી બાજુમાં એક બીજી ખુરશી લઇને બેસી ગયો.

એ મારી સાથે ગમે તેવી વાતો કરવા લાગ્યો. મને અકળામણુ થવા લાગી. લાગ જોઇને હું એની પાસેથી નાસી છૂટી. એ મારી પાછળ થોડે સુધી આવ્યો, પણુ પછી પાછો વળી ગયો. અમારા ટેબલ પાસે ફરીને આવી ત્યારે અર્ન્સ્ટ ત્યાં આવી ગયો હતો.

તે રાત્રે તો કશું બન્યું નહિ, પણુ બીજી રાત્રે જ્યારે અર્ન્સ્ટ મારા ઓરડામાં આવ્યો ત્યારે ક્રોધથી એની આંખો લાલ થયેલી હતી. હું એ જોઇને ભય પામી.

“તું ફરીને આજે ગુસ્સો લઇને આવ્યો છે. મહેરબાની કરીને એને દૂર કર એ આપણા સંસારને ભાંગી નાખે છે શા માટે આજે ગુસ્સે થયો છે?”

“શા માટે?” આંખોને પહોળી કરીને એ આગળ ધસ્યો.

"કાલે તું પેલા અફસર જોડે જે રીતે નાચી હતી તેનો શો અર્થ થઈ શકે તે હું ન સમજી શકું તેટલો હું નાનો અથવા મૂર્ખ નથી." એ બોલ્યો.

"તેં મને નાચતાં જોયેલી?" મેં પૂછ્યું.

"તું મારાથી એ છુપાવવા માગતી હતી, પણ મેં તને ચક્કર ફરતાં જોઇ લીધી હતી. અને જેટલું જોવું બાકી રહ્યું હતું તેટલું મેં સાંભળી લીધું."

મારી સાસુની તરકીબ હવે જ હું સમજી. 'એ અમેરિકન છોકરી! નાઝીને ગાળો દેનારી એ પરદેશી!' મારી સાસુના શબ્દો મારા મગજમાં ગુંજી ઊઠ્યા. અમેરિકન છોકરી નાઝીના ઘરમાં રહે તે તેનાથી સહેવાતું નહોતું.

"તમે જે સાંભળ્યું છે તે જૂઠું છે, તમે જે જોયું છે એમ તમે માનો છો તે ભ્રમ છે." હું બોલી.

"જૂઠું? ભ્રમ? તું જાણે છે કે એ એક નાઝી-નેતા છે? એ પણ જુઠ્ઠો?" અર્ન્સ્ટ બોલ્યો.

"એ ગમે તે હોય, પણ હું કહું છું તે સાચું છે."

"ઓહ! તું એમ માને છે કે મારે આંખો નથી, મારે કાન નથી, મારી બુદ્ધિ ગુમ થઈ છે?"

હું આનો કંઈ જવાબ આપું ત્યાર પહેલાં બારણા પાછળથી મારી સાસુ અંદર આવ્યાં. એમને જોઈને હું સળગી ઊઠી, "તમે-તમે-મારા સંસારને સળગાવવા આવ્યાં છો, ઓહ! શા માટે હિટલર પેદા થયો? જર્મની સ્વતંત્ર થાય, જર્મનો સુખી થાય તે બધું મંજૂર છે પણ શા માટે યહૂદિઓનાં લોહીની તરસ એ જગાડે છે? શા માટે દેશદેશનાં નિર્દોષ માનવીઓનાં લોહી રેડવા એ તૈયાર થયો છે? ખૂની-ખૂની હિટલર!" જીભ લગામને ગુમાવી બેઠી. મારા મોંમાંથી શબ્દો નીકળી પડ્યા.

" ખૂની કોણ છે ? ખૂની તો પહેલાં તું છે. " સાસુજી બોલ્યાં.

" હું ? "

" તું–! ગુસ્તાવને આત્મહત્યા શા માટે કરવી પડી ? ગુસ્તવાને તેં કામણ કર્યું હતું. તારા સૌંદર્યનાં વખાણ કરતા ગુસ્તાવના પત્રો અહીં હાજર છે. મારો સાધુપુત્ર ગુસ્તાવ તારી આગને જીરવી શક્યો, એણે હત્યા કરી. બોલ, ગુસ્તાવનું ખૂન તેં જ નથી કર્યું ? "

ગુસ્તાવનું નામ આવતાં અર્ન્સ્ટની આંખ ચમકી ઊઠી. બૂમ મારીને બોલ્યો, સમજ્યો. સમજી ગયો બધું. પહેલાં એને નચવ્યો અને પછી દૂર હડસેલ્યો આટલો વખત મને એ સમજાતું નહોતું કે મારો ભાઇ આત્મહત્યા શા માટે કરી બેઠો હતો. હવે સમજાઇ ગયું."

" ના, એ વાતમાંથી ખોટો અર્થ લેવાય છે, અર્ન્સ્ટ ! "

" ખોટો અર્થ ? "

અને હું વધુ કંઇ બોલું તે પહેલાં અર્ન્સ્ટ મારા પર કૂદી પડ્યો.

" વેશ્યા ! ખૂની ! પરદેશી ! " એક એક શબ્દે એક એક મુક્કો મારા મોં પર પડતો હતો. મારાં સાસુ શાંતભાવે ઊભાં હતાં. પણ એટલામાં મારા સસરા ધમાલ સાંભળીને ઉપર દોડી આવ્યા. એમણે અર્ન્સ્ટને દૂર હડસેલી દીધો. " રાક્ષસ ! " એ બોલ્યા.

" એણે મારા ભાઇને–તમારા પુત્રને માર્યો છે ! "

" નાઝીઓ રોજ અનેક યહૂદીઓને મારે છે. " મારા સસરા બોલ્યા.

અર્ન્સ્ટ અને મારાં સાસુ નીચું જોઇને બહાર ચાલ્યાં ગયાં. હું ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડી પડી, મારા સસરા પણ થોડી વાર ઊભા રહીને બહાર નીકળી ગયા.

અહીં રહેવું હવે મારે અસહ્ય હતું. ચિકાગોની મારી શેઠાણીને ખૂબ વિચારને અંતે મેં મારી સ્થિતિ દર્શાવીને પત્ર લખ્યો અને હું

અમેરિકા પાછી ફરી શકું તે માટે પૈસા મોકલવાની વિનંતિ કરી. દુનિયામાં મારે એ જ એક મિત્ર હતી, એ જ એક આશ્વાસન અને સહાયનું ઠેકાણું હતું.

ત્રીજે અઠવાડિયે પૈસા આવ્યા.

તે દિવસે મોનબર્ગ શહેર મને ઉજાસમય લાગ્યું, તે દિવસે શેરીમાં ચાલતી નાઝી–ધમાલે મારું ધ્યાન પણ ન ખેંચ્યું. જ્યાં નાત જાત નથી, જ્યાં લોહી વહેવડાવવાનાં ગીતો નથી, એવા અમેરિકામાં હું જવાની હતી એ વિચારે હું આનંદ પામતી હતી.

અન્સ્ટ મારી પાસે હવે મુદ્દલે આવતો નહોતો પણ તે રાત્રે મેં એને ખાસ બોલાવ્યો,

"અન્સ્ટ, હું અમેરિકા જવાની છું." હું બોલી.

"પછી મેરીનું ?"

મારા હૃદયે એક થડકો અનુભવ્યો, "મેરી મારી સાથે—"

"શું તારી સાથે ? મેરી મારી પુત્રી નથી ? અમેરિકા તું એને નહિ લઈ જઈ શકે."

ત્યાં તો મારાં સાસુ પણ અંદર આવ્યાં. અન્સ્ટે એને વાત કરી, "અમેરિકા જવા માગે છે."

"ભલે જાય, દેશની સેવા માટે તું એટલો વધુ છૂટો રહી શકશે. પણ હમણાં એ નહિ જઈ શકે, એના પેટમાં છોકરો છે. એક ભાવિ નાઝી–સૈનિકને આપણે ગુમાવીશું ?" સાસુજી બોલ્યાં એ સાંભળીને હું બાઘા જેવી થઈ ગઈ.

"નાઝી-સૈનિક ! ગર્ભયાતના હું એટલા માટે સહું છું કે દુનિયાને એક જલ્લાદની ભેટ મળે ? અને તે માટે અહીં ત્રણ મહિના દુઃખ સહેતાં રહેવું ?'

"અર્નસ્ટ! તું...તું મને...ચિકાગોની હોટેલ યાદ નથી આવતી?' હું રડતાં રડતાં બોલી.

"આ ચિકાગો નથી, આ જર્મની છે. બાળકનો હું પિતા છું. બાળકોને અહીં મૂક્યા પછી જ તું જઇ શકશે." અર્નસ્ટ ઉતાવળે પગલે ચાલ્યો ગયો. સાસુજી પણ ગયાં.

મારું દુઃખ હતું તે કરતાં અનેકગણું વધી ગયું. ગમે તેમ થાય પણ કોઇ નાઝી–સૈનિકને તો હું જન્મ આપવાની નહિ. મને અનેક વિચારો આવી ગયા. ઘરની દાસી મીના આગળ છેવટે મેં મારૂં દુઃખ વ્યક્ત કર્યું. "મિ. શ્મીટ કંઇ કરી શકે તો–" હું કહેતી હતી.

બીજે દિવસે સસરાજી એમના પાદરી મિત્રને લઈને મારી પાસે આવ્યા અને દુઃખી અવાજે બોલ્યા, "મેં ધાર્યું હતું કે બધું ફરીને ઠેકાણે આવી જશે, પણ હું જોઉં છું કે એમ બન્યું નથી. પણ ગભરાશો નહિ. હું હમણાં તમારો માર્ગ ચોખ્ખો કરી દઉં છું. મારી સાથે આવશો જરા?"

અમે મિસિસ શ્મીટના ઓરડામાં આવ્યાં. તેઓ એ વખતે એક લાંબી નામાવલિમાં નામો વાંચી રહ્યાં હતાં.

સસરાજી બોલ્યા, "મારું સાંભળી લેશો?"

સાસુજીએ ઊંચું જોયું. મને જોઈને ધૂંધવાઈને બોલ્યાં, "આને શા માટે અહીં લાવ્યા છો?"

"એ નામાવલિ નાઝીઓના પક્ષકારોની છે. હિટલરની સત્તામાં એ નામાવલિવાળાઓ ખાસ હક્કો પામશે. જો તમારે તમારું નામ કાયમ રાખવું હોય તો આના સામું પણ જોવું પડશે." સસરાજી બોલ્યા.

"શું?"

"શાંતિથી સાંભળો. તમે જાણો છો ને કે હું એક યહૂદી માતાના પેટે જન્મ્યો હતો? આ પાદરીસાહેબ તો જાણે છે. બીજા

કેટલાક પણ જાણે છે. કમલીને અમેરિકા જવું છે. એને હમણાં જ—અને એનાં બાળકો સાથે જો જવા નહિ મળે તો હું મારી જાતને જાહેર કરી દેનાર છું. મારું ગમે તે થશે, પણ એક યહૂદી સ્ત્રીની પુત્રવધૂ તરીકે તમારું પણ શું થશે તે કલ્પી શકો છો? અર્ન્સ્ટ તમારું કહેવું માને તેમ છે. એને કહો કે કમલીને સુખરૂપ અમેરિકા જવા દે."

સસરાજીના ઠંડા શબ્દોએ સાસુજીને ચમકાવી દીધી. અને પરિણામે હું નિર્વિઘ્ને જર્મની છોડી શકી. સસરાજીથી છૂટી પડતાં મારી આંખમાં પાણી ભરાઈ આવ્યાં.

ફરી પાછી એ સ્વાતંત્ર્યપ્રતિમાને મેં જોઈ. એનાથી વિદાય લેતી વખતનાં વચનોને મેં યાદ કર્યાં. "દેવી!" હું મનમાં બોલી, "તારું અપમાન કરતા દેશથી આખરે છટકીને હું તારે ચરણે પાછી આવી શકી!"

ન્યૂયોર્કથી હું ચિકાગો આવી. રસ્તામાં પેલી જર્મન હોટેલ આવી. એ દિવસ કે જ્યારે અહીં મને અર્ન્સ્ટનો પ્રથમ પરિચય થયેલો તે દિવસે હું જાણતી હતી કે હું અર્ન્સ્ટની નહિ પણ એક નાઝી-સૈનિકની પત્ની થવા જતી હતી?*

* 'I was a Nazi Wife' નામની એક લાંબી અંગ્રેજી વાર્તાનું સંક્ષિપ્ત રૂપ. છે.

પીરબખ્શ

" અરે એ......બુઢાશાહ, જરા ઊભા રિયો, ઊભા......"

" કોણ છે ઈ......અટાણે ?" બુઢાશાહે ચાલતાં ચાલતાં પાછા ફરીને અંધકારમાં કોઈને ઓળખવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

" હું છું હું, જરા ઊભા રિયો."

" સાદ તો પીરબખ્શનો લાગે છે." ફરી બરોબર ઓળખીને, " અટાણે કઈ બાજુ ? અને આ માથે શું મૂકયું છે ?"

" સાલી ટ્રંક ઉપાડી ઉપાડીને ગરદન તૂટી ગઈ, તમારા 'ક્ચ'કારાનો અવાજ આવતો હતો એટલે થયું કે કહો ન કહો પણ લાગે છે બુઢાશાહ. ઠીક ઠીક, આ ગધેડું ક્યાં લઈ જાઓ છો ?" પીરબખ્શે બોજા નીચે દબાતાં કહ્યું.

" આમ...જરા રાવલપીંડી તરફ."

" અને આ એના પર નાંખ્યું છે શું ?"

" ખાસ કાંઈ નહિ, થોડુંક અનાજ, વેચીને દુકાન સારું કાંઈક સોદો કરતો આવીશ." આમ કહીને બુઢાશાહે પ્રભાતના આછા પ્રકાશમાં પીરબખ્શને માથાથી તે પગ સુધી જોઈ લીધા. એની ઝીણી પણ ચમકતી આંખે જોઈ લીધું કે દાળમાં કાંઈક કાળું છે. એણે જરા મોજમાં ગધેડીને ગાળ દીધી ને મોટી મૂછોમાંથી લુચ્ચાઈભર્યો

સાદ કાઢીને બોલ્યા, "હં......પણ આ ટ્રંક ક્યાં લઈ જાઓ છો ? શું પાછો દુનિયાની સાથે ઝઘડો તો નથી થયો ને ?"

"એ તો પૂછશો જ નહિ બુઢાશાહ, મૂકો એ વાતને."

"તોપણ છે શું ?"

"હોય શું ? આ બીબીએ તો મને ક્યાંયનો ન રહેવા દીધો."

"શું કાંઈ નવીન થયું છે શું ?"

"થવાનું શું હતું ? એ જ—ઊંધી ઓરતવાળી વાત જેવું જ,"

"હેં એં—! એ શું વળી ?"

"ઊંધી ઓરતની વાત નથી સાંભળી ?"

"ના ના."

"એક હતી ઊંધી ઓરત, ને એક હતા અલ્લડમિયાં, એક વાર કપડાં ધોતાં ધોતાં ઊંધી ઓરત તણાઈ ગઈ. આખું ગામ ભેગું થઈ ગયુ ને પાણીના વહેણ તરફ મંડ્યા શોધવા. બે ત્રણ માઈલ જોઈ આવ્યા પણ ઓરતનું નિશાન સુદ્ધાં ન મળ્યું."

"હં...પછી ?" બુઢાશાહે હોકારો દીધો.

"આગળ શું કહું યાર ? જોતા નથી, ટ્રંક નીચે કચડાઈ જાઉં છું તે ? એટલું ય મોંમાંથી નથી બોલતા કે ટ્રંક ગધેડી પર મૂકી દો.'

પીરબખ્શે નિર્દોષ જેવા બનીને પાસો ફેંક્યો. બુઢાશાહ બડો પક્કો અને કાટ વેપારી હતો, અને આજે તો વળી ગધેડી પર ઘણો ભાર હતો. પરંતુ પીરબખ્શ અને દુનિયાના આ નવા ઝઘડાને પોતે મીઠુંમરચું ભભરાવી અને ગામમાં બધે કહેશે અને મઝા લેશે એ વિચારે એણે ટ્રંક ઉપાડીને ગધેડી પર મૂકી દીધી અને કૃત્રિમ હાસ્યથી કહ્યું, "ગધેડી કોની ને માલ કોનો ? ટ્રંકને મૂક કોરે ને ઇચ્છા હોય તો તું ય ચઢી જા. સારું......પછી આગળ ?"

"બસ, લોકો તો શોધી શોધીને મરી ગયા, પરંતુ ઊંધી ઓરતને મળવું નહોતું તે ન મળી. જ્યાં બધા નિરાશ થઈને ઘેર જતા હતા ત્યાં અલ્લડમિયાંએ કહ્યું, મળે શું તમારું કપાળ ? એ તો હતી ઊંધી ઓરત. આટલી ઉમરમાં એણે કોઈ દિવસ મારી સાથે સીધી વાત નથી કરી. જે કહો તે ઊંધું, જે કહો તે ઊંધું. જો શોધવી જ હોય તો પાણીના વહેણ તરફ ન શોધો. પણ જે બાજુથી પાણી આવે છે એ બાજુ શોધો. બસ, આવું જ દુનિયાનું છે. જે કહો તે ઊંધું, જે કહો તે ઊંધું. મને તો હવે એ ગળે આવી છે.'

"જુઠ્ઠું શું બોલો છો દોસ્ત, હું શું દુનિયાને નથી ઓળખતો ? રોજ મારી દુકાન ઉપર આવે છે. નથી શિકલ ખરાબ કે નથી અક્કલ ખરાબ. એની એક વાત તો લાખ લાખ રૂપિયાની, ખુદાની રહમ કે તને આવી બીબી દીધી." બુઢાશાહે પીરબખ્શ પાસેથી વધુ વાત કઢાવવા એની બીબીનો પક્ષ લીધો.

દૂરથી જ ડુંગરા રળિયામણા લાગે, જો દુનિયાબી સાથે એક દિવસ રહેવું પડે તો સાચી ખબર પડે.'

બુઢાશાહે આંખ ચમકાવીને કહ્યુ, "નહિ દોસ્ત, એટલી ખરાબ તો નથી."

"તમારી દાઢી ઉખાડીને તમારા હાથમાં દે ત્યારે તમને ખબર પડે કે એ એટલી ખરાબ છે કે નહિ."

"હેં ! દાઢી ખેંચવા સુધી એ જાય છે? ત્યારે તો ભાઈ એણે બહુ ખરાબ કર્યું."

"દાઢીની શું કાણ માંડો છો ? અરે એ તો ચડે ત્યારે બાપદાદાને ય નથી છોડતી. રોજ રોકકળ મચાવે છે. એક દિવસનું હોય તો કોઈ ચલાવી પણ લ્યે, પરંતુ હવે તો મારાથી સહન નથી થતું."

"વાહ રે દુનિયાબી ..!" આંખો ફાડી બુઢાશાહે આશ્ચર્ય પ્રગટ કર્યું.

"હું તો સાવ ભલો ભોળો માણુસ, આબરૂ જાશે એ બીકે કાંઈ કરું નહિ, ને એ તો માથે ચડતી જ જાય. પણુ હવે તો બરોબરની થઈ જશે. હું પથ હવે જો મરદનો બચ્ચો હોઈશ તો ઘેર પાછો નહિ ફરું." પીરબખ્શે જોશમાં કહી દીધું.

"સારું, સારું. પણુ અત્યારે જશો ક્યાં ?"

'ખુદાને ઘેર જગાની ક્યાં તંગી છે કે રહેવાની ખોટ પડે ? જ્યાં મરજી પડશે ત્યાં બે બાટી ખાઈને પડ્યો રહીશ."

"અરે યાર, છોડી દે આવી નકામી વાતો. નાની નાની બાબતો માટે થઈને શું તું બીબીને છોડી દઈશ ? ઘરમાં વાસણુ હોય તો ખખડે, એમાં શું ?"

"ખુદાશાહ ! મારા જેવો ધીરજવાન તો કોઈ માએ નહિ જણ્યો હોય. એ તો હું જ એવો છું કે જેણે દુનિયાબી સાથે વીસ વરસ ગુજારી નાખ્યાં. તમને શી ખબર પડે કે સ્ત્રીઓ કેવી બલા હોય છે ? તમારે તો બસ દુકાન પર બેઠાં બેઠાં ગપ્પા લગાવવા ! પાડ માનો ખુદાનો કે તમને ઓરતની જાળમાં નથી ફસાવ્યા."

"તું તો દોસ્ત પીરબખ્શ, નકામો જ નારાજ થઈ ગયો છે. તારા સુખરૂપ સંસારને આમ ધૂળમાં મેળવી ન દે એમ કહેવામાં મેં ખોટું શું કહ્યું ?"

"એટલે તો ધીરજ ધરતાં વીસ વર્ષ વીતી ગયાં. મને તો ચૌદ પંદર વરસ પહેલાં મસીદમાં ઉપદેશ દેવા આવ્યા હતા તે અહમદપુરવાળા મુલ્લાંજીની વાત રોકી રાખતી હતી."

"કોણુ, મિયાં સુકદીન ? બહુ નેક આદમી હતા."

"હા એ જ, ખુદા એને સુખી રાખે. એ કહેતા હતા કે રસૂલ કરીમનો હુકમ છે કે જે મુસલમાન પોતાની બીબી સાથે ખરાબ વર્તન રાખશે તે દોજખમાં જશે. એટલે જ મેં દુનિયાબી પર કોઈ

દિવસ હાથ નથી ઉગામ્યો કે નથી કદી કડવાં વચન કહ્યાં. જો બહુ મિજાજ કરે તો કહેતો કે ભરતીમાં ચાલ્યો જઈશ. આમ બે ત્રણ વરસ દુનિયાબીની જીભ બંધ રહી, પરંતુ પછી તો 'જા, જતો હો તો; હું તો કહું છું કે કાલ જતો હો તો આજે જ જા.' એમ કહેવા લાગી. એક દિવસ સાચે જ હું જવા માટે કપડાં ટ્રંકમાં ભરવા લાગ્યો કે એ જોઈને દુનિયાબીની સાન ઠેકાણે આવી ગઈ ને લાગી પગે પડવા. પછી તો જ્યારે મિજાજ કરતી ત્યારે હું ટ્રંક ઉપાડવા માંડતો. આમ વળી પાંચ સાત વરસ નીકળી ગયાં ને પાછી કહેવા લાગી કે 'જાવ, અને તમારો બાપવારીનો ટ્રંક પણ સાથે લેતા જજો.' એક દિવસ મેં ખરેખર ટ્રંક ઉપાડીને ચાલવા માંડયું પણ એ પોતે જ મને તળાવ પાસેથી પાછો લઈ ગઈ. આવી જ રીતે હું કેટલી ય વાર ટ્રંક ઉઠાવી ઉઠાવીને ઘેરથી જતો રહેતો. કોઈ વાર તળાવ પાસેથી, કોઈ વાર મજહબના કૂવા પાસેથી, કોઈ વાર ફકીરના તકિયા પાસેથી, તો કોઈ વાર સુહાનદી પાસેથી મને પાછો લઈ જતી. પરંતુ આજ તો સૂવરની બચ્ચીને ખુદા જાણે શું થયું છે કે સાત ગાઉ ચાલ્યો આવ્યો છું પણ પાછો વાળવા નથી આવી. હું પણ મારા બાપનો બેટો હોઈશ તો પાછો નહિ જાઉં, મારું નામ પીરબખ્શ છે."

"તોબા......તમારો ગુસ્સો તો ભાઈ!"

"બરોબરની સીધી થઈ જશે." પીરબખ્શ રોષમાં ને રોષમાં ઘેરથી નીકળ્યો હતો, પણ હવે ક્યાં જવું એની એને સૂઝ નહોતી પડતી. રાવળપીંડી નજીક આવી ગયું હતું અને છાવણીની બેરેકો પ્રભાતના સૂર્યનાં નવકિરણોથી ચમકતી હતી. પીરબખ્શને થયું કે જો એ દસ પંદર વર્ષ પહેલાં ભરતી થઈ ગયો હોત તો અત્યારે તો એ આ બેરેકોમાં મજા માણતો હોત, પરંતુ હવે તો એ ઘડપણને અભડાવવા જેવું હતું. આ વિચારથી એને ઘણું દુઃખ થયું, પરંતુ

હવે શું થઈ શકે ? વળી એને વિચાર આવ્યો કે સરકારી કિલ્લામાં નોકર રહી જાઉં અગર તો બજારમાં મજૂરી કરું. પરંતુ એ જ વખતે એને વિચાર આવ્યો કે રાવલપીંડીમાં રહેવું એને માટે યોગ્ય નથી, કારણ કે દુનિયાબી કદાચ એને લેવા માટે ત્યાં આવી પહોંચે. એટલે એણે જેલમ જવાનો નિર્ણય કરી લીધો. ત્યાં એના ગામના કેટલા ય માણસો લાકડાની બજારમાં કામ કરતા હતા, બસ......એ પણ તેમની સાથે મજૂરી કરશે.

બુઢાશાહ પણ થોડી વાર પોતાના અનાજના વેચાણનો અંદાજ કરવામાં ગરકાવ થઈ ગયા હતા, આખરે નિસ્તબ્ધતાને તોડતાં તે બોલ્યા, "પીરબખ્શ, મારું કહ્યું માન, અને હજુ પણ પાછો વળ. મને બિચારી દુનિયાબી પર બહુ દયા આવે છે."

પરંતુ પીરબખ્શ પર કશી અસર ન થઈ. હવે તો એને માટે ઘેર જવું હરામ હતું. એણે ટ્રંક ઉપાડીને માથે મૂકી દીધી, કારણ, સ્ટેશન નજીક આવી ગયું હતું અને બુઢાશાહનો રસ્તો ત્યાંથી ફંટાઈને બજાર તરફ જતો હતો. સ્ટેશન પર જઈને એણે જેલમની ટિકિટ લીધી અને ગાડીના એક નાના ડબામાં જઈ બેઠો. ભૂખથી એનું પેટ અંદર પેસી ગયું હતું, કારણ કે દુનિયાબી સાથે ઝઘડો થયો હતો એટલે રાત્રે એણે કશું નહોતું ખાધું. ઉપરાંત, સવારમાં દસ ગાઉ ચાલવું પડયું હતું. બેઠાં બેઠાં એની મેળે જ એને એક દિવસની વાત યાદ આવી ગઈ. એક વાર દુનિયાબીએ અજમો નાંખીને ઘઉંનાં પરોઠાં બનાવ્યાં હતાં. એ કેટલાં સ્વાદિષ્ટ હતાં! એ વાત યાદ આવતાંની સાથે એને અજમાની મંદ મંદ સુગંધ પણ આવવા લાગી. એ જ વખતે એને યાદ આવ્યું કે એણે જ્યારે દુનિયાબીનાં પરોઠાં વખાણ્યાં ત્યારે એના જવાબમાં તે શરમાઈને નથની આડમાં કેવી હસી હતી! એક દિવસે દુનિયાબીએ કાળું કુડતું પહેર્યું હતું ને એ કેટલું બારીક હતું! ત્યારે મેં એને મજાકમાં કહ્યું હતું, "એય! જરા જાડાં કપડાં પહેરતી જા, હં......, એમ જ કહે ને કે લોકોને

રૂપ દેખાડવાનું મન થાય છે!" ઉત્તરમાં દુનિયાબીએ લજ્જા, ક્રોધ અને પ્રેમથી કહ્યું હતું, "તમારા સિવાય મારી સામે કોઈ નજર તો કરે, આંખો જ ખેંચી ન કાઢું?" દુનિયાબીની આ વાત મને કેવી ગમી હતી!

પીરબખ્શને દશ વર્ષ પહેલાંની વાતો યાદ આવી રહી હતી, એવામાં એક મુસાફરે ઉતાવળમાં એનો સામાન ડબામાં નાખ્યો. પીરબખ્શ ચોંકી પડ્યો. એ જ વખતે એને ગાડીની સીટી સંભળાઈ ને તે ગભરાઈને ઊભો થઈ ગયો. પોતાની ટ્રંક ઘસડીને લેટફોર્મ પર ફેંકી દીધી અને પોતે ધીરે ધીરે ચાલતી ગાડીએ નીચે કૂદી પડ્યો અને માથે હાથ મૂકી ટ્રંક પર બેસી પડ્યો. તે માથાથી તે પગ સુધી પસીને તરબોળ થઈ ગયો.

જ્યારે એણે ઊંચું જોયું ત્યારે ગાડી તો ચાલી ગઈ હતી. માથેથી પસીનો લૂછ્યો અને માથે ટ્રંક ઉપાડીને ગામ તરફ પાછો ચાલવા લાગ્યો. જ્યારે સુહાનદી પર પહોંચ્યો ત્યારે અંધારું થઈ ગયું હતું. ત્યાંથી એનું ગામ એક માઈલ દૂર હતું. દૂરથી ગામની ભઠ્ઠીમાંથી આગના ભડકા ઊઠી ઊઠીને અંધકારની ચાદર ફાડી રહ્યા હતા. એનું શરીર ટ્રંકના બોજા નીચે થાકી ગયું હતું, પરંતુ એની ચાલમાં જરા યે ફરક નહોતો પડ્યો. અંધારામાં એના પગ ટેવાયલા ઘોડાની જેમ પગદંડીને એક તસુ પણ ચૂક્યા વિના ચાલ્યા જતા હતા. ટીંબે પહોંચીને એણે ફકીરના તકિયા પાસેની શિલા પર ટ્રંક રાખી દીધી. નમાજ પઢીને ફરીથી એ જલદી જલદી ચાલવા લાગ્યો. ઘેર જવાના જ્યાંથી બે રસ્તા પડતા હતા ત્યાં આવીને તે થંભી ગયો. તેણે નક્કી માનેલું જ કે ખુદાશાહે ગામમાં પાછા ફરીને એનું પોકળ ખુલ્લું કરી દીધું હશે અને ગામનો દરેક માણસ એના પરાક્રમથી માહિતગાર હશે. જો તે બજારને રસ્તે જાય તો કોઈ ને કોઈ મળી જાય, એમ વિચારીને એણે બહારનાં ખેતરોમાં થઈને ઘેર જતો રસ્તો પકડ્યો.

જ્યારે તે ઘરની દીવાલ નજીક પહોંચ્યો ત્યારે એનું હૃદય ધડકવા લાગ્યું. કેટલીક વાર સુધી તે છાનોમાનો ઊભો રહ્યો. ઘરમાં તો ઘોર અંધારું હતું. કદાચ દુનિયાબી સૂઈ ગઈ હશે એમ માની તે હળવે પગે બારણા સુધી ગયો અને ભીંતે કાન માંડી સાંભળવા લાગ્યો, પણ અંદરથી કોઈ પ્રકારનો અવાજ આવ્યો નહિ. લગભગ દસ મિનિટ તે એમ જ શાંત ઊભો રહ્યો. બહાર બે માણસો વાતો કરતાં પસાર થયા. 'કદાચ તેઓ મને જોઈ જશે' એ વિચારે પીરબખ્ક્ષનો શ્વાસ ભયથી રુંધાઈ ગયો, બારણામાં મોં રાખીને એણે ધીમા ઘોઘરા સાદે કહ્યું, "એ...દુનિયાબી......"

'કીડ......કીડ .....' ખાટલા પરથી કોઈના ઊઠવાનો અવાજ આવ્યો ને તુરત જ બારણાં ખૂલી ગયાં. દુનિયાબીએ માત્ર ચાદર ઓઢી હતી, તદ્દન શાંત અને ચૂપકીથી તે ઉંબરા પર ઊભી રહી. એના ગોરા ગોરા ગોળ હાથ ચાદરમાંથી બહાર નીકળ્યા ને પીરબખ્શના માથા પરથી એણે ટૂંક ઉઠાવી લીધી. તુરત જ બંનેનાં શરીર ઘરના અંધારામાં અલોપ થઈ ગયાં.

श्री. मोहनसिंह

મેરીનાનું પાપ?

સિસ્ટર મેરીના પીંજરાની કોર ઉપર પોતાનું શરીર ટેકવીને ધીરેથી અને નમ્રતાપૂર્વક પાદરીને પોતાનો વાત કહેવા લાગી:

"હું બરાબર નથી કહી શકતી ફાધર, કે મેં પાપ કર્યું કહેવાય કે નહિ. ક્યારેક મારું હૃદય કહે છે કે તેં પાપ કર્યું છે ને ક્યારેક કહે છે કે નથી કર્યું. પણ જ્યારે મારું હૃદય કહે છે કે તેં પાપ કર્યું છે ત્યારે જે પીડા થાય છે તેના કરતાં વધારે પીડા થાય છે જ્યારે મને એમ લાગે છે કે મેં પાપ નથી કર્યું."

પાદરીમહાશય કંઈ સમજી શક્યા નહિ "સાફ સાફ કહી દે બેટી" તેણે કહ્યું "બધી વાત સાફ સાફ કહી દે. તારી આટલી ઉમર! અઢાર વરસના કોઈ પણ માણસ ઉપર વિશ્વાસ રાખી શકાય નહિ. બેટી, મને પૂરેપૂરી વાત સ્પષ્ટતાથી જણાવ. ભગવાન મને પ્રકાશ આપો. હં...કહે જોઈએ!"

"સાંભળો પિતા! હું બધી જ વાત સાચેસાચી કહીશ. સોમવારની વાત છે. રાત્રી અરધી વીતી ગઈ હતી. પાંચમા વૉર્ડમાં સાત નંબરના રોગીની ધાર્મિક ક્રિયાઓ પૂરી થઈ ગઈ હતી. ડૉક્ટરોએ તો કહ્યું હતું કે હવે રોગીને બચવાની કોઈ જાતની આશા નથી. તેણે મને પણ કહી દીધું હતું કે આ યંત્રણાનો હવે ધીરે ધીરે અંત આવી જશે. સવાર પહેલાં તો રોગી મૃત્યુને ખોળે પોઢી ગયો હશે."

"રોગનો પ્રચંડ આવેગ" ડૉકટરે ચાલતાં ચાલતાં કહ્યું. "રોગનો પ્રચંડ આવેગ હવે વધારે વખત નહિ રહે. છતાં યે જરૂર પડે તો મને તત્કાલ બોલાવજો. બીજા રોગીઓને તપાસવાની ફરી જરૂર નહિ પડે. એ લોકો હવે આપણુને તકલીફ નહિ આપે." એટલું કહીને ડૉક્ટર સૂવા માટે ચાલ્યા ગયા.

મારે કંઈ કામ ન હતું. માત્ર અરધા અરધા કલાકે એક એક ચમચી દવા પિવડાવવાની હતી. હું રોગીની પથારી પાસે મારા હમેશના સ્થાને વિચારમાં ને વિચારમાં બેઠી, અને હમણાં જ ઊપડવાની તૈયારી કરતા તેના આત્માની શાંતિ માટે ભગવાનને પ્રાર્થના કરવા લાગી.

"કોના આત્માની શાંતિ માટે?"

"એ રોગી પુરુષના!"

"ત્યારે શું તે પુરુષ હતો?"

"એ પણુ મેં નથી જણાવ્યું પિતા?"

"મને તો એવો ખ્યાલ છે કે તેં તો માત્ર સાત નંબર જણાવ્યો હતો. અને બેટી, માત્ર નંબર સાત કહેવાથી જ એ પુરુષ છે કે સ્ત્રી તેની ખબર પડતી નથી. હાં, પણુ પછી શું થયું?"

"લગભગ ત્રણુ વાગવા આવ્યા હતા ત્યારે એક ઘણો જ ક્ષીણુ અવાજ મારે કાને પડ્યો. મરણુને ભેટવાની તૈયારી કરતો આ ક્ષીણુ અવાજ હું માંડ માંડ સાંભળી શકી. તેણે એક લાંબો નિસાસો મૂકીને કહ્યું :

"સિસ્ટર મેરીના, હવે એ ઘડી આવી પહોંચી છે." આ પહેલાં અરધી રાત સુધી તે ચૂપચાપ પડ્યો રહ્યો હતો.

"હિંમત રાખો" મેં તેના કાનમાં ખૂબ ધીરેથી કહ્યું, "ભાઈ, હિંમત રાખો."

એ પછી ધીરેથી, બહુ જ ધીરેથી, એક એક શબ્દનો સ્પષ્ટ

ઉચ્ચાર કરતાં કરતાં તેણે કહ્યું, “ હું તૈયાર છું. પચીસ વર્ષની ઉમરે મરવું ભારે દુઃખદાયી લાગે છે, પણ એ વાત તો ભગવાનની મરજી ઉપર છોડી દીધી છે. હું એકલો છું. ગરીબ પણ છું. હું માનતો હતો કે મને પણ કોઈ ચાહતું હશે. પણ કોઈએ મારી સાથે પ્રેમ કર્યો નહિ. મને એમ પણ હતું કે હું મોટો કવિ છું, પણ વાસ્તવમાં કાંઈ પણ નહોતો ! જો અત્યારે તું અહીં ન હોત તો એક ઉપેક્ષિત માણસની પેઠે મારો જીવનપ્રવાહ કોઈ સૂકા રણમાં શોષાઈ જાત ને હું એકલો મૃત્યુ પામત. ”

તે ફરી વાત શાંત થઇ ગયો ને મેં પણ તેને કહ્યુ “ હિંમત રાખો ભાઈ! ભગવાન માલિક છે. ”

થોડી પળો પછી મેં જોયું કે તેની માંજરી આંખો આંસુ વડે ઝળાંઝળાં થઈ રહી છે.

“ એ કૃપા કરશો સિસ્ટર મેરીના ! ” તેણે કહ્યું.

“ હું કંઈ પણ બાકી રાખીશ નહિ, મારા ભાઈ ! ”

તેણે કહ્યું, “ શું હું શાંતિપૂર્વક મરું એમ તું ઇચ્છે છે ? જગન્નિયંતનાં ગુણગાન ગાતો ગાતો મરું એમ તું ઇચ્છે છે ? ”

“ બધા સાધુ પુરુષનું એવું જ મૃત્યુ થાઓ ! ” મેં જવાબ આપ્યો.

“ તેં બરાબર જવાબ આપ્યો મારી બેટી ! ” ફાધરે કહ્યું.

મરણપથારીએ પડેલા એ દર્દીએ ઉત્તર આપ્યોઃ “ તો એવી મૃત્યુમાં મને સહાય કરો. ”

“ કેવી રીતે મારા ભાઈ ! ”

“ હું જીવનનો આ દરવાજો પાર કરી રહ્યો છું ત્યારે મારા ભાવી જીવન માટે એક કૃપાપૂર્ણ સંસ્મરણ લઈ જવા માટે મને સહાય

કરો, સિસ્ટર મેરીના. એક મરણકાંઠે પડેલા પ્રાણી ઉપર દયા કરો. એક ચુંબન આપો!"

"એક ચુંબન!" પાદરી આતુરતાથી બોલી ઊઠ્યો.

મેં ફરીને તેને દિલાસો આપીને કહ્યું, "હિંમત રાખો ભાઈ, ભગવાનના ચુંબનને માટે તમારા આત્માને તૈયાર કરો."

"બરાબર કહ્યું બેટી!"

પરંતુ તૂટલા સ્વરે ભીખ માગતો હોય તેમ એણે કહ્યું, "આટલી –ફક્ત આટલી જ–કૃપા કરો સિસ્ટર મેરીના, શું તમે નથી જાણતાં કે તમારાથી જ મને મુક્તિ મળશે? શું આ પાપની મર્મપીડાથી તમે હમેશાં બળતાં રહેશો? શું તમે એમ ઇચ્છો છો કે તમારે જ કારણે હું એક પતિતાત્મા બનીને અનંતકાળ સુધી રૌરવ નર્કનો અધિકારી બનું?"

"અને તું...મારી બેટી તું..."

હું એ શબ્દો સાંભળીને ડરી ગઈ પિતા! મને થયું કે તેની આ વાસના અધૂરી રહેશે તો મરીને તે હમેશાં વિરહની યાતના ભોગવતો નરકમાં પડ્યો રહેશે. અને એના કારણે હું પણ એ જ નરકમાં જઈશ. મેં વિચાર કર્યો કે ક્ષણે ક્ષણે મૃત્યુ તીવ્ર વેગથી એની નજીક આવી રહ્યું છે ને સવાર સુધીમાં તો તેનો અંત ચોક્કસ છે. એ શાંત વાતાવરણમાં તો તેના ઊંડા નિસાસા સાંભળી રહી હતી. વૉર્ડમાં થોડાક રોગીઓ હતા અને તે શાંત નિદ્રામાં મગ્ન થઈ ગયા હતા. પ્રકાશ ધીમો કરી દીધો, એ ઝાંખા પ્રકાશમાં શ્વેત બિછાનાં કબર જેવાં લાગતાં હતાં, હું ખૂબ ઉદાસીન થઈ ગઈ હતી. મેં નીચા નમીને તેને ચૂમી ભરી. તેના 'ધન્યવાદ! ધન્યવાદ!' શબ્દોને હું માંડ માંડ સાંભળી શકી. હું ફરીને ભગવાનની પ્રાર્થના કરવા લાગી.

પાદરી અસ્વસ્થ થઈ ગયો હતો. પણ શાંત શબ્દોમાં પોતાની

અસ્વસ્થતા છુપાવીને બોલ્યો, "પણ તેં એને કઈ જગ્યાએ ચુંબન કર્યું?"

"એ વખતે તો પિતા અંધારું થઈ ગયું હતું, પણ મારો ખ્યાલ છે કે મેં તેને મુખ ઉપર બચ્ચી ભરી હતી."

"અરરર! આટલો અવિવેક! આટલો અવિવેક!" પાદરી ઉદ્વિગ્ન થઈ ગયો હતો. "હું જાણું છું બેટી, કે આ કૃત્યની પાછળ હેતુ સારો હતો. તું દયાના ભાવથી પીગળી ગઈ. મુખ કરતાં તો કપાળમાં ચુંબન કર્યું હોત તો સારું હતું. તેના આત્માની રક્ષા પણ થાત. પણ આ તો ભયંકર ભૂલ થઈ ત્યારે. જબરી ભૂલ! ઠીક, પણ એટલું સારું હતું કે તેં એવા પુરુષને ચુંબન કર્યું હતું જે લગભગ મરી ચૂક્યો હતો!"

"એ તો મેં પણ કહ્યું."

"અને હવે જ્યારે તે મરી ગયો છે અને તેનું શબ કબરમાં દફનાવી દીધું છે ત્યારે તેને વિષે કંઈ પણ વિચાર કરવો પાપ..."

"પણ એમ નથી પિતા! એ તો હજી જીવે છે."

"જીવે છે?"

"હા, ઉષાકાલ સુધી તે મરણાવસ્થામાં હતો, પણ સૂર્યનાં કિરણો ફૂટતાં જ તેને કંઈક આરામ જણાયો. વૉર્ડમાં પ્રવેશ કરતાં જ ડૉક્ટર તો વિસ્મય પામ્યા. રોગીના મુખ ઉપર એક આછું હાસ્ય ફરકતું હતું. તેણે સારી રીતે દરદીને તપાસ્યો. ને પછી ઇન્જેકશન આપીને તે ધીરેથી બોલ્યા, "ખરેખર અજબ વાત છે, સંભવ છે રોગી કદાચ બચી જાય!"

"પણ એ તો સર્વનાશ નોતર્યા જેવું થયું." પાદરી ગભરાઈને બોલી ઊઠયો.

"શું કહો છો પિતા!"

"બેટી આ તો ગંભીર સવાલ છે. તેં કોઈ જીવતા પુરુષને ચુંબન કર્યું હોય અને પછી પણ તે જીવતો જ રહે તો મને ખબર નથી પડતી બેટી, કે આવી બાબતમાં શું કરવું ઘટે. મરણ–ખાટલે પડેલાની વાત જુદી છે, પરમપિતાની નજર આગળ બધા કોયડાઓનો ઉકેલ આવી જાય છે. પણ જો તે જીવતો રહી જાય તો પછી ભગવાનની દયા મળવી મુશ્કેલ છે. અને એ વખતે મારી સ્થિતિનું રક્ષણ મારે જરૂર કરવું જોઈએ." થોડીવાર સુધી વિચારમાં ગૂંચવાઈ ગયા હોય તેમ મૌન રહીને પછી એકાએક બોલ્યા, "ડૉકટર કેવા માણસ લાગે છે ?"

"બહુ સારા."

"પણ ડૉકટર તરીકે ?"

"સારામાં સારા ડૉકટર માંહેના જ એક."

"અને આજે પેલા દરદીની સ્થિતિ કેવી છે ?"

"પહેલાં કરતાં સારી."

"ત્યારે તો તારું સત્યાનાશ વળી ગયું !"

"હે ભગવાન !"

"હજી પણ તેનું નામ લેવાની ધૃષ્ટતા કરે છે ?"

"હું મહાપાપીણી છું, પિતા !"

"આવી વાતો કરવાને તું યોગ્ય નથી" પાદરી ઉત્તેજિત થઈ ગયો. પણ સિસ્ટર મેરીના ડૂસકે ડૂસકે રડી પડી. પાદરી કંઈક નરમ થઈને બોલ્યો, "મારો માર્ગ હજી યે સાફ થયો લાગતો નથી. તેં હમણાં જ કહ્યું હતું ને કે જ્યારે તારું હૃદય એમ કહે છે કે તેં પાપ કર્યું છે ત્યારે તને પીડા થાય છે તેના કરતાં ય વધારે પીડા તને ત્યારે થાય છે જ્યારે તારું હૃદય એમ કહે છે કે તેં પાપ નથી કર્યું. આ વિરોધાભાસ કેમ સંભવિત હોઈ શકે ? હું આ કેવી રીતે સમજી શકું ?"

"મને ખબર નથી પિતા! મારા હૃદયમાં જે ચાલી રહ્યું છે, બરાબર તે જ પ્રમાણે તમને મેં જણાવી દીધું છે."

"અને તેં જે કર્યું છે તેનું કંઈ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા તૈયાર છે?"

"જો તે પાપ હોય તો હું જરૂર પ્રાયશ્ચિત્ત કરીશ."

"હં, પણ એમ નહિ સમજતી કે અત્યારે જ હું તને મારો નિર્ણય જણાવી દઈશ. હું થોડા દિવસ રાહ જોતો રહીશ. કોણ જાણે કોને ખબર? હમણાં તો આ જુવાનની બિમારી તો જોઈએ; આગળ ઉપર શું થાય છે? હમણાં તું જા, હું આજે વધારે નથી સાંભળવા ઇચ્છતો, અને જોજે, હવે જ્યારે તું એની પથારી પાસે જા ત્યારે બહુ જ સંકોચપૂર્વક જજે. સમજી?"

"હું તો હમેશાં સંકોચપૂર્વક જાઉં છું પિતા!"

"બહુ સારૂં."

*

કેટલાક દિવસ પછી સિસ્ટર મેરીના ફરીને પાદરી પાસે આવી.

"નંબર સાતની તબિયત હમણાં કેવી રહે છે?"

"હું જાણું છું ત્યાં સુધી તેની તબિયત ઘણી સુધરી ગઈ છે."

"અને ડોકટર શું કહે છે?"

"એ કહે છે કે દરદી સાજો થઈ જશે."

"ત્યારે તો તારે માટે કાંઈ આશા નથી રહી બેટી!"

"મેં પણ આ વાત તેને જણાવી છે."

"શું જણાવ્યું છે?"

"મેં તે જણાવી દીધું છે કે તમારે કારણે જ મારો સર્વનાશ થઈ ગયો. જો હું પહેલેથી જ જાણતી હોત કે તમે જીવતા રહેવાના છો તો હું ચૂમી ભરત જ નહિ."

"પછી એ મહાશયે શું જવાબ આપ્યો ?"

"તેણે કહ્યું કે હું તમારું સત્યાનાશ થાય એમ નથી ઇચ્છતો, હું પોતે જ તમારી રક્ષા કરીશ."

"એ તો મરીને આનંદથી કરી શકે એમ હતો!"

"હા પિતા! તેણે પ્રતિજ્ઞા લીધી છે કે જે દિવસે ડૉક્ટર તેને કહેશે કે તું સાજો થઈ ગયો તે દિવસે જ તે આત્મહત્યા કરશે."

આ વળી એક નવો કોયડો હતો! પાદરી કેટલીયે વાર સુધી અનેક તર્કવિતર્ક કરતો રહ્યો. અંતે ભગવાનની મરજી ઉપર છોડીને તેણે દૃઢતાપૂર્વક કહ્યું: "સારું તો એ છે કે હું તને દંડ-મુક્તિ આપી દઉં. જો એવી જાતનો માણસ ફરીને મૃત્યુને ભેટવા તયાર થશે તો મારે પણ ફરીને એકવાર નવેસરથી વિચાર કરવો પડશે."*

* એક ઇટાલિયન વાર્તાના હિંદી અનુવાદ ઉપરથી

...કારણ કે તે યહૂદી હતો

આના ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડતી હતી. વર્નર એની બાજુમાં એને માથે હાથ મૂકી ઊભો હતો. વર્નરને તો એવા અનુભવ બહુ થઈ ગયા હતા.

વર્નરે ઑસ્ટ્રિયા છોડયું હતું તેનું કારણ એ નહોતું કે ઑસ્ટ્રિયા એને નહોતું ગમતું, પણ અમેરિકાની નવી દુનિયાએ એને આકર્ષ્યો હતો એટલે જ ઑસ્ટ્રિયા છોડીને તે અમેરિકામાં આવી વસ્યો હતો. એની સાથે નાની પુત્રી આના, જુવાન દીકરો જ્હોન અને માયાળુ પત્ની હતાં.

વર્નરે સંગીતનો કંઈ અભ્યાસ કર્યો નહોતો, પણ એને સંગીત સાંભળવું બહુ ગમતું. એના કાન સંગીતના સૂરોને પકડી લેવા એવા તો ટેવાઈ ગયા હતા કે એ કઠણ પથ્થરમાંથી પણ ઊઠતો અવાજ કયો સૂર છે તે કહી શકતો. અને કાનની આ જાગરૂકતાએ એને અવાજ ઉત્પન્ન કરતાં પણ શીખવી દીધું. અમેરિકામાં એ આવ્યો. વાયોલીન સમારવાની એણે દુકાન કરી અને થોડા જ વખતમાં એની કીર્તિ સારી ફેલાઈ ગઈ. વાદ્યોના બજવૈયાઓથી એની દુકાન ભરાયેલી જ રહેતી. તારોથી ઘડી પણ છૂટા પડવાનો એને વખત ન મળતો. એનો એકનો એક પુત્ર જ્હૉન પણ પિતાને સહાયરૂપ બની શકવા એ કામમાં પાવરધો બની ગયો. બાપ-દીકરાને આખો દિવસ કામ કરતા

જોઈને અને રોજ સાંજે બેંકમાં જતી એની નાણાંની કોથળી જોઈને લોકો કહેતાં, "પરદેશી પણ આટલું કમાઈ જાય છે!"

વર્નરનું જીવન સુખમાં વીતતું હતું. આન્ના એકલી બાગમાં અને શેરીમાં દોડી જઈને પડોશી છોકરા-છોકરીઓ સાથે રમવા જવાની ઉમરમાં આવી ગઈ હતી. કાર્લ સાથે એને બીજાં છોકરાંઓ કરતાં વધુ નિકટતા મળી. કાર્લ અને આન્ના દોસ્તો બની ગયાં હતાં.

એ જ વખતે પ્રલયકાળના પડછાયા જેવું વિશ્વયુદ્ધ આવી પહોંચ્યું. અમેરિકાએ પણ એ યુદ્ધમાં ઝંપલાવ્યું હતું.

વર્નરના હૃદયમાં દેશપ્રેમ ઊભરાઈ આવ્યો. એણે પોતાના એકના એક વહાલા અને જીવનાધાર સમા પુત્રને તથા પોતાની સાથે ઑસ્ટ્રિયાથી આવેલા બે ભત્રીજાઓને અમેરિકન સૈન્યમાં ભરતી કરાવ્યા અને ફ્રાંસની યુદ્ધભૂમિ પર લડવા જવાને વિદાય કર્યા. વિચિત્ર વસ્તુ તો એ હતી કે એ જ વખતે એનો ભાઈ જોસેફ જે ઑસ્ટ્રિયામાં જ હતો તે જર્મનીના સૈન્યમાં હતો. આમ પોતાના ભાઈની સામે જ એણે પોતાના પુત્રને અને ભાઈના પુત્રોને લડવા મોકલ્યા હતા! પણ એમ કરવામાં એને પોતાની ફરજ દેખાઈ હતી. જે અમેરિકાએ એને ધન-દોલત અને અન્નજળ આપ્યાં તે અમેરિકા જ એનો સાચો દેશ હતો. એ દેશ જ્યારે પોતાના પુત્રને માગે ત્યારે એના જેવા નાગરિકે મનને જરા પણ ખચકાવા દેવું ન જોઈએ.

હવે કામ વર્નરે એકલાએ જ કરવાનું હતું. એકલે હાથે કામ બહુ થઈ શકતું નહિ, પણ યુદ્ધને કારણે કામ ઓછું પણ થઈ ગયું હતું. કમાણી તદ્દન ઘટી ગઈ હતી પણ તેની તે ચિંતા કરતો નહોતો. દેશને માટે એવી વિપત્તિ તો સહવી જ જોઈએ એમ તે માનતો હતો.

એક દિવસ દુકાનમાં એ બેઠો હતો ત્યાં કોઈક ચાર અપરિચિત માણસો દુકાનમાં દાખલ થયા. વર્નર ઊભો થઈને સામો ગયો, "પધારો!" એણે કહ્યું.

"અમે આપની ઉદારતાની મીઠાશ અનુભવવા આવ્યા છીએ." આગંતુકોમાંથી એક જણ બોલ્યો.

વર્નરે સહેજ સ્મિત કર્યું.

"ફંડમાં આપ કેટલું ભરી શકશો?" આવનારે કહ્યું.

"ફંડ?"

"જી, યુદ્ધનું ખર્ચ દેશને બહુ ઉઠાવવું પડે છે. આપ જેવા કે જેઓ યુદ્ધમાં ગયા નથી કે યુદ્ધના પ્રચાર માટે ધંધો છોડી બેઠા નથી તેઓ દેશની નાણાંની તંગીને ફેડવામાં મદદ કરી શકે, આપ એમાં બીજાઓ કરતાં આગળ નીકળી જશો એવી આશા છે."

"તમે કહો, મારે કેટલું આપવું જોઈએ? મેં ધંધો છોડયો નથી પણ મારા ઘરમાંથી મને ધંધામાં બહુ મદદકર્તા હતા તેવા ત્રણ જુવાનોને મેં લડાઈમાં મોકલ્યા છે. અને ધંધો તો હવે રહ્યો છે જ ક્યાં? એટલે આપ મારી પરિસ્થિતિનો વિચાર કરીને જે આંકડો કહેશો તે વ્યાજબી હશે." વર્નરે કહ્યું.

"એ તો ખરું છે કે અત્યારે આપનો ધંધો બંધ જેવો છે, પણ આ પહેલાં આપે બૅંકમાં સારું નાણું જમા કરાવી લીધું છે. અમને તો લાગે છે કે આપ પાંચેક હજાર તો જરૂર ફંડમાં આપશો."

"પાંચ હજાર ડોલર!" વર્નરના મોંમાંથી ઉદ્‌ગાર સરી પડ્યો. "બૅંકમાં આપ તપાસ કરશો તો આપને જણાશે કે મારા ખાતામાં મૂળ જ બે હજાર ડોલરથી વધુ રકમ નથી."

પેલાઓએ આપસઆપસમાં કટાક્ષમય સ્મિત કર્યું. એમના સ્મિતમાં એવો ભાવ હતો કે "બૅંકમાં આપને નામે બે હજાર છે પણ આપના પુત્ર, પત્ની અને ભત્રીજાઓને નામે? આપની પત્ની પાસે ઝવેરાત કેટલું છે? આપના ઘરમાં ફરનીચર કેટલું છે?"

થોડી વિશેષ વાતો થઈ અને પછી નક્કી થયું કે વર્નરે પોતાનું

આખું ખાતું યુદ્ધફંડમાં ફેરવી નાખવું અને દેશની કટોકટીની પળમાં તદ્દન ગરીબાઈથી જીવનનિર્વાહ કરવો પડે તો તેમ કરીને પણ રહેવું.

ભવિષ્યની આશંકાથી ભરપૂર ચિત્તે પણ વર્નરે બે હજાર ડોલર ફંડમાં આપી દીધા.

પણ પંદર દિવસ પછી રાજ્યના નાણામંત્રીની એક હૂંડી એના પર આવી. એ જોઈને વર્નરના હોસ ઊડી ગયા. પાંચ હજાર ડોલર! રાજ્ય નાણાંની ભારે તંગીમાં આવ્યું હતું. વર્નરે એમાંથી એને ઉગારવા પાંચ હજાર ડોલર આ હૂંડીથી ભરવાના હતા! શું કરવું એ વર્નરને સમજાયું નહિ. વર્નર પોતાના પાડોશી મિ. રોજેબને ત્યાં ગયો.

"તમારે આટલા ડોલર ભરવા જ પડશે." રોજેબે કહ્યું.

"પણ હું ક્યાંથી ભરું? મારી પાસે સિલકમાં એક પાઈ પણ નથી." વર્નર બોલ્યો.

"ફરનીચર, ઝવેરાત, કુટુંબીનાં ખાતાં..."–રોજેબ બોલ્યો.

"બધું જ કાઢી નાખી તદ્દન ગરીબ બની જાઉં તોપણ ત્રણ હજારથી વિશેષ થાય નહિ."

"બે હજાર કરજે લેવા."

"કરજે?" વર્નરે આશ્ચર્યથી પૂછ્યું. કરજ વિષે એના ખ્યાલો ભયંકર હતા. કરજનો વિચાર એનાથી સહેવાતો નહિ.

"મારે પણ લેવા પડયા છે. ઑસ્ટ્રિયન છીએ. ઑસ્ટ્રિયા જર્મનીને મદદ કરે છે તેના પ્રાયશ્ચિત્ત રૂપે આપણે અમેરિકાને મદદ કરવી જોઈએ. દરેક ઑસ્ટ્રિયન ઉપર આવી હૂંડીઓ મોકલાયેલી છે. જો તેઓ હૂંડી ન ભરે તો એમનાં ઘરબાર રાજ્ય જપ્ત કરે છે."

"પણ હું ઑસ્ટ્રિયન મટી ગયો છું. મેં મારા છોકરાઓને જર્મની વિરુદ્ધ લડવા મોકલ્યા છે. યુદ્ધફંડમાં બે હજાર હજી હમણાં જ ભર્યા. છતાં ય હું ઑસ્ટ્રિયન?"

"હા છતાં ય ઑસ્ટ્રિયન." શોજેબ બોલ્યો.

વર્નર કેટલીક વાર સુધી સુન્ન થઈને બેસી રહ્યો, પછી બોલ્યો, "કરજે ક્યાંથી લેવું ?"

"કેટલાક અમેરિકન શરાફોએ હમણાં જ આવી રીતે કરજે લેવા ઇચ્છતા માણસો માટે ધંધો ખોલ્યો છે. મેં ત્રણ હજાર ગઈ કાલે જ લીધા છે. તમને બે હજાર તો ખુશીથી મળશે."

વર્નર ભાંગેલા હૃદયે અને લથડતા પગે ઘેર આવ્યો. એની પત્ની એની સામું જોઈ રહી. નાનકડી આન્ના 'પપા, પપા' કરતી સમજ્યા વિના એમને પજવતી હતી. વર્નરે રાજ્યને નાણાં ભરી દીધાં હતાં.

પણ મહિના પછી જે ફટકો આવ્યો તે આગલા કરતાં ઘણો ભારે હતો.

ધંધો ચાલતો નહોતો, ઘરમાં કે બૅંકમાં કંઈ બચત તો નહોતી, પણ કોઈ ચીજ વેચીને પૈસા મેળવી શકાય તેવી ચીજ પણ રહી નહોતી. નવરા પડચા ચિત્તને ખિન્ન ન થવા દેવા તે એક વાયોલીન તૈયાર કરતો હતો. એ બનાવવામાં એ પોતાની બધી કુશળતા ઠાલવતો હતો. આશા એવી હતી કે એને ઉત્તમોત્તમ નમૂનાનું બનાવીને સારી કિંમતે વેચવું કે જેથી થોડા મહિનાનું ગુજરાન-ખર્ચ વિશેષ ચિંતા વિના નીકળી આવે.

અચાનક બહાર મોટો કોલાહલ સંભળાયો. વર્નર ચમક્યો, "આન્ના !" એણે આન્નાને બૂમ મારી. આન્ના દોડીને આવી.

"બહાર શું છે ?" એણે આન્નાને પૂછ્યું.

આન્ના ઝરૂખે ડોકાઈ. "ઓહ, પપા, આ લોકો તો આપણે બારણે ઊભા છે. તમને બોલાવતા લાગે છે."

વાયોલીનને હળવેથી નીચે મૂકી વર્નર ઊભો થયો અને બારણું ખોલ્યું. બારણું ખોલતાં તો જેમ રૂંધાયેલા પ્રવાહને માર્ગ મળતાં તે ઊછળે તેમ બહારનો અવાજ ગાજી ઊઠયો.

વર્નરે હાથ ઊંચો કરી એમને શાંત રહેવા કહ્યું. ટોળામાં શાંતિ છવાઈ ગઈ.

"શું છે?" એણે પૂછ્યું.

તરત જ એક સામટા ઘણા અવાજો બોલી ઊઠયા, "યુરોપમાં આપણા છોકરાઓ યુદ્ધભૂમિ પર ભૂખે મરે છે, ટાઢે મરે છે, એમને માટે કપડાં આપો, અનાજ આપો."

વર્નરનું ચિત્ત એટલું વિહ્વળ થઈ ગયું હતું કે તેને ઝાઝી દલીલો કરવાની ઇચ્છા ન થઈ. એણે શાંતિથી ટોળાને કહ્યું. "તમારામાંથી પાંચ જણા અંદર આવો, જે જુએ તે લઈ જાઓ."

આગળ ઊભેલામાંથી પાંચ છ જણા એકદમ કૂદીને ઘરમાં આવ્યા. તેમણે આખું ઘર ફેંદી નાખ્યું. થોડું અનાજ હતું તે ઉઠાવ્યું. વર્નરનાં પોતાનાં રોજનાં પહેરવાનાં કપડાં હતાં તે લીધાં, પેટીઓ ખોલી જોઈ પણ વિશેષ કપડાં મળ્યાં નહિ એટલે બિછાના ઉપરની ચાદરો અને ઓઢવાનાં ઉઠાવ્યાં. પછી બોલ્યા, "પૈસા—"

"પૈસા મારી પાસે નથી." વર્નરે કહ્યું.

"નથી?" એ લોકો ગાજી ઊઠયા અને પછી એમણે એનાં પહેરેલાં કપડાં, પેટીઓ, તિજોરી, ચેકબૂકો અને બૅંકની ચોપડીઓ વીંખી. થોડુંક પરચૂરણ જ હાથમાં આવ્યું.

"ક્યાંક સંતાડેલ છે પૈસા." લોકો બોલ્યા.

"સંતાડેલ નથી, મારી પાસે છે જ નહિ." વર્નરે જવાબ આપ્યો.

"જુઠ્ઠું !" કહીને એક જણાએ એના લમણામાં મુક્કો લગાવ્યો. વર્નર પાછળ લથડ્યો. પાસે ઊભેલી આન્ના એ જોઈને ચીસ પાડી ઊઠી. આન્નાની માતા તો મુઠ્ઠીઓ ઉગામી સામી દોડી. પેલાઓ, સ્ત્રી સામે બાઝવાને તૈયાર નહોતા એટલે, બહાર નીકળી ગયા. જ્યારે લોકોએ જોયું કે ઘરમાંથી કંઈ હાથ ન લાગ્યું એટલે તેઓ ચિડાયા. તેઓએ પથ્થરો ઉડાવ્યા અને ઘરનાં કાચનાં બારીબારણાં તોડી નાખી ગાળો દેતા આગળ ચાલ્યા, "લોભી ! દેશદ્રોહી ! પરદેશી !"

વર્નરના કાન પર એ ગાળો વજ્રની પેઠે પડતી હતી. એને સમજાયું નહિ પોતે કયે કારણે દેશદ્રોહી છે.

બીજે જ દિવસથી જે વસ્તુ અમલમાં આવી તે જોઈને તો એ સુન્ન બની ગયો. લોકોએ એનો બહિષ્કાર કર્યો હતો. "જ્યારે આપણા છોકરાઓ લડાઈમાં મરે છે ત્યારે એને સુખ ભોગવવાની ઇચ્છા થાય છે !' લોકો બોલતા હતા. વર્નર કંઈ પણ જવાબ આપ્યા વિના સાંભળતો હતો.

બીજે દિવસે નિશાળે જવાના રસ્તા પર આન્ના પોતાના દોસ્ત કાર્લની રાહ જોતી ઊભી હતી. ઘણી વારે મોડે મોડે કાર્લ નીકળ્યો. આન્નાએ પૂછ્યું, "કેમ આટલું બધું મોડું ?"

"મારી માએ કહ્યું કે મારે તારી સાથે ચાલવું નહિ. તું નિશાળે એકલી પહોંચી જાય તેની રાહ જોતો હું ઘેર બેસી રહેલો."

"તારી માએ એમ કેમ કહ્યું હશે ?"

"મા કહે છે તારા બાપુ દેશદ્રોહી છે." કાર્લ બોલ્યો.

તે દિવસથી આન્ના પોતાના બધા મિત્રોને ગુમાવી બેઠી. વર્નરે એ જાણ્યું ત્યારે તેને ઘણું દુ:ખ થયું.

એ બહુ એકાંતપ્રેમી બની ગયો. દુ:ખને વિસારવા એનો એક

આશરે પોતાનું છેલ્લું બનાવેલું વાયોલીન હતું. એના તારોની ઝણઝણાટી એના દુઃખને મૃદુ બનાવતી. વાયોલીનને એ વેચી શક્યો નહિ.

પણ અંતે દુઃખના દિવસો પૂરા થયા. વર્સેલ્સના કરારો થયા અને લડાઈમાં ગયેલા જુવાનો ઘેર પાછા ફર્યા. ભત્રીજાઓ તો એ ય રણમાં સૂતા હતા પણ છાતી પર ચાંદ લટકાવીને જહોન ઘેર આવ્યો હતો. પિતાને એટલી વાતની નિરાંત થઈ.

જહોન ઘેર આવ્યો, ઘરમાં ફરીથી ભળી જતાં એને થોડી વાર લાગી. પણ તે દરમિયાન જ એણે જોયું કે પિતા અંતરમાં બહુ ખિન્ન રહ્યા કરે છે. એણે પિતાને એનું કારણ પૂછ્યું.

"તારી માતાએ તને કહ્યું તો હશે કે યુદ્ધના મહિનાઓમાં અહીં શું બન્યું?"

"હા."

"એ વાતે મારું હૃદય ભાંગી પડ્યું છે. મને હવે અહીં ગમતું નથી. જગત માને છે કે અમેરિકામાં કોઈ એક દેશ નથી, એક જાતિ નથી, એક ધર્મ નથી; સૌ સ્વતંત્ર છે, સૌ સમાન છે, સૌ સુખી છે. હું પણ લડાઈ પહેલાં એમ માનતો હતો. મારી એ માન્યતા ભાંગી પડતાં હૃદય પણ ભાંગી પડ્યું છે."

"પણ હવે તો લડાઈ નથી."

"પણ લડાઈનો માણસ એનો એ જ છે. વર્સેલ્સના કરારોમાં લડાઈનો માણસ જ દેખાઈ રહ્યો છે ને? એ કરારો જ્યાં સુધી હશે ત્યાં સુધી લડાઈ સ્થૂળ રૂપે નહિ તો સૂક્ષ્મરૂપે તો ચાલતી જ હશે. લડાઈનું આ બીજું રૂપ પહેલા કરતાં વધુ ભયંકર છે."

"એનો ઉપાય કંઈ કરીએ."

"શું કરશું? ઑસ્ટ્રિયા જશું?" વર્નરે કહ્યું.

"ઑસ્ટ્રિયા? જે ઑસ્ટ્રિયાએ મારા પિતરાઈઓનો પ્રાણ લીધો તે ઑસ્ટ્રિયામાં હું તો ન આવી શકું."

થોડીવાર કોઈ બોલ્યું નહિ.

પછી જ્હોન ફરીને બોલ્યોઃ

"હું અહીં રહું, આપણો ધંધો ચલાવું. તમે, મારી માતા અને આન્ના જાઓ. તમારાથી બને તો ત્યાં કંઈ કામ મેળવી લેજો, અથવા હું અહીંથી મોકલીશ."

વર્નરે મૂંગી સંમતિ આપી.

પાડોશી રોજેએ એમને આર્થિક રીતે ઠીક મદદ કરી, આખરે વિએના જવાની તેઓએ તૈયારી કરવા માંડી.

જવાનો આગલો આખો દિવસ આન્નાએ અને કાર્લે કાર્લના ઘર પાછળના વાડામાં બેસીને વાતો કર્યા કરી. લડાઈ ગઈ એટલે એમને મિત્રતા કરવાની ફરીને છૂટ મળી હતી.

"કાર્લ, તું મને એટલો તો ગમે છે—" આન્ના બોલી.

"તારા ગયા પછી મારા તો દિવસો જ જવા મુસ્કેલ છે. પણ કંઈ હરકત નહિ. મને એ. પી.ના ખબરપત્રી તરીકેની નોકરી મળી ગઈ છે. એમાં હું મારી હોશિયારી બતાવીશ અને પછી મને યુરોપમાં ખબરો મેળવવા મોકવવામાં આવે તેવો હું પ્રયત્ન કરીશ. પછી હું વિએના આવવાનો. વિએનામાં જ હું મારી ઑફિસ ખોલવાનો. પછી બસ, આપણે સાથે ને સાથે – કેમ કેવી મજા!" હર્ષમાં આવીને કાર્લે આન્નાનો હાથ દાબ્યો, આન્નાના ચહેરા પર પુલક આવી ગઈ.

આન્ના આખરે કિશોરાવસ્થા વટાવી જવા આવી હતી. કાર્લ કુમારની સ્ફૂર્તિથી છાપાના ખબરપત્રીનું કામ શોખથી કરતો હતો. એની કલ્પના સાંભળીને આન્નાને હસવું જ આવ્યું.

"ઓહો! મારે માટે ખબરપત્રી!" આન્ના બોલી.

"જેવો ખબરપત્રી છું તે તો વખત આવ્યે બતાવી દઈશ." કાર્લ બોલ્યો.

કાર્લનાં આ વચનો ખરેખર સાચાં પડી ગયાં. આન્ના પોતાનાં માતા અને પિતા સાથે વિએનામાં પોતાના કાકાને ત્યાં રહેતી હતી. અમેરિકા છોડ્યે સાત આઠ વર્ષો થઈ ગયાં હતાં. તે વખતે એક દિવસે અચાનક એમને બારણે કાર્લ આવીને ઊભો રહ્યો. આન્ના પ્રથમ તો એને ઓળખી જ શકી નહિ પણ જ્યારે કાર્લે 'હેલ્લો આન્ના!' કહી એનો હાથ પકડ્યો ત્યારે એના અવાજ ઉપરથી આન્ના એને ઓળખી શકી.

"કાર્લ, ક્યારે આવ્યો?"

"કાલ સાંજે જ."

"ક્યાં ઊતર્યો છે?"

"હોટેલમાં. પણ થોડા જ દિવસમાં ઑફિસની વ્યવસ્થા થઈ જવાની છે."

"મજા ત્યારે તો." આન્ના હર્ષથી બોલી.

"ફરવા ચાલે છે?' કાર્લે પૂછ્યું.

"પપાને તો મળી લે."

"હા-હા. કેમ છે પપાને?"

"હવે તો સારું છે. કાકા લડાઈમાં ઘાયલ થઈ ને અપંગ બન્યા છે. અમે અહીં આવ્યાં તે તેમને માટે સારું થયું. પપા તેમની વાયોલીન તૈયાર કરવાની દુકાન ચલાવે છે. સૌ સાથે જ રહીએ છીએ. અંદર ચાલ, લિનો શેન્ડ્સ પણ પપા પાસે છે."

"એ કોણ?" કાર્લે પૂછ્યું.

"સરસ જુવાન છે. એને વાયોલીન વગાડતો તું જો તો તું કહી નાખ કે 'કમાલ છે'. પપા પાસે ઘણી વાર આવે છે."

બંને વર્નરના ઓરડામાં ગયાં: "પપા, કાર્લ આવ્યો છે." આન્નાએ બહારથી જ બૂમ મારીને કહ્યું.

"ઓહ, કાર્લ! આવ ભાઈ આવ, કેમ છો?" વર્નરે કાર્લને આવકાર આપ્યો.

કાર્લ બેઠો. એની સામે જ લિયો બેઠો હતો. લિયો તરફ એણે ધારીને જોયું. એને લાગ્યું કે લિયો સુંદર તો જરા પણ નથી. છતાં કોણ જાણે કેમ પણ એની નિકટતા એનાથી સહેવાઈ નહિ એટલે એ ઊભો થયો. "કાલે ફરી મળીશ, પપા. આજે કામ ઘણું છે." કહીને એ બહાર નીકળ્યો. આન્ના એને વળાવવા રસ્તા સુધી આવી.

"કોણ છે આ લિયો?" કાર્લે પૂછ્યું.

"કહ્યું ને, વાયોલીન સરસ બજાવે છે. પપાને તો એવા લોકો સાથે બહુ દોસ્તી જામે છે." આન્ના બોલી.

"એ તો જાણ્યું, જર્મન છે?" કાર્લે પૂછ્યું.

"હા, યહૂદી છે. એનાં માબાપ ઘણાં ગરીબ છે, બર્લિનમાં જ તેઓ રહે છે. લિયો અહીં કમાવા માટે રહ્યો છે, જર્મનીમાં તો બેકારી કેવી છે! ત્યાં તેનાં માબાપ, બે નાના ભાઈઓ, એક બેન અને પોતે એટલાનું પૂરું કેમ કરી શકે? અહીં એડલ્વિસ ઑરકેસ્ટ્રામાં એને નોકરી મળી ગઈ છે." આન્નાએ લિયોની પૂરી ઓળખ આપી. કાર્લને એ ઓળખ ગમી ન હોય તેવું લાગ્યું.

બીજે દિવસે એ ફરીને આવ્યો ત્યારે આન્ના એની જોડે ફરવા નીકળી.

"ચાલશે એડલ્વીસ ઑરકેસ્ટ્રામાં?" આન્નાએ પૂછ્યું.

કાર્લને એ પ્રસ્તાવ ગમ્યો નહિ, પણ એણે એ વખતે વાંધો ઉઠાવવાનું ઉચિત ન ધાર્યું.

ઑરકેસ્ટ્રામાં બંનેએ લિયોને વાયોલીન બજાવતો સાંભળ્યો.

આન્ના તો એના સૂરમાં લીન બની ગઈ. કાર્લે એ જોયું. એણે મોઢું મચકોડયું.

પાછાં ફર્યાં ત્યારે રસ્તામાં કાર્લે પૂછ્યું, "આન્ના, લિયો તને ગમે છે?"

"કેમ ન ગમે? જોયું નહિ, કેવું બજાવે છે! આહ, કેટલું સરસ!" આન્ના બોલી.

"પણ એ યહૂદી છે." કાર્લ બોલ્યો.

"પણ કેટલું સરસ બજાવે છે! મને તો એની સાથે પરણવાનું મન થઈ જાય છે."

"યહૂદી જોડે?" કાર્લની આંખો ફાટી રહી.

"ના, ના. એમ તો તારી જોડે જ પરણવાનું મન થાય છે, પણ એનું વાયોલીન તારા કરતાં ઓછું ઊતરે એવું નથી." આન્ના હસીને બોલી.

પણ કાર્લે થોડા દિવસમાં જ જોઈ લીધું કે વર્નરના ઘરમાં પોતાના કરતાં લિયોને જ વધુ માન મળતું હતું. લિયો આવે કે તરત ઘરનાં માણસો એની આજુબાજુ ટોળે વળી જાય. કાર્લ હોઠ પીસતો. આન્ના તરફથી અને વર્નર તરફથી એને ખાતરી મળી ચૂકી હતી કે આન્ના પોતાને જ પરણવાની છે, છતાં તેને લિયોનો ડર લાગતો હતો. એ ડર લાગવા કરતાં પણ એક બીજી વાત પ્રધાન રીતે એના લોહીમાં ભળી હતી. કાર્લ છાપાંનો ખબરપત્રી હતો, જર્મનીની પ્રજાનાં દુઃખો જોઈ એ દુઃખી થયો હતો. જર્મન છાપાંઓના તંત્રી-લેખો એના મગજમાં ઘૂમ્યા કરતા હતા, એના મગજ પર એવી મજબૂત છાપ પડી હતી કે યહૂદીઓ જગત પરની નીચમાં નીચ જાતિ છે. લિયો યહૂદી હતો એટલી જ જાણ એના હૃદયમાં તિરસ્કારને પ્રેરવા બસ હતી.

પણ એક દિવસ એણે જોયું કે લિયોએ આન્નાના માનમાં એક ગીત રચ્યું હતું, અને તે ઍડલ્વિસમાં જાહેર રીતે ગાવાનો હતો, ત્યારે તો એનો ક્રોધ ઘણો વધી ગયો.

એણે આન્નાને કહી નાખ્યું, "લિયો સાથે બેસવાનું, વાતો કરવાનું અને ફરવા જવાનું તારે છોડી દેવું પડશે."

"કેમ!" આશ્ચર્ય પામીને આન્નાએ પૂછ્યું.

"એ યહૂદી છે."

"તેથી શું? એ કેટલો સારો છે!" આન્ના બોલી.

"ઝાઝી દલીલ નહિ, એ યહૂદી છે એટલું જ બસ છે કે તારે એની મિત્રતા છોડી દેવી." કહીને સામા જવાબની રાહ જોયા વિના એ ચાલ્યો ગયો. એના ગયા પછી આન્ના ખૂબ રડી. એણે મનમાં નક્કી કરવા પ્રયત્ન કર્યો કે લિયોની મિત્રતા છોડી દેવી, પણ એ માટેનું એને કારણ જડતું નહોતું.

"યહૂદી છે માટે જ મિત્રતા છોડી દેવી? તો કોઈ અંગ્રેજ છે—ફ્રેંચ છે તે માટે, કોઈ પોતાનો બાપ છે માટે, કોઈ માતા છે માટે, કોઈ...કોઈ...શા માટે તો કોઈ પણ સાથે સંબંધ રાખવો? આ દુનિયા છે માટે દુનિયામાં ન રહેવું તેવો નિર્ણય કરી શકાય?" એનું મન વધુ ને વધુ અશાંત બન્યું. કાર્લને એની આજ્ઞા પાછી ખેંચી લેવાને સમજાવવા બીજે દિવસે વહેલી સવારે જ તે કાર્લની ઑફિસે ગઈ.

કાર્લ એ વખતે ઑફિસના ખાનગી ઓરડામાં બેઠો હતો. આન્ના ત્યાં ગઈ. એણે જોઈ લીધું કે કાર્લ પોતાની ભીની થયેલી આંખોને ઝટપટ લૂછી નાખતો હતો. આન્ના અંદર આવતાં તે ઊભો થઈ ગયો.

"આન્ના, મારી ભૂલ થઈ. તું ન પાળી શકે તેવી આજ્ઞા કરીને મેં તને કેવી દુઃખી કરી!"

"ખરેખર ?" આન્ના હર્ષથી એને ભેટી પડી ને બોલી. 'ઓહ કાર્લ, તું કેટલો પ્રેમાળ છે ! તું મને કેટલો વહાલો લાગે છે !"

થોડી વાર બંનેએ આડી અવળી વાતો કરી. પછી આન્નાએ કહ્યું, "ત્યારે તો તું રાત્રે ઍડલ્વિસમાં પણ આવશે..."

"ઍડલ્વિસમાં ?" કાર્લ બોલ્યો.

"મારા માનમાં પોતે રચેલું ગીત વાયોલીન પર લિયો ગાવાનો છે. વગાડશે પણ એ જ." બીતાં બીતાં આન્ના બોલી.

કાર્લે કંઈ જવાબ ન આપ્યો.

"તું મને નથી ચાહતો ? નહિ આવે ?"

"આવીશ." ધીમેથી કાર્લ બોલ્યો.

આન્ના હર્ષમાં નાચી ઊઠી. "તને આવો સરળ જોઇને મને કેટલો હર્ષ થાય છે !" એ બોલી.

એ જ્યારે ઘેર પાછી આવી ત્યારે એણે પિતાને અને લિયોને દીવાનખાનામાં બેઠેલા જોયા. પિતાના ચહેરાને જોઈને એ સ્તબ્ધ થઈ ગઈ. પિતાના ચહેરા પર એક જાતનું ઉજ્જવલ તેજ દેખાતું હતું. લિયો ભાવભીની આંખોએ એમની સામે જોઈ રહ્યો હતો.

"આ વાયોલીન મારા અતિ દરિદ્રતાના દિવસોમાં મોટી રકમ મળતી હોવા છતાં મેં વેચ્યું નહોતું. તારા જેવા સંગીતપ્રેમીનો સત્કાર કરવાને આથી મોટી કઈ વસ્તુ હું ભેટ આપું ?" પિતાએ પોતાનું પ્રિય વાયોલીન આગળ ધરી શાંત શબ્દોમાં કહ્યું.

આન્ના એ દૃશ્યને જોઈ જ રહી. એની આંખો પણ ભીની થઈ ગઈ. પિતાનું બોલવું પૂરું થયું એટલે એ એમની પાસે આવી. પિતાએ હસીને એની સામે જોયું.

"આન્ના, વાયોલીન લિયોને ભેટ આપ્યું. મેં, એણે તારા

માનમાં રચેલું ગીત અત્યારે સાંભળ્યું. જિંદગીમાં પહેલી જ વાર એવું ગીત સાંભળ્યું, મારું જીવન ધન્ય થયું, હવે જીવનમાં બીજો મોહ શાને રાખું!"

આન્નાએ લિયો સામે જોયું. લિયોએ આન્ના સામું જોયું. આન્નાને લાગ્યું, "લિયો 'યહૂદી' નથી."

રાત્રે બધાં એડલ્વિસમાં ગયાં. કાર્લ પણ સાથે હતો. લિયોએ દૂરથી આન્નાને કાર્લની બાજુમાં બેઠેલી જોઈ, એ નીચું જોઈ ગયો;

ઑરકેસ્ટ્રાના મેનેજરે ઊભા થઈને આજનો નવીન કાર્યક્રમ વાંચી સંભળાવ્યો. યુવાન લિયો શેન્ટ્રસની નવી જ ગીતરચનાનો કાર્યક્રમ આવતાં તાળીઓના ગડગડાટ થયા.

લિયોએ હળવે હાથે વર્નર પાસેથી ભેટ મળેલું ઉમદા વાયોલીન લીધું. એના મોં પર અચાનક ચમક આવી ગઈ, એની આંખોમાં આર્દ્રતા પથરાઈ, અને પછી હાથને આછી ધ્રુજારી આપી ગજને વાયોલીન પર મૂક્યો કે એક તીણી ઝણઝણાટી શ્રોતામંડળ ઉપર ફરી વળી. ક્ષણમાં એક જાદુ બધા પર ફરી વળ્યું. સૌ સંગીતમાં લીન બની ગયાં. અને અચાનક સંગીત થંભી ગયું ત્યારે સૌ ઝબકી ગયાં.

"જ્યુ – બદમાશ–યહૂદી!" કોઈક ઘાંટા પાડીને બોલતું હતું. એ બરાડાની પાછળ જ 'ઠબ' એવો અવાજ આવ્યો.

સંગીતમાં આન્નાના મગજની તમામ ક્રિયાઓ એકતાન થઈ ગઈ હતી તેમાં અચાનક ભંગ પડતાં તે ઊભી થઈ ગઈ અને મંચ ઉપર તેણે નજર નાખી. મંચ ઉપર ચડી જઈને કાર્લ લિયોને નીચે પછાડી ગડદા–પાટુ મારી રહ્યો હતો અને ગાળો દઈ રહ્યો હતો.

આન્નાના હોશ ઊડી ગયા. એના મોંમાંથી 'પપા' એવો ઉદ્‌ગાર નીકળી ગયો.

"જાઉં છું બેટા!" કહીને પપા મંચ તરફ ગયા.

"કાર્લ — !" વર્નરે બૂમ મારી.

કાર્લે લિયોને છોડી દેતાં વર્નર સામું જોયું.

મંચ ઉપર ઘણાં લોકોની ઠઠ જામી ગઈ હતી. કાર્લ એ બધાંને કહી રહ્યો હતો, "યહૂદી–હરામખોર–નીચ–એક ભિખારી–રાજકુમારી સાથે પ્રેમ કરવા જાય છે! એને તો લાતો સિવાય બીજું શું મળે?"

વર્નરે નજીક જઈ કાર્લને દૂર કર્યો અને લિયોને ઊભો કર્યો. લિયોની છાતી સાથે તૂટેલું વાયોલીન હતું. એ એની સામે જ જોઈ રહ્યો.

"એ હરામખોરને હજી થોડી પ્રસાદી વધુ આપવા દો." કાર્લ બોલતો હતો.

"'એક અધરની રસમસ્તીમાં નાથ પ્રસાદ પૂરો પામું—'" લિયોના ગીતની એક લીટીના ચાળા પાડતો કાર્લ આગળ બોલ્યો. "યહૂદી કોના અધરનો પ્રસાદ ઇચ્છે છે એ જાણો છો પપા? તમારી દીકરીના અધરોનો–કુત્તો! મને આપવા દો એને પ્રસાદ મારા જોડાનો!" કાર્લ લિયો તરફ આગળ વધતો હતો પણ લોકોએ એને પાછળ ખેંચી લીધો. લિયોને નેપથ્યમાં લઈ ગયાં.

કાર્લ પાછો આન્ના પાસે આવ્યો. આન્નાનું આખું શરીર ધ્રૂજી રહ્યું હતું, કાર્લે હસીને એની સામું જોયું, આન્ના એની સામે જોઈ ન શકી.

"નારાજ થઈ છે, આન્ના? એ બદમાસ કેવું ગાતો હતો!"

આન્નાએ તોપણ સામું ન જોયું.

"આન્ના!" કાર્લ ફરીને બોલ્યો.

"ચુપ કર, કાર્લ!" આન્ના મોટેથી બોલી. કાર્લ એ સાંભળીને ચમકી ગયો.

"પણ એ યહૂદી હતો, આન્ના!" કાર્લ બોલ્યો.

"હા, યહૂદી હતો, પણ માણસ પણ હતો ને?" રોષથી બોલી આન્ના ત્યાંથી ઊઠી ગઈ. કાર્લે એને એક બૂમ મારી પણ આન્નાએ કઠોર રીતે તેનો જવાબ આપ્યો, "આજથી મને પણ યહૂદી સમજી લેવી." બધાં એ સાંભળીને ચુપ થઈ ગયાં.

આન્ના લિયોને શોધવા ગઈ. એણે એને બાગના એક એકાંત ખૂણામાં ખુરશીમાં ઢગલો થઈને પડેલો જોયો. આન્ના ધીમે પગલે પાસે જઈને બોલી:

"લિયો, કાર્લ વતી હું તારી માફી માગું છું."

લિયો થોડી વાર એની સામે જોઈ રહ્યો અને પછી બોલ્યો, "યહૂદીની માફી શા માટે માગવી પડે છે?"

"પણ...લિયો..." આન્નાના ગળામાં કાંચકી બાઝી.

"કંઈ નહિ આન્ના! આજ તો અમારું યહૂદીઓનું આ જીવન છે. એથી કોઈએ દુઃખ પામવાનું નથી."

આન્ના આનો કંઈ જવાબ ન આપી શકી.

આન્ના ઘેર આવી ખુરશીમાં પછડાઈ અને એના ગળામાં રૂંધાયેલાં ડ્રુસકાં બહાર નીકળી પડ્યાં. વર્નર એ સાંભળીને બીજી રૂમમાં હતો ત્યાંથી દોડી આવ્યો. એ એના રડવાનું કારણ સમજી ગયો.

એણે આન્નાના માથે હળવે હળવે હાથ ફેરવવા માંડ્યો. એને પોતાને પણ આવા ઘણા અનુભવ થયા હતા.

માનવતાનું પૂર આંખોમાંથી છલકાઈને બહાર આવતું હોય ત્યારે એને રોકવું ન જોઈએ એમ વર્નરને લાગતું હતું.*

* 'Love outlawed by Hitler' નામની એક અંગ્રેજી લાંબી વાર્તાનું સંક્ષિપ્ત રૂપ.

કંકુડોશી

તારાપુર કાંઈ જેવું તેવું ગામ નથી. હજાર ઘરની વસ્તીવાળું નાનું એવું શહેર છે. ગામની વચ્ચોવચ્ચ થઈને લોકલબોર્ડે બંધાવેલી પાકી સડક જાય છે. કાપડ, અનાજ અને મીઠાઈની થોડી દુકાનો ગામના ગૌરવની સાક્ષી પૂરે છે. ગામમાં એક નિશાળ છે ને તેની સાથે ટપાલ – ઑફિસ પણ જોડાયેલી છે. નિશાળના માસ્તર નિશાળના કામની સાથે ટપાલનું કામ પણ કરે છે. બરાબર નિશાળની સામે જ એક ડોશી રહે છે. આખું ગામ તેને કંકુડોશીના નામે ઓળખે છે. કોઈ દિવસ તેના મુખ ઉપર કંકુની લાલી હશે, આજે તો તે વૃદ્ધાની ચામડીમાં કરચલી પડી ગઈ છે. વીસ વરસ ઉપર તેનો પતિ મરી ગયો. આજે તેને પચાસમું વર્ષ ચાલે છે. શ્યામ શરીર ઉપર કરચલીઓ પડી ગઈ છે. અને જે આંખો વડે આજ સુધી તે દુનિયા જોતી આવી છે તે આંખો ઉપર હવે ઝાંખપ આવી ગઈ છે. જ્યારે તે હાથમાં લીમડાનો સોટો લઈને ગામમાં નીકળે છે ત્યારે ગામની સ્ત્રીઓ તેને પોતાને ઘેર બોલાવે છે. કયારેક કોઈને ત્યાં એ જાય છે પણ ખરી. સ્ત્રીઓ આગળ પોતાના જીવનના અનુભવો કહેવાનું તેને બહુ ગમે છે. આખા ગામને તે પોતાનું ગણે છે અને આખું ગામ તેને માન આપે છે. કોઈ વાર કોઈ ચીજની જરૂર પડી તો તે ગામની કોઈ પણ સ્ત્રી પાસેથી વિના સંકોચે માગી લ્યે છે. જો કોઈ બહાનું બતાવે તો

સરળતાથી એ તેની વાત માની લ્યે છે. તેના દિલમાં જરા યે પાપ નથી. કોઈ ઉપર ગુસ્સે થતાં જેમ તેને વાર લાગતી નથી તેમ હેત ઠાલવતાં પણ તેને વાર નથી લાગતી. તેના ઘરમાં પોતા સિવાય બીજું કોઈ નથી. ઝૂંપડીમાં જોઈએ તો તેની માલ-મિલકતમાં કશું જ નથી. પણ લોકો કહે છે કે તેણે બે હજાર રૂપિયા દાટી રાખ્યા છે. એકાદ પિત્તળની થાળી, બેચાર એલ્યુમીનમના વાટકા, બાકીનાં માટીનાં હાંડલાં — જેમાં એ લોટ ખીચડી વિગેરે રાખે છે, પાટિયામાં. એક વખત ખીચડી રાંધે છે ને એકાદ બે રોટલા ટીપી નાખે છે તે બન્ને વખત ખાય છે. તેના આ મહાભોજનમાં ઓરડી પાસે હમેશ પડી રહેતો 'કાળિયો' ભાગ પડાવે છે.

સંસારમાં તેને કોઈ ચીજ ઉપર પક્ષપાત હોય તો તેની ગાય ઉપર. ચોકલેટિયા રંગની ગાય છે ને કયાંક કયાંક ધોળાં ધાબાં છે. રોજનું સાંજ સવાર ત્રણ ત્રણ શેર દૂધ આપે છે, પણ કંકુડોશીને દૂધ ઉપર પ્રીતિ નથી. પાનાચંદશેઠને ત્યાં રોજ દૂધ આપે છે ને પાઈએ પાઈનો હિસાબ આંગળીના વેઢા ઉપર અંગૂઠો રાખીને ગણે છે. એક દમડી નકામી ખરચવાની તેને ટેવ નથી. હા, ગામનો કોઈ ગરીબ ખેડૂત આવે ને બહુ બહુ રગરગે તો દસ વીસ રૂપિયા ઉછીના આપવાની મહેરબાની તે જરૂર કરશે, પણ દર મહિને આનો વ્યાજ તો લેવાની જ. કારણ કે વ્યાજ તો પાનાચંદશેઠ જેવા મોટા માણસ પણ લેતા હતા! વ્યાજ છોડવાનું કહેનારને તે પાતકી ગણે છે. તેની માન્યતા પ્રમાણે એવા આદમીને મર્યા પછી યે ઠામ-ઠેકાણું નથી મળતું. ભગવાનમાં તેને અવિચળ શ્રદ્ધા છે. ભગવાન પણ તેના કામમાં અનુમતિ દો છે.

એક દિવસ તેની ગાય કોણ જાણે ક્યાં ખોવાઈ ગઈ. ભરવાડે આવીને ખબર આપી તો એના ઉપર ઊતરી પડી. તેણે પોતાના શબ્દકોશના તમામ શબ્દોનો ઉપયોગ તેને ધમકાવવામાં ને ગાળો

દેવામાં કરી નાંખ્યો. 'હરામજાદા! પૂરું ધ્યાને ય રાખતા નથી.' કહેતી કહેતી હાથમાં સોટો લઈને ગાયને શોધવા નીકળી પડી. સાંજ પડી ગઈ હતી, સંધ્યાની રૂંઝયું કુંઝયું વળી ગઈ હતી, અંધારું ફેલાતું જતું હતું, સીમમાં તમરાં બોલતાં હતાં, આકાશમાં બે પાંચ તારાઓ દેખાતા હતા – પણ કંકુડોશીનું ધ્યાન તેની તરફ નહોતું. ગાયની ધૂનમાં ને ધૂનમાં તે આગળ વધી રહી હતી ને મનમાં ને મનનાં ભરવાડને ભાંડી રહી હતી. એટલામાં દૂરથી અવાજ સાંભળાયો :

"કંકુમા ! એ...કંકુમા !"

કંકુડોશી થોભી. ધરતી ઉપર સોટો ટેકવીને તે બોલી :

"કોણ છે ?"

"તમારી ગાય અહીંયાં મારી પાસે છે."

"કંકુડોશીએ અવાજ ઓળખ્યો. પેલી જીવલી દોડતી આવતી હતી.

ગાય મળવાના હર્ષથી તેનું મુખ પ્રસન્નતાથી ચમકતું હતું "મર રાંડ, હું તો હેરાન થઈ, ને તું ગાયને તારે ત્યાં લઈ ગઈ! તું યે ખરી છો બાઈ! તારા તોફાનનો નેડો નો આવ્યો! અહીંયાં તો ક્યારની ગાય ગાય રટી રહી છું. ગાય હતી ક્યાં ?"

જીવલીએ કહ્યું, "મા, તમને શું કઉં. મામાના ખેતરમાં ઘૂસી ગઈ'તી. ઊભા મોલ ને રજકો બધો ય વેરણછેરણ કરી નાખ્યો. મામાને ખબર પડી ગઈ હોત તો ડબ્બામાં લઈ જાત. ઈ તો સારું કયો ને મારી નજર ગઈ, ને મેં ગાયને છાનીમાની પકડીને બાંધી લીધી !"

"દીકરી, ભગવાન તારો અખંડ ચૂડો રાખે." કંકુડોશી તેને આશીર્વાદ દેતાં દેતાં બોલી. "તારા મામા કહેશે તો હું રજકાના પૈસા આપી દઈશ, પણ તેને ડબ્બામાં ન મોકલતા. બિચારું જનાવર છે દીકરી, એને શું ખબર કે કોની વાડી છે કે કોનું ખેતર છે! હવે ઘૂસી

જ ગઈ એનો શું ઉપાં' અને પીટચા ભરવાડથી ય હું તો થાકી ગઈ. હજાર વાર એને કીધું છે કે ગાય ઉપર નજર રાખતો રે'જે; કોઈના મોલ નો બગાડે; પણ ઈ આળસુનો જામ, ઊંઘમાંથી પરવારે ત્યારે ધ્યાન રાખે ને! આખા ગામમાં સમ ખાવા ય એક સારો ભરવાડ નથી. રામ રામ. બિચારાનો લીલોછમ રજકો બગાડી નાખ્યો હશે!"

જીવલી બોલી: "કંકુમા, મારી વાત સાંભળો! મામાને આ વાતની ખબર નો પડે હો! જો ખબર પડી ગઈ છે ને તો મારા તો બાર વાગી જાય એનું કાંઈ નંઈ, પણ તમારા ય કાલાવાલા કંઈ કામ નંઈ આવે. બિચારી ગાયને ડબ્બા ભેળી કરી દેશે ને થાણામાં ખબર દઈ દેશે. મારા મામા બહુ ભૂંડા છે, મોટા ફોજદારનું ય પછે ઈ નંઈ સાંભળે."

કંકુડોશી ધ્રૂજી ઊઠી. જીવલીનું કહેવું ખોટું નહોતું. તેનો હાથ પકડીને કંકુડોશી બોલી: "દીકરી, ભગવાન તારું ભલું કરે! ચાલ, મારી ગાય દઈ દે."

જીવલી હસતાં હસતાં બોલી, "તમારી ગાય અહીંયાં ક્યાંથી દઉં? છેડે બાંધીને કાંઈ થોડી લાવી છું! ઘેર જઈ ને જુઓ મા, ગાય તમારે ખીલે બેઠી બેઠી વાગોળતી હશે, તમારો ગોવાળ આવ્યો'તો તેને આપી દીધી."

[૨]

જીવલી એવી છોકરીઓમાંની એક હતી જેઓ સંસારને અસાર ચાલવામાં પોતાનું કલ્યાણ માનતી. પણ વાસ્તવિક રીતે જ્યારે આંખ સામે જ એક આકર્ષક અને વિચિત્ર સંસાર ઊભો હોય ત્યારે તો આંખ કાન ફોડીને વેરાગી બની જવું એ કઠણ કામ છે. રજપૂતની દીકરી હતી. માબાપ મરી ગયાં હતાં. પોતાના મામાને ત્યાં ખાઈને મોટી થઈ. જ્યારે બાર વરસની થઈ ત્યારે પોતાના વૃદ્ધ પતિની સાથે

સાસરે ગઈ હતી; પણ પાંચ જ મહિનાની અંદર વિધવા થઈ અને પોતાના મામાને ત્યાં પાછી આવી. પહેલાં તે કશું યે જાણતી નહોતી. પણ હવે તો તેની ઉમર ઓગણીસ વર્ષની થઈ હતી, એટલે તેનું યૌવન પૂર–બહારમાં ખીલી ઊઠ્યું હતું. હવે તો તેને શરદઋતુની ઊજળી દૂધ જેવી રાત્રિઓ ગમતી હતી. ફાગણની હવા તેના શરીરમાં ધ્રુજારી પેદા કરતી હતી. ચૈત્ર મહિનાનાં ફૂલો જોઈને મનમાં શુંનું શું થઈ જતું હતું, વરસાદની કાળી રાત્રિઓમાં વાદળાંઓના ગડગડાટ તેને ભયભીત બનાવી દેતા હતા. તેને હવે બધું સૂનું સૂનું લાગવા માંડયું હતું.

ગામની સ્ત્રીઓમાં ધીરે ધીરે જીવલી વિષે છાની છાની વાતો થવા લાગી. કંકુમા પણ એમાં સક્રિય ભાગ લેવા લાગ્યાં. જીવલી વિષે લોકો ફાવે તેમ બોલવા લાગ્યાં અને તેના મામા – મામીની પણ નિંદા કરવા લાગ્યાં. થોડા દિવસમાં આ બધી છાની વાતો જીવલીના મામા ભૂપતસંગના કાન સુધી પહોંચી અને તેનું પરિણામ ઘણું જ ભયંકર આવ્યું. ચોમાસાના દિવસો હતા. તે દિવસે આખી રાત વરસાદ વરસ્યો હતો. બીજે દિવસે સવારે જીવલી પોતાના મામાની ડેલી આગળ બેહોશ દશામાં પડેલી જોવામાં આવી. શરીર ઉપર નેતરની સોટી અને તમાચાના મારનાં લીલાં કાચ જેવાં ચાંભાં જામી ગયાં હતાં. નાકમાંથી નીકળેલું લોહી ગાલ ઉપર થઈને જમીન ઉપર થીજી ગયું હતું. આ તમાશો જોવા ગામનાં લોકોનું ટોળું એકઠું થયું હતું. અત્યાર સુધી જે લોકો જીવલીની નિંદા કરતાં હતાં તે આ કરુણ દશ્ય જોઈને તેના મામાની નિંદા કરવા લાગ્યાં. લોકોને એવો ખ્યાલ સરખો પણ ન હતો કે જીવલીને આટલી સખ્ત સજા થશે, ગામ–લોકો આવેશમાં ને આવેશમાં બોલતાં હતાં. કોઈ ભૂપતસંગને ગાળો આપતાં હતાં તો કોઈ થાણામાં જઈને ખબર આપવાની સૂચના કરતાં હતાં તેનાં કોઈ અદાવતિયાં વળી એમ પણ કહેતાં હતાં કે જ્યારે પોલીસ હાથકડી નાખીને લઈ જશે ત્યારે

દીકરાને ખબર પડશે કે કેટલી વીશે સો થાય છે. આ બધી ટીકા કરનારાંઓને એક વાતની તો ખાતરી હતી કે ભૂપતસંગના ઘરમાં હવે જીવલી નહિ રહી શકે, પણ કોઈ તેને પોતાને ત્યાં પણ સંઘરવા તૈયાર નહોતું, કારણ કે જીવલીને રાખવી એટલે ભૂપતસંગ સાથે જીવનભરની દુશ્મનાવટ નોતરવી. એટલામાં ભીડને ચીરીને કંકુડોશી આવી પહોંચી. ભૂપતસંગને મોં–ફાટ ગાળો દેતી હતી. તે ખૂબ ઉશ્કેરાઈ ગઈ હતી, તેનું શરીર ક્રોધને લીધે કાંપતું હતું.

જીવલી પાસે પહોંચીને એ વાંકી વળી. મારનાં લીલાં કાચ ચાંભાં જોઈને એ બોલી ઉઠી: "મારો રોયો, રાક્ષસ છે રાક્ષસ! બિચારીને આમ મરાય? અને તમે બધાં ય ટગર ટગર શું જોઈ રિયાં છો? ઉપાડો એને બહાર લઈ જાઓ. આ તો મામા કંશનો જ અવતાર લાગે છે."

કંકુડોશીની આંખમાંથી તણખા ઝરતા હતા. તેનો અવાજ પુરુષના જેવો થઈ ગયો હતો. તે ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં બોલતી જતી હતી, "રૂપિયાની લાલચમાં એક તો બિચારીને ઘરડા ખખ ડોસાને ગળે બાંધી, ને હવે મારી નાખવા તૈયાર થયો છે, હરામજાદાને જરા ય દયા ન આવી! એનું જાય સત્યાનાશ!"

તુરત જ કંકુડોશીની આજ્ઞાનું પાલન કરવામાં આવ્યું. જીવલીને ઉંચકાવીને લોકો કંકુડોશીને ઘેર લાવ્યાં. કંકુડોશીની ગાયને એકઢાળિયામાંથી ખસેડી. પાડોશીનો એક જૂનોપાનો ખાટલો આવ્યો. કંકુડોશીએ પોતાની ઓઢવાની ગોદડી કાઢી આપી ને ગામમાંથી નીલકંઠ વૈદ્યને બોલાવ્યા. વૈદ્ય પણ એક પાઈની આશા રાખ્યા વગર માત્ર ઉપકારભાવથી જ જીવલીને તપાસી ડોશીને કહ્યું 'ચિંતા કરવાની જરૂર નથી.'

સાચેસાચ કંઈ ચિંતા કરવા જેવું નહોતું. આઠેક દિવસમાં તો જીવલીને સારું થઈ ગયું. કંકુડોશીના ખોળિયામાં જાણે જીવ

આવ્યો. તે જીવલી તરફ જોતી હતી ને મનમાં ને મનમાં ફુલાતી હતી. પછી તો જે કોઈ મળતું તેની આગળ જીવલીની રામકહાણી શરૂ કરતી, તેના મામા ભૂપતસંગને ગાળો દેતી ને જીવલી તરફ લોકોનાં દિલમાં સહાનુભૂતિ પેદા થાય એવા પ્રયાસ કરતી.

એમાં એક દિવસ એક બનાવ બની ગયો. જીવલીને હવે સારું થઈ ગયું હતું. આખો દિવસ કામધંધા વગર તેને આળસ આવતી હતી. એક દિવસ કંકુડોશીએ જોયું કે રસોડાની અંદર જઈને જીવલી અબોટ કરતી હતી. કંકુડોશી આંખો ફાડીને બોલી "હરામજાદી ! તને લીંપવાનું કોણે કહ્યું હતું ?"

જીવલી તો સ્તબ્ધ થઈ ગઈ. કંકુડોશી તેનું આમ અપમાન કરી નાખશે તેની એને કલ્પના પણ નહોતી. તેનો હાથ ત્યાં ને ત્યાં જ જડાઈ ગયો. આંખ ઊંચી કરીને ડોશીની તરફ જોયું પણ નહિ. માથું ઢાળેલું રાખીને તે બોલી :

"મા, મારા મનમાં ઈમ કે..."

એના મનમાં જે હતું તે ખોટું હતું એમ તે તરત જ સમજી ગઈ, એથી તે આગળ ન બોલી શકી. આંખમાં આંસુ આવી ગયાં ને તે ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડી પડી. ડોશીએ હાકોટા મારીને કહ્યું, "નીકળ આંથી, કાળા મોંની ધણિયાણી ! મારો ધરમ ભ્રષ્ટ કરી નાખ્યો."

જીવલી છાનીમાની ત્યાંથી બહાર નીકળી ગઈ.

કંકુડોશીએ કહ્યું, " તને કોઈ કામ કરવાનું કે' છે ? ઠાલા મફતની શું કામ કર છ ! તારે છાનામાના બેસી રહેવાનું ! હું તને કઈ દઉં છું કે મારી ચીજ–વહતને હાથ નૈં લગાડતી."

અને તે દિવસે કંકુમાએ કોણ જાણે કયા પુરાણા જુગનાં હાંડલાં રસોડાની બહાર કાઢ્યાં ને ઉકરડામાં ફેંકી દીધાં. રસ્તે ચાલતાં તોફાની છોકરાઓએ તેની ઉપર પોતાની નિશાનબાજીની અજમાયશ

કરી. કાગડાઓ આવીને તેની ઉપર બેઠા અને પછી નિરાશાથી પાછા ઊડી ગયા.

કંકુડોશી ખિજાતી અને જીવલીને ભાતભાતની ગાળો ચોપડતી કુંભારવાડે ગઈ. પોતાનું તમામ દુઃખ રડીને પછી જીવલીના મામાને નવાજ્યા, અને પછી સસ્તી કિંમતમાં બે હાંડલાં વેચાતાં લીધાં ને ઘેર આવી. આવીને જોયું તો જીવલી નહોતી. મૂરખ છોકરીની મૂર્ખાઈ ઉપર શ્રોતા વિના ભાષણ આપતાં આપતાં રસોઈ કરવાના કામમાં એ ગૂંથાઈ ગઈ.

આખરે સાંજે જીવલીનાં દર્શન થયાં. કંકુડોશીએ કર્કશ અવાજે પૂછ્યું : " તું ક્યાં મરી'તી ? "

જીવલીએ કંઈ જવાબ ન આપ્યો. ઓઢણાથી મોં ઢાંકીને એમ ને એમ ઊભી રહી.

ડોશીએ ફરીને પૂછ્યું, " આજ આખો દિવસ તું ક્યાં ગઈ'તી ? હું ઘરડું માણસ, ત્યારની ભૂખી બેઠી છું, હવે તો કાંઈક સમજ, તને ભૂખે ય નથી લાગી ? "

જીવલીએ કહ્યું, " હા, મને ભૂખ નથી લાગી, તમે શું કામ નો ખાઈ લીધું ?"

કંકુડોશીના કરચલીવાળા મુખ ઉપર હાસ્ય છવાઈ ગયું. તેણે કહ્યું : " મારે કોઈ બાળબચ્ચાં નથી. તું મારી દીકરી થઈને ઘેર આવી છું ને તારા વગર હું ખાઈ લઉં ? ચાલ ચાલ, ખાઈ લઈએ, હું તો ભૂખની મારી મરી ગઈ. બુઢાપામાં ય રાંડ ભૂખ કેવી સંતાપે છે ! "

જીવલીએ કંઈ જવાબ ન આપ્યો. એ તો એમ ને એમ ચિત્રવત્ ઊભી રહી.

ડોશીએ કહ્યું : " અરે, આવતી કેમ નથી ? "

જીવલી બોલી : " મા, આજ હું ગંગામાં ડૂબવા ગઈ'તી. "

ડોશી ઉપર તો જાણે વીજળી પડી. ડોળા ફાડીને તેણે કહ્યું : " હા, હા, તું ઈજ શીખાશ, બીજું શું ? એક કુકરમ તો તેં એવું કર્યું કે દુનિયામાં બેઆબરૂ થઈ. હવે આપઘાત કરીને તું ભગવાનને શું મોઢું બતાવીશ ? મને આ નથી ગમતું, હું તને કહી દઉં છું. ચાલ ઊઠ, હવે ખાઈ લઈએ. એક તો તારો મામો એવો નીકળ્યો......" અને પછી ડોશીનું લાંબું લચક કંટાળાભરેલું ભાષણ શરૂ થઈ ગયું.

[૩]

એ વાતને સાત આઠ મહિના વીતી ગયા. હવે લોકો પણ જીવલીની વાત કરી કરીને ધરાઈ ગયાં હતા. તે કંકુડોશીના ઘેર રહેતી. છાણવાશીદું કરતી. ઘઉંના ખેતરમાંથી શિયાળવાં તગડવા માટે તે રાતભર જાગીને ડબ્બા વગાડયા કરતી. તેનું જીવન કોઈ વિચિત્ર રીતે વ્યતીત થતું હતું. હવે તે કોઈની સાથે હળતીમળતી નહોતી. બોલતી પણ બહુ જ ઓછું. હા, કોઈ એ દા'ડીએ બોલાવી હોય તો મૂંગી મૂંગી જઈ દા'ડી પૂરી કરીને પાછી ચાલી આવતી. મજૂરીમાં જે આપે તે લઈ લેતી. ભરજુવાનીમાં બુઢ્ઢી ડોશીની જેમ તે વર્તવા લાગી હતી.

કંકુડોશીનો સ્વભાવ પણ ખૂબ ફરી ગયો હતો. જ્યાં જાય ત્યાં જીવલીનું જ પારાણુ માંડે. આજે એણે આમ કર્યું ને કાલે આમ કર્યું, એટલે સુધી કે સાંભળી સાંભળીને લોકોનો દમ નીકળી જતો. આમ જીવલી ગામને કંટાળો આપનાર બની ગઈ.

એક દિવસ જીવલીએ આવીને ડોશીને કહ્યું : " આજે પેટમાં ખૂબ દુઃખે છે, " ને પછી પથારીમાં પડી. ડોશી તેનું પેટ ચોળવા ગઈ તો જોયું કે આ પેટનું દરદ નથી પણ પ્રસવવેદના છે. તરત જ ખિજાઈને બોલી : " તને મેં નો'તું કહ્યું કે આટલું બધું કામ ન કર. હવે અધૂરા દિ'એ સુવાવડ આવશે. "

જીવલી રડતાં રડતાં બોલી, "હવે હું નહિ બચું'ક કુમા, તમે તો મને મારી મા કરતાં યે વધારે છો. મારી મા હત ને તો 'ઇયે ય ઘરમાંથી બા'ર કાઢી મૂકત. તમે મને આશરો આપ્યો. હે ભગવાન, હું તમારા ઉપકારનો બદલો નંઈ વાળી શકી, મા......!"

કંકુડોશીએ ધમકાવીને કહ્યું : "હવે બહુ બક બક કર મા. હું હમણાં સુયાણી બોલાવી આવું છું."

ફરીને આખા ગામની જીભે જીવલીનું નામ ચડ્યું. લોકોએ ભુલાયેલી વાત તાજી કરી ને ફરી એમાંથી રસ લૂંટવા લાગ્યાં. હવે વારો આવ્યો જીવલી અને કંકુડોશીનો. લોકો બંનેની પેટ ભરીને નિંદા કરવા લાગ્યાં. એ વખતે બધાંને મૂંઝવતો હોય એવો સવાલ હતો "આખરે આ હમેલ રહ્યા કોનાથી !" લોકો અટકળ કરતાં'તાં ને જાતજાતનાં અનુમાન લગાવતાં'તાં.

બીજે દિવસે જ્યારે કંકુડોશી ગામમાં નીકળી તો બધાં લોકો એક બીજા સામે છાના સંકેત કરવા માંડયાં અને ડોશી તરફ જોઇને મિચકારા મારી આનંદ લૂંટવા લાગ્યાં : કોઈએ ડોશીને પૂછ્યું :

"વધાઈ, કંકુમા !"

જવાબમાં ડોશી હસી ને બોલી : "ભાઈ, ભગવાનની મે'ર છે. રાતે તો હું ય બરાબરની મૂંઝાણી'તી, પણ સારું કર્યો કે બધુંય હેમ-ખેમ પતી ગયું."

"છોકરો છે કે છોકરી ?"

"છોકરો છે ભાઈ ! રૂપાળો ચાંદા જેવો છે !"

"ત્યારે તો તમારે ગીત ગાવાં જોઈએ !"

હવે કંકુડોશી ટાણાનો મર્મ સમજી ગઈ. તેનું હૃદય વિંધાઇ ગયું. પણ ખામોશ રાખીને બોલી : "ભાઈ, મારે ત્યાં છોકરો આવ્યો છે તે ગીત ગાવા તમારે ત્યાંથી નંઈ આવે, પણ અમે ગરીબ માણસ

પણ ગીત ગાઈ જાણુયીં છ. પૂછજે ઓલી મોંઘી સુયાણીને! આખી રાત મેં ગીત ગાયાં'તાં કે નહિ? વળી અત્યારે તો મેં શું કર્યું છે? એની છઠ્ઠીને દા'ડે તો બધાંયને બોલાવવાની છું, ને એવું કરીશ કે દુનિયા આખી દેખશે. તું ય આવજે ભાઈ! અત્યારથી નોતરું દઇ રાખું છ."

ડોશીએ ઇંટનો જવાબ પથ્થરથી આપ્યો. પોતે મર્યાદા બહાર બોલી રહી છે એનું તેને ભાન હતું, પણ તે પોતાની જાતને કાબૂમાં ન રાખી શકી.

"જેના બાપનું કંઈ નામ—નિશાન ન હોય એવાની છઠ્ઠી ખાવા છેવટ હું તો નહિ આવું." પેલાએ પણ ખિજાઈને જવાબ આપ્યો.

ડોશી ચાલી ગઈ.

[૪]

એ અજ્ઞાત કુળવાળા બાળકની છઠ્ઠીનું ઊજવણું થયું. પણ તેમાં કેટલાં માણસો આવ્યાં હતાં તે બતાવવાની કંઈ જરૂર નથી.

ધીમે ધીમે દિવસો વીતવા માંડયા. એક મહિનો, બે મહિના... કેટલા ય મહિના!

હવે જીવલી પોતાના બાળકને તેડીને ગામમાં નીકળતી. લોકો તેની મશ્કરી કરતાં, "છોકરો કેવો રૂપાળો છે! વળી કોઈ કહેતું "માળો, શૂરવીર લાગે છે એના બાપ જેવો!" જીવલીના કાન આવી વાતો સાંભળીને ટેવાઈ ગયા હતા. હવે તેણે લાજ–શરમ મૂકી દીધી હતી. પહેલાં તો તે મોટો ઘૂમટો કાઢતી. હવે તો તે કોઈની યે લાજ નહોતી કાઢતી. લોકો કોણ જાણે એની પાસેથી શું યે માગતાં હતાં અને એની તથા કંકુડોશીની નિંદા કરી રહ્યાં હતાં.

કંકુડોશીનું શરીર પણ ખળભળ્યું. અવારનવાર તે માંદી પડવા લાગી, પણ કોઈ દિવસ દવાનું ટીપું ય ન પીધું કે ન એકે ય પડીકી લીધી. જીવલી તેની પાસે દૂધનો પ્યાલો મૂકતી તો કહેતી, " પછી છોકરો બિચારો શું પીશે ? "

એમ દિવસો વીતવા લાગ્યા. દોઢ મહિના સુધી દમની ભયંકર બિમારી ભોગવીને કંકુડોશી ફરી સાજી થઇ. પણ હવે તે ખૂબ નબળી ને કૂબડી થઈ ગઈ હતી. હવે તો મહા મુશ્કેલીથી તે ધ્રૂજતાં ધ્રૂજતાં લાકડીને ટેકે ઘરની બહાર નીકળતી. એક દિવસ જીવલીએ કહ્યું : " કંકુમા, તમે તો બઉ દૂબળાં પડી ગયાં, પૂરાં અરધાં ય નથી રયાં. "

ડોશીએ કહ્યું : " મને તો બીક લાગતી'તી કે હું જો એમ ને એમ મરી જઈશ તો સદ્‌ગતિ નંઈ થાય. ભગવાન બહુ દયાળુ છે. એણે મને ફરીને ઉગારી લીધી. હવે હું પ્રાચ્છત કરવા કાશીજી જઈશ. "

જીવલી આશ્ચર્યથી બોલી : " મા, તમે એવું કયું પાપ કર્યું છે કે પ્રાચ્છત કરવા જવા બેઠાં છો ? "

ડોશી એક ક્ષણવાર ચુપ રહી. પછી ધીમેથી બોલી :

" બેટી, મેં તને મારે ઘેર રાખી છે. "

" પણ તમે તો મારું અડેલું પાણીનું ટીપું કે અન્નનો દાણો ય ખાધો નથી. "

ડોશીએ કહ્યું : " એથી શું ? પ્રાચ્છત તો કરવું પડશે ને ?"

જીવલી ગભરાણી. પાયશ્ચિત્તનું કોઈ કારણ તે ન સમજી શકી. લાખ વાતે ય હવે તે કંકુડોશીને રોકી શકે એમ નહોતું. દેવગર પાસે દસ રૂપિયા લેણા નીકળતા હતા. માંડ માંડ તેની પાસેથી લેણું પતાવી કંકુડોશી કાશી જવા નીકળી. જતી વખતે જીવલીના એ અબોધ બાળકને પોતાના ખોળામાં લીધું ને આંસુઓથી નવરાવ્યું.

લોકો આશા રાખતાં હતાં કે કંકુડોશી ફરી પાછી આવશે. પણ તે પાછી ન જ ફરી. કેટલાયે મહિના પછી જીવલીના નામે એક બંધ કવર આવ્યું હતું. જીવલી એ કાગળ ટપાલ–માસ્તર આગળ વંચાવવા આવી હતી. ટપાલના માસ્તરે ધીરે ધીરે ગામલોકોને જણાવ્યું કે ડોશીની પથારી તળે ભોંયમાં ત્રણસો રૂપિયા દાટેલા પડયા છે. અને તે એ રૂપિયા જીવલીનાં છોકરાના લગન વખતે ખરચવા માટે મૂકી ગઈ છે.”

ઘણો વખત વીતી ગયો. જીવલીનો છોકરો હવે બાર વરસનો થઈ ગયો. ગામના છોકરાઓની સાથે હવે તે મોઈ–દાંડીએ રમે છે. કંકુડોશીના કંઈ સમાચાર નથી. કેટલાંક લોકોની ધારણા છે કે તે હજી જીવે છે અને હમણાં કાશીમાં વાસ કરે છે. કેટલાંકનું વળી એમ કહેવું છે કે “અમે તેને અમારી સગી આંખે જોઈ છે. તે વિશ્વનાથજીના મંદિર આગળ ભીખ માગતી હતી. હવે તો બિલકુલ આંધળી થઈ ગઈ છે અને તેના જર્જરિત દેહને માંડ માંડ અર્ધું-પર્ધું ઢાંકતા એક જર્જરિત વસ્ત્રના છેડામાં સડેલું અનાજ એણે લીધું હતું.”

વાત કેટલી સાચી છે એ કોણ જાણે!

श्री. राधाकिश्न

ખજાનચી બાબુ

માનભોમ જિલ્લાના ફાયરવર્કના કારખાનામાં એક નિવાસગૃહ હતું. તેમાં ટાઇલ્સ પાથરેલ લાંબી બૅરેક જેવો એક બંગલો હતો. તેની સામે હારબંધ થાંભલાવાળો નાનો એવો વરંડો હતો. એ વરંડામાં જ બધા કારીગરો ઑફિસે જવા માટે તૈયાર થતા હતા. અશ્વિની ચા ન પીતો એટલે વાટકીમાંથી ગરમ દૂધ ધીરે ધીરે પીતો હતો. બારણા બહાર વિહારી કામ કરતો હતો. યુવાન બદ્રી રોજ કસરત કરતો. હમેશના પચીસ દંડ કરવાનો એને નિયમ હતો. આજે તો હજુ સુધીમાં એણે અગિયાર દંડ કર્યા હતા. બુઢ્ઢો શશી મિસ્ત્રી રાતનું વધેલું માંસ ખાતો હતો, ત્યાં તો કારખાનાનું ભૂંગળું વાગી ઊઠ્યું: ભૂં...ભૂં...ભૂં...

ભૂંગળું સાંભળતાં જ બધા કારીગરો દોડવા લાગ્યા. સૌ પોતાનું કામ જેમ હતું તેમ જ પડતું મૂકીને કારખાનામાં હાજર થઈ ગયા. આટલી ઉતાવળ કરવાનું કારણ નવા મેનેજર સાહેબનો મિજાજ હતો. તેણે નવેસરથી જ બધી વ્યવસ્થા કરી હતી અને કાયદો કર્યો હતો કે સીટી વાગતાંની સાથે જ સૌએ હાજર થઈ પાંચ મિનિટમાં જ ઑફિસમાં આવીને હાજરીનોંધમાં સહી કરી જવી. પાંચ મિનિટથી એક અર્ધી મિનિટ પણ વધુ થાય તો અર્ધા દિવસની ગેરહાજરી

ગણાય. સીટી સાંભળીને બદીએ એની કસરત અધૂરી મૂકી અને 'સ્લેવરી...ગુલામી...ઉફ્...' કહેતોક ખમીસ લઈને દોડી નીકળ્યો.

ઑફિસે આવીને એણે જોયું તો નિયમ મુજબની તકરાર શરૂ થઈ ગઈ હતી. સર્વેયર ખજાનચીને કહેતો હતોઃ

"હુ આર યુ? તું કોણ? વૉટ રાઈટ? તને સીટી દેવાનો હુકમ આપવાની સત્તા કોણે આપી છે? હુ આર યુ?"

બદીએ ઘડિયાળમાં જોયું તો સાડા છમાં હજુ પાંચ મિનિટ બાકી હતી એટલે કે લગભગ દશ મિનિટ વહેલી સીટી મારવામાં આવી હતી. એ જોતાં જ એનું મોં લાલચોળ થઈ ગયું ને તે મૂઠી વાળીને ખજાનચી સામે ધસ્યો, "તું ક્યાંનો સીટી મારવાવાળો?"

"શી ધાંધલ છે આ બધી?" નવા મેનેજરનો અવાજ આવ્યો.

તુરત જ બધા ચુપ થઈ ગયા, વૃદ્ધ ખજાનચીનો અદ્ધર ગયેલો શ્વાસ હેઠે બેઠો ને જરા ઉત્સાહથી સાહેબ પાસે જઈને કહેવા લાગ્યોઃ "સાહેબ, કાલનું ઘણું કામ બાકી છે, ગાડીમાં સામાન ભરવાનું કામ હજુ પૂરું થયું નથી, દશ નંબરનું કીલેન..."

મેનેજરે તેને ત્યાં જ અટકાવીને કહ્યુંઃ "એ હિસાબ મારે જાણવો નથી. હું તો એ જાણવા માગું છું કે આટલી બધી ધાંધલ શાની છે?"

ખજાનચી અવાક્ થઈ ગયો અને આંખો ફાડીને માત્ર જોઈ જ રહ્યો.

સર્વેયર એ બધાની વચ્ચે મુખ્ય માણસ જેવો હતો. તેણે આગળ આવીને કહ્યું "સાહેબ, આપે કાલે હુકમ આપ્યો છે જે સવારે સાડા છ વાગે કામનો આરંભ થવો જોઈએ અને જે કોઈ પાંચ મિનિટ પણ મોડું કરશે તેનો અર્ધો દિવસ કપાઈ જશે. સાહેબ,

આ ઠંડીના દિવસો છે અને એમાં ખજાનચી બાબુએ દશ મિનિટ વહેલી સીટી મારવાનો હુકમ દીધો. અમારે નાસ્તો કરવો હોય કે નહિ? હજુ તો મોંમાં ચા સુદ્ધાં ગઈ નથી."

મેનેજરે ઘડિયાળ સામે જોયું તો સાડા છમાં હજુ પણ બે મિનિટ બાકી હતી. એટલે એમણે પોતાની ઘડિયાળમાં જોયું તો એ ઘડિયાળ પણ એમ જ કહેતી હતી. એમણે કહ્યું, "વેલ-હમણાં સૌ સૌના વિભાગમાં કામની શરૂઆત કરી દો. અર્ધો કલાક કામ કરો. ત્યારપછી સૌ ખાઈ આવજો. સાતથી સાડા સાત સુધી તમને આજે છુટ્ટી મળશે. જાવ, સૌ કામે લાગો."

બે મિનિટમાં જ ઑફિસ સાફ થઈ ગઈ ને ખજાનચી બાબુ પોતાના આસન પર જઈને બેઠા.

"તમે દસ મિનિટ વહેલાં સીટી મારવાનો હુકમ દીધો હતો?" મેનેજરે પૂછ્યું.

"સાહેબ," ખજાનચીએ કહ્યું, "કાલનું કામ ઘણું બાકી છે, સામાન ભરવાનું પણ પૂરું થયું નથી. દસ..."

મેનેજર ગુસ્સે થઈ બોલ્યા, "એ બધું હું જાણું છું. હું પૂછું છું તેનો જ ઉત્તર આપો. તમે સીટીનો હુકમ આપ્યો હતો?"

આંખ ફાડીને મેનેજર સામું જોતાં જોતાં ખજાનચી બોલ્યા. "હા સાહેબ."

"કેમ? સીટી મારવાનો હુકમ દેવાની જવાબદારી તો તમારે માથે નથી!"

"કાલનુ ઘણું કામ બાકી પડી રહ્યું છે, સામાન ભરવાનું હજી પૂરું નથી થયું, ને સાહેબ, દસ નંબરનું કીલેન......"

"શું કારખાનાના માલિક તમે છો?" મેનેજરનો અવાજ ફાટચો.

"ના સાહેબ."

"આજે તમને માફ કરું છું, પરંતુ હવે આમ ન થાય તેનું ધ્યાન રાખજો.." કહી મેનેજર ગુસ્સામાં જ ચાલ્યો ગયો. ને આવી ઠંડીના દિવસોમાં પણ ખજાનચી બાબુ પસીને રેબઝેબ થઈ ગયા. કપાળનો પસીનો લૂછીને બિચારાએ કામમાં મન પરોવ્યું. તિજોરીને પ્રણામ કરી ચોપડા ખોલીને બેઠા.

"ખજાનચી બાબુ, મને જલદી રૂપિયા આપી દો તો!" કહી સ્ટોર–વિભાગના નોકરે વાઉચર ફેંક્યું. એમાં મેનેજરની સહી હતી, એકસો દસ રૂપિયા દેવાના હતા.

"આટલા બધા રૂપિયાનું શું કરવાનું છે?" ખજાનચીએ પૂછ્યું—

"ઘાસ ખરીદવાનું છે."

"તો ઊભો રહે બાપુ, જરા પૂછી આવું." વાઉચર હાથમાં લઈને ખજાનચી મેનેજરની કેબિનના બારણામાં આવીને ઊભા. બારણું ખોલીને અંદર જતાં એને ડર લાગતો હતો એટલે પાછા ફર્યા. પણ પછી હિંમત કરીને પાછા ગયા ને બહારથી જ બૂમ મારી.

"સાહેબ!"

"આવો."

"આ વાઉચરના રૂપિયા..."

મેનેજરે એના મોં સામે જોઈને પૂછ્યું. "કેમ?"

માથું ખજવાળીને ખજાનચી બોલ્યા, "જી ના, તોપણ–"

"તોપણ? આજે શું કોઈ મોટું ભરણું છે?"

"જી ના! પણ દઉં કે નહિ એની ખાતરી માટે પૂછું છું."

આશ્ચર્યથી ખજાનચીના મોં સામે જોઈને મેનેજર બોલ્યા,

"એટલે ? વોટ ડુ યુ મીન ? જ્યારે વાઉચરમાં સહી કરી છે ત્યારે હુકમ છે એમ જ થયું ને ?"

સલામ કરતા કરતા ખજાનચી બહાર ચાલી ગયા. બારણા તરફ જોઈ ને મેનેજર બોલ્યોઃ 'ઈડિયટ–'

ખજાનચીએ તિજોરી ખોલી રૂપિયા બરાબર ગણી નોકરને આપ્યા અને કહ્યું: "સહી કર."

નોકરે સહી કરી દીધી અને રૂપિયા લઈને તે ચાલવા માંડતો હતો ત્યાં ખજાનચીએ કહ્યું, "અરે, ઊભો રહે, સાંભળ તો..."

"શું ?"

"ઊભો રહે, ફરી એક વાર ગણી જોઉં, ભૂલ તો નથી થઈ ને ?"

ફરી વાર ગણી જોઈને ખજાનચીએ ખર્ચખાતાંમાં લખ્યું 'સ્ટોર ખાતે.' અને પછી મેનેજરની કૅબિને ગયા.

'સાહેબ !' બહારથી જ એણે બૂમ મારી.

"આવો. હજુ વળી શું છે ?"

"ઘાસના પૈસા દઈ દીધા સાહેબ." કહીને ખજાનચી સલામ કરીને બહાર ચાલ્યા ગયા. મેનેજર તેની પાછળ જોઈ રહ્યો.

બાર વાગ્યાનું ભૂંગળું વાગ્યું. બપોરની દોઢ કલાકની રજા પડી. નિવાસગૃહે આવીને ખજાનચીએ પોતાના નિયમ મુજબ જોડા ખાટલા નીચે ઓરડાની વચ્ચે કાઢ્યા અને પહેરણ કાઢીને લોટો અને નેપ-કીન લઈને વરંડામાં થાંભલા પાસે પાટલા પર બેસીને તેલ માલીશ કરવા લાગ્યા. તેની સામે જ બેસીને સ્ટોર–કીપર તેલ માલીશ કરતો હતો. એણે પૂછ્યું, "કેમ બદીદાદા ? નવો સાહેબ કેવો છે ?" ખજા-નચીનું નામ પણ બદીબાણુ હતું. "સારો માણુસ, હોશિયાર માણસ."

ખજાનચીએ જવાબ આપ્યો. " આજે લખતો હતો ત્યારે કલમ જાણે પાણીની જેમ સરસર ચાલતી હતી."

ડોલ અને લોટો લઈને ખજાનચી ઊભા થયા. લાંબા વરંડામાં પાણી રાખવા માટે દરેક ઓરડી સામે લોઢાના ઢાંકણવાળી એક એક કોઠી હતી. ખજાનચીએ દરેક કોઠીમાંથી બે લોટા પાણી લઈને પોતાની ડોલ ભરી લીધી અને સામેના એક પથ્થર પર સ્નાન કરવા બેઠા.

પેલી બાજુ મેનેજર સાહેબ ઓરડીઓની તપાસ કરવાને આવ્યા હતા. બધી જ ઓરડીઓમાં મરામત અને ચૂનાકામ કરવાનું હતું.

'જય મા કાલીઘાટની!' બોલતા બોલતા ખજાનચી સ્નાન કરીને ઓરડીમાં આવ્યા. તેમણે એકલો ટુવાલ જ પહેર્યો હતો. મેનેજરને જોતાં જ ગભરાઈ ગયા. મેનેજરે પૂછ્યું:

" તમે આ ઓરડીમાં રહો છો ?"

" હા સાહેબ, અને ગોવિંદ પણ રહે છે."

" એ તો ઠીક. પરંતુ બેઠક આ બાજુ કયા વિચારથી ગોઠવી છે ? એક ઉત્તર–દક્ષિણ અને એક પૂર્વ–પશ્ચિમ ? એ...એય ખલાસી ! આ બેઠકને આ બાજુ ફેરવી નાખ ! અને આ શું ? ઘર વચ્ચોવચ્ચ જોડા ?" કહીને તેમણે પોતાના પગથી જ જોડાને એક બાજુ કરી દીધા. નવી વ્યવસ્થા કરીને સૌની સાથે મેનેજર બહાર ચાલ્યા ગયા.

ખજાનચીની બેઠક ફેરવી લીધેલી હતી એટલે તે થોડીક ક્ષણ અવાક્ થઈને ઊભા રહ્યા. પછી તુરત ટુવાલ પહેરેલી જ સ્થિતિમાં મેનેજર પાસે ગયા. મેનેજર એ વખતે શશી મિસ્ત્રીની ઓરડીમાં તમાકુના ડાઘા, દીવાલ પર લૂછેલા તેલવાળા હાથ અને માંસના ડાઘા જોતા હતા.

"સાહેબ !"

મેનેજરે પાછું વાળીને જોયું તો ખજાનચી. "શું કામ છે ? હજુ પણ કપડાં બદલ્યાં નથી ? જાવ જાવ, કપડાં બદલી આવો."

"સાહેબ, આજે ચૌદ વર્ષથી મારી બેઠક એ રીતે જ છે."

મેનેજર આશ્ચર્યથી બોલ્યા, "શું કહ્યું તમે ?"

"મારી બેઠક..."

સહેજ ગુસ્સે થઈને મેનેજર બોલ્યા, "ના, ના તમારા માટે થઈને બીજાને અગવડમાં ન મૂકી શકાય."

ખજાનચી પાછા ફર્યા અને હતબુદ્ધિ થઈને ઓરડી વચ્ચે ઊભા રહ્યા. ઓરડીનો જોડીદાર ગોવિંદ સ્નાન કરીને વાળ ઓળતો હતો. તેણે કહ્યું, "હવે કપડાં તો બદલો !" ખજાનચીએ એનો જવાબ ન આપ્યો, કહ્યું, "ગોવિંદભાઈ, જરા આ ખાટલો પકડ તો !"

ગોવિંદ અતિ ભલો માણસ હતો. તેણે કહ્યું, "મેનેજર બાબુ જે..." એ જ ક્ષણે ખજાનચીએ ખાટલાનો એક ભાગ ઊંચકીને કહ્યું, "ઓ...રે બાબા...આ કારખાનામાં આવ્યો છું ત્યારથી જ આ જ ઓરડી, આ જ ખાટલો અને એ જ પૂર્વ તરફ મારું ઓશીકું રહ્યું છે, એ હવે બદલીશ નહિ." ગોવિંદે વધુ વિવાદ ન કર્યો અને ખાટલો ઉચકાવ્યો. ખાટલાને હતો ત્યાં ફેરવીને ખજાનચીએ સૌથી પહેલાં જોડાને ખાટલા નીચે ઘર વચ્ચે લાવીને મૂકી દીધા.

સાંજે ખજાનચી ઓરડીએ પાછા ફર્યા ત્યારે ચમકી ગયા અને પછી ખૂબ ગુસ્સે થઈને બોલ્યા: "આ લોકો મારું અંજળ ખુટાડવા માગે છે. વારુ, મારો હુક્કો કોણે ઉતારી નાંખ્યો ?"

"મેનેજરબાબુએ." ગોવિંદે કહ્યું. "તેઓ ફરી સાંજે આવ્યા હતા અને હુક્કો ત્યાં રાખવાનો નથી એમ ખાસ ખાસ કહી ગયા. વધુમાં એમણે કહ્યું કે 'બેઠક ફેરવી તો ભલે ફેરવી, પરંતુ બારીમાં

હોકો અને ઘર વચ્ચે જોડા રાખી નહિ શકાય–"

જોડાને ઘર વચ્ચે જ રાખીને ખજાનચીએ એક દીર્ઘ નિશ્વાસ મૂકયો અને ખાટલા પર બેસી પડયા. ફરી વાર ઊઠીને તેમણે જોડાને બાજુએ મૂકી દીધા—

બીજે દિવસે સવારે ખજાનચી ઘડિયાળ પાસે ખુરશી લઈને કાંઈક કરતા હતા. જોડાના અવાજથી પાછું ફરીને જોયું તો મેનેજર સાહેબ કાંડા-ઘડિયાળમાં જોતા જોતા જતા હતા.

તે દિવસે હિસાબનીશ અશ્વિની મેનેજરને ચોપડા બતાવતો હતો. ખાતું જોઈને મેનેજર બોલ્યા, "આ શું? આ શુ લખ્યું છે? અને લાઈન અહીંથી કેમ શરૂ થાય છે? છેલ્લી લીટીઓ બે ઈંચ ઉપર કેમ ચડી ગઈ છે?"

અશ્વિનીએ કહ્યું, "ખજાનચી બાબુ આંખે સારું દેખી શકતા નથી અને ચશ્માં પણ ખરીદતા નથી. કહે છે કે ચશ્માંથી આંખો ખરાબ થાય."

મેનેજરે બૂમ મારી, "ખજાનચી બાબુ!" ખજાનચી આવીને સલામ કરી ઊભા રહ્યા.

"તમને કેટલાં વર્ષ થયાં છે?" મેનેજરે પૂછયું.

"સાઠ સાહેબ. આ કંપનીમાં ચાલીસ વર્ષથી તો નોકરી કરું છું. ચૌદ વર્ષનો છોકરો હતો ત્યારથી આ કારખાનામાં છું. એ વખતે તો અહીં જંગલ હતું, માણસ આવતાં પણ બીતાં."

"બસ કરો." કંટાળીને મેનેજર બોલી ઊઠયા. "અહીં એની વાત નથી. હું તો પૂછું છું કે કેટલાં વર્ષ થયાં? આંખે દેખાતું નથી તો ચશ્માં કેમ લેતા નથી? આ રીતે કામ ચાલી શકશે નહિ મહાશય."

"હવે લઈશ સાહેબ! તુરતમાં જ ખરીદી લઈશ." કહીને સલામ કરીને ખજાનચી ચાલ્યા ગયા. પરંતુ થોડી ક્ષણ પછી પાછા આવીને

એણે પૂછ્યું, "સાહેબ, એક દિવસની જો રજા આપો તો આસાનસોલ આજે મોટર જાય છે—" વાત પૂરી થતાં પહેલાં મેનેજરે કહ્યું, 'જજો.'

સાંજે ચશ્માં આંખે લગાવીને ખજાનચી ઓરડીએ ઓરડીએ ફર્યા. સૌને બતાવીને કહેવા લાગ્યા, "દેખાવ છે તો ચોખ્ખું, જુઓ તો, બરાબર ગણાય છે? એક, બે, ત્રણ, ચાર" એમ ઓસરીની બારીઓ ગણવાની શરૂઆત ખજાનચીએ કરી દીધી.

કેટલાક દિવસ પછી મેનેજરે ખજાનચીને બોલાવી કહ્યું, "હું બહુ દિલગીર છું ખજાનચી બાબુ, પરંતુ તમારી નોકરીનો જવાબ આવી ગયો છે; એટલે કે કંપનીએ તમને રિટાયર કરવાની સૂચના કરતો પત્ર મોકલ્યો છે. હવેથી અંગ્રેજીમાં હિસાબ રાખવાનો છે. તમને પણ ઘણાં વરસ થયાં એટલે હવે નવા માણસને જગા દેવી જોઈએ. અને નવો માણસ પણ અમારી પાસે આવી ગયો છે." એમ કહીને કંપનીનો પત્ર અને રાજીનામાનો કાગળ તેમના હાથમાં આપીને કહ્યું, "આ કાગળ પર સહી કરી આપો, અને કંપની તમને ત્રણ મહિનાનો પગાર બોનસ તરીકે આપે છે."

ખજાનચી 'હેં' કરતા આંખો ફાડી જોઈ રહ્યા. મેનેજરે તેના હાથમાં કલમ આપીને કહ્યું, "આ જગાએ સહી કરો, તારીખ અને દિવસ પણ લખો."

ચાર્જ સોંપાઈ ગયો. ત્રણ હજાર અને બાવીસ રૂપિયા, એક અર્ધો રૂપિયો, એક બે આની અને એક કાગળમાં વીંટેલી એક પાઈ— બધું સોંપી દીધું. ચાર્જ સંભાળીને મેનેજરે કહ્યું, "દુઃખ કરશો નહિ ખજાનચી બાબુ, હવે તો તમને વર્ષ ઘણાં થયાં છે, અને તમારું જે રીતનું ઑફિસ પ્રત્યે અનુરાગી મન છે તેવી જ નિષ્ઠાથી જો તમે ભગવાનને સંભારશો તો જીવન સફળ થશે."

ખજાનચીએ કહ્યું, "જી." પણ સહકાર્યકરોએ એમ સહેજમાં

વિદાય ન આપી. તેમણે એમને માટે સભા ભરી. વિદાયભોજન આપ્યું. ફૂલહાર પહેરાવ્યા. અનેકની આંખોમાં પાણી પણ દેખાયાં.

બીજે દિવસે સવારે કેટલાક ખલાસી ખજાનચી બાબુનો સામાન માથે રાખી સ્ટેશન મૂકવા જતા હતા. પાછળ ખજાનચી બાબુ ચાલતા હતા. તેમની આંખો પર એ જ નવાં ચશ્માં હતાં. એકાએક ખજાનચી બોલી ઊઠયા, "કેમ રે ? કારખાનાની આજે હજુ સુધી સીટી નથી વાગી ?" ખલાસીએ કહ્યું, "હજુ સમય નથી થયો બાબુ, આ ગાડી જાય ત્યારે સાડા છ થાય ને ?" ખજાનચીને યાદ આવ્યું.

"હા...હજુ સાડા છ તો વાગ્યા નથી, સાડા છની ગાડીમાં તો એને જવાનું છે. ખજાનચીએ એક વાર પાછળ ફરીને જોયું તો કારખાનાની ચીમનીમાંથી ધખધખ કરતા ધુમાડા બહાર નીકળતા હતા. તેણે આંખ ફેરવી લીધી. એક દીર્ઘ નિશ્વાસ મૂકી મ્લાન હાસ્ય હસી મનમાં મનમાં જ બોલી ઊઠયા, "ભગવાન !" સાથોસાથ એની દૃષ્ટિ આકાશ તરફ ચોંટી ગઈ. પરંતુ કયાં છે આકાશ ? ચશ્માં–આવરિત ચોખ્ખી દૃષ્ટિએ પણ જ્યાં જુએ ત્યાં ધુમાડા ને ધુમાડા જ દેખાય છે. કારખાનાની ચીમનીમાંથી નીકળતા ધુમાડાની આડે આકાશ કયાં યે અદૃશ્ય થઈ ગયું હતું. *

* બંગાળીમાંથી અનુવાદ

श्री. ताराशंकर मुखोपाध्याय

એક સાંભળેલી વાત

મારા એક લંગોટિયા ભાઈબંધની આ વાત છે. આ વાતને હું ખોટી નથી માની શકતો કારણ કે મારા ભાઈબંધને હું બહુ નાનપણથી જાણું છું. એ આવું કરી શકે તેમાં મને શંકા ન થાય.

ભોગ લાગ્યા મારા કે લોકમાન્યતા ઉપર હું પૂનાથી મુંબઈ જવા રાતની ગાડીમાં નીકળ્યો. દિવસના કામગરા મુંબઈગરા અને પૂનાવાસીઓ મુંબઈ અને પૂના વચ્ચે આંટાફેરા ખાધા જ કરતા હોય એટલે દિવસની ટ્રેનોમાં ભીડ બહુ હોય, અને રાત્રે તો તદ્દન શાંતિ–ડબ્બા ખાલીખમ! આ લોકમાન્યતા, અને લોકમાન્યતા ઉપર, ટ્રેનમાં નિરાંતે ઊંઘ લેવા મળશે એમ ધારીને રાત્રે હું મુસાફરીએ ચડયો!

પણ બાપ રે! શી ખબર કે મુંબઈની રાતની સહેલ કરવા પૂના, કલ્યાણ અને થાણાથી આવડાં મોટાં ધાડાં રોજ ને રોજ મુંબઈ જતાં હશે? નિરાંતે ઊંઘવાની વાત તો બાજુએ રહી, પણ સામાનની અભરાઈની સાંકળ પકડીને બે પગ ઉપર નિરાંતે ઊભવાનું ય મુશ્કેલ થઈ પડયું. ઊંઘ ખૂબ આવતી હતી, આંખના ડોળા પરાણે ફાડી રાખતો હતો, મગજ ચક્કરચક્કર ફરતું હતું અને અંગો ઊભાં રહીને કળતાં હતાં. અને છતાં ય ગાડી તો પોતાના તાનમાં એક જ ગતિએ ચાલતી હતી. અરે માવડી, આ જ તો ગતિને જરા ઉતાવળી કર! દિવસ આખાના થાકયા–પાકયા આ જીવને ઘડીક વહેલો ઠેકાણે

પહોંચાડીશ તો તેથી તને કોઈ દોષ નથી દેવાનું! પણ ના, ગાડીને શી જરૂર કે તે આપણા આરામનો વિચાર કરે?

ઠીક ભલા, આપણે તો ઊભા હતા તેમ જ ઊભા રહ્યા. કાંઈક લાગતું હતું કે ગાડી એક સ્ટેશને ઊભી રહી હતી. પણ બત્તીનાં અજવાળાં, માણસોનો કોલાહલ અને ગાડીની સ્થિર સ્થિતિની ગમ આ મગજને નહોતી. ત્યાં તો અચાનક પગના અગૂંઠા આગળ કંઇક ખૂંચ્યું. મગજ જાગી ગયું.

"અરે, શું છે?" હું કંટાળાથી બરાડી ઊઠયો.

"ભાઈ જરા—" કોઇકિ અવાજ આવ્યો.

"શું જરા?" હું નીચું જોઇને બોલ્યો. માથું કાં ઊંચું ને કાં નીચું જ રહી શકે તેમ હતું. ગરદનમાં શક્તિ નહોતી કે એ એને સામે જોવાની સગવડ આપે.

"ક્યાં ય જગ્યા નથી, આખી ટ્રેન ફરી વળ્યો. જરા અંદર આવવા દો."

"આવીને બેસશો ક્યાં? મારા માથા ઉપર બેસતાં તો ઉપર ડબ્બાનું પાટિયું વાગશે અને આગળ–પાછળ સામાનની અભરાઈઓ વાગશે. અને મારા પગનો પંજો શ્રી કૃષ્ણના હાથના પંજાની શક્તિ ધરાવતો નથી કે કૃષ્ણે કર્ણને ધર્યા હતા તેમ હું તમને ધરી શકું."

મેં બોલવું પૂરું કર્યું ને મારી આસપાસ હાસ્યનો ખડખડધ્વનિ ગાજી ઊઠયો. એ ધ્વનિનું કારણ મને સમજાયું નહિ (અત્યારે તો સમજું છું–મારું બોલવું નાટકના તખ્તા પર જ શોભે તેવું હતું) પણ અંદર આવવા મથનાર આસામીના અવાજમાં કંઈ ફેર ન પડયો.

"એક–સહેજ જ, સહેજ જ પગને હઠાવશો તો પેટી અંદર આવી જશે અને પછી હું તો કંઇ જગ્યા રોકવાનો જ નથી, પેટી ઉપર જ બેસી રહીશ." એ બોલ્યો.

મારું મગજ તો ફરતું જ હતું, અને મને થયું કે પગને એક દોરા–વા હડાવતાં કીડી મરે, (એટલે કે હઠાવે જ કયાં?) એટલે કમાન પૂરેપૂરી છટકી. જોરથી નીચા વળી બળથી પેટીને ઊંચકી, ઝટકાથી એને બારી બહાર સરકાવી, અને બોલ્યો, "જા, ઊભો રહે ત્યાં પેટી ઉપર."

પણ, ટ્રેન ફરી ઊપડે તે જ ક્ષણે, હું અવાક્ બનીને સ્થિર થઈ જાઉં એ રીતે બીજી જ મિનિટે પેલા કળાબાજને (ભરચક ડબ્બામાં કેમ ઘૂસવું તેની કળા જાણનારને) ઝપ સરખો મારા પગ આગળ બેસી ગયેલો મેં જોયો! અને માથા ઉપર એની પેટી હતી!

ઓત્તારી! જાદુગર! શી રીતે આ બન્યું? પણ એમાં મારે નવાઇ પામવા જેવું નહોતું, કારણ કે એ મારો પેલો લંગોટિયો ભાઈબંધ હતો કે જેને ચોસઠે કળા (ખબર નથી, આ યુગમાં કેટલી કળાઓ ગણાતી હશે?) વરી હતી. એને મન આ તો એક મામૂલી વાત હતી. મેં જેવી એની પેટીને બહાર સરકાવી તેવી જ તેણે સીધી બહારની બાજુથી એ પોતાના હાથ પર લઈ લીધી અને વાંદરાની ચપળતાથી પેટીની ખાલી પડેલી જગ્યાએ પોતાનું આસન જમાવી દીધું. અને પેટીએ એની ઉપર કરેલા એ ઉપકારના બદલામાં (ભાવાર્થ કે પેટીને વધુ સલામત જગ્યા આપવા માટે) પેટીને શિરોધાર્ય કરી.

આ કાંઈ ઓછી અજાયબી નહોતી. આવા અજાયબીકારને જોવા હું આંખો ફાડી રહ્યો. ત્યાં તો મેં એનો ચહેરો પિછાન્યો અને મારા મોંમાંથી ઉદ્ગાર નીકળી ગયો: 'ઓહ, બન્યા?"

"અરે શું યાર, તું ય બધાના જેવો થયો?"

"નહિ ભાઈ, મને તો કલ્પના ય નહિ કે અત્યારે તું અને વળી આવા સ્ટેશને આમ આટલાં વર્ષે ફૂટી આવીશ." મેં કહ્યું.

"પહેલાં તો મને ય ખબર નહિ કે આખો દહાડો કામનો ઢસરડો

ખેંચતો તું રાત્રે આવી ટ્રેનમાં મુસાફરી કરતો હઈશ. પણ પછી જાણી ગયો, એટલે તો આમ કૂદીને બેસી જવાની હિંમત કરી, બીજો હોય તો લાત ખાવાની દહેશત રહે ને! આમ તારી સામે જ જો ને, અત્યારે ટ્રેનમાં કેવાં કેવાં નંગ ભેળાં થયાં છે!"

મેં આમ-તેમ ઉપર-નીચે નજર ફેરવી, ઠીક મેળો મળ્યો હતો. પાટલી નીચે બે ચાર બાવાં સૂતાં હતાં, જાજરૂ પાસે એક અડબંગ ખેડૂત જેવો કોઈક, ઝોકાં ખાતો હતો (એ રાત્રે મુંબઈ શું કામ જતો હશે?). એક બાજુ ત્રણ ચાર રંગીલા બાદશાહો પાનાં રમતા હતા. વેપારીઓ પણ નહોતા એમ નહિ.

"અને ખિસ્સાકાતરુ અને મવાલીઓને પારખી શકે છે કે નહિ?" બન્યા બોલ્યો.

ખરા, એ ય ખરા. એમના વિના તો રાતની મુંબઈ ફિક્કી લાગે. એમની જોડે એમના મિત્રો જુગારીઓ અને કલાલો પણ હોવાના. બન્યાને, મારી નજીક એ કૂદી આવ્યો તેમ એમની નજીક, કૂદી આવતાં બીક તો જરૂર લાગે. એ કળાબાજ હતો, મવાલી થોડો હતો? મારી સાથે જ મૅટ્રિક થયો હતો એટલે એવાઓની પાસે પોતાના વિશિષ્ટપણાનું ખૂન થઈ ન જાય તેની એને ચિંતા હોવાની જ.

"અત્યારે આમ?" મેં બન્યાને પૂછ્યું.

"અરે યાર, કંઈ કહેવાની વાત જ નહિ. કેટલાં વર્ષે મળ્યા આપણે: ચાર વરસ. ચાર વરસમાં ચાળીસ ધંધા કર્યા પણ આવો એકે નહિ; પણ હવે તો સોગન જ ખાધા છે કે ફરી એ ધંધો કરવો જ નહિ." એણે આજુબાજુ જોઈ લઈને કહ્યું.

"પણ શું છે?"

"શું છે? લે ત્યારે માંડીને જ કહું. પણ તું આમ ઊભો રહે અને હું, રાજાબાઈ ટાવરમાં કેટલા વાગ્યા એ જોવા ગરદન પાછળ નાખીને ઊંચું જોતો હોઉં એમ, તારી આંખો સામે જોઈ રહી શકીશ

નહિ, જરા નીચે બેસ તો સરખી વાત થાય." બન્યા બોલ્યો.

"આ બેઠો, ચાલ, કર વાત." હું એના પડખાને ઘસાતો બેઠો.

"વાત તે શું કરવાની છે?"

"કેમ?" મારી આતુરતાને મરી જતી જોતાં મારાથી ખમાય તેમ નહોતું.

"કેમ શું? આપણે બેય બૂંધિયલ."

"એટલે?"

"નહિ તો મૅટ્રિક થઈને તું કરિયાણાની દુકાને અને હું કલાલની દુકાને કંઈ જાત?"

"તું કલાલની દુકાનમાં હતો?"

"લોકોને દારૂ પાવો એ કલાલની દુકાન નહિ તો બીજું શું? કલાલ તો બિચારા સારા કહેવાય, મેં તો સ્ત્રીઓને–જો કે એક જ સ્ત્રીને–પણ દારૂ પાયો છે, કલાલ કોઈ સ્ત્રીને પીઠામાં ઘાલવાની હિંમત ન કરે."

"તારી વાતો કંઈ જલદી સમજાય તેમ નથી." મેં કહ્યું.

"ખરું કહ્યું. તને એ ન સમજાય. નહિ તો મૅટ્રિક ભણીને કરિયાણું ન કૂટત. પણ મારે મારા આ વાક્ય માટે માફી માગવી જોઈએ. ગભરાજે નહિ, કરિયાણાનો ધંધો મેં કરેલા એકતાળીસ ધંધા કરતાં અને દુનિયાના બીજા અનેક ધંધા કરતાં સારો છે. ભણેલાઓ જેની બહુ ઇચ્છા કરે છે તે, સાહેબની 'જી સલામી' કરતા કારકુનોના ધંધા કરતાં સારો છે જ. કારકુની પ્રત્યેની મારી ઘૃણા તારાથી અજાણી નહિ હોય. મને તો નોકરી મળતી હતી, છતાં મેં એનો અસ્વીકાર તે વિના કેમ કર્યો હોત? પણ હવે લાગે છે કે મારા આ ચાર વર્ષના ચાળીસ અને એક એમ એકતાળીસ ધંધાઓ કરતાં કારકુની પણ સારી, અને મારા છેલ્લા ધંધા કરતાં તો સારી, સારી અને સારી જ."

"સારું, સમજ્યો, હવે તારી વાત સરખી રીતે કહે." મેં કહ્યું.

"જો જાણે, પ્રથમ તો મૅટ્રિક પાસ થયો, બાપાએ કહ્યું, 'આપણા સાહેબે આપણી ઉપર મહેરબાની કરી છે. તને તેમની ઑફિસમાં જગ્યા આપવાનું તેમણે કબૂલ્યું છે.' મારી તો મરજી તેવી હતી નહિ, તું જાણે છે, મેં તારી સાથે એ વિષે એ વખતે ચર્ચા કરી હતી, મને લાગ્યું કે બાપાને મોઢામોઢ ના કહેવી અને સાહેબની પાસે એમનું અપમાન કરાવવા જેવું કરવું તે કરતાં રફુચક્કર થવું મુનાસબ! હું ગયો નાગપુર. પહેલો ધંધો રેંકડી ફેરવીને ભજિયાં વેચવાનો કર્યો. ધંધો સહેલો, કમાણી પણ સારી, પણ પોલીસની હાલાકી બહુ. એટલે એ છોડ્યો અને છોકરાઓની નિશાળ આગળ દાળિયા–રેવડી–ટીકડી એવું વેચવા બેઠો; પણ ત્યાં નિશાળના માસ્તરો કમિશન–શાનું કમીશન એ કોણ જાણે–માંગવા લાગ્યા. થોડો વખત એ આપ્યું પણ આપણા નફા કરતાં કમિશનની રકમ વધી જતી હતી એટલે એ ધંધો કંટાળીને છોડી દીધો. એ ધંધો ચાલે, જો નાનાં છોકરાંને છેતરવાની છાતી હોય તો. પછી થોડો વખત લૉટરી, થોડો વખત કેન્વાસીંગ, થોડો વખત જીવતી જાહેરખબર–કદાચ આ ધંધો તને નહિ સમજાય, સમજાવું? દાખલા તરીકે એક હોટેલની સામેની ફૂટપાથ ઉપર ઊભા રહી મૌનવાદી સાધુની પેઠે કે પૂતળાની પેઠે હોટેલ સામે આંગળી ચીંધી હાથ ઊંચો નીચો કરવાની કસરત કર્યા કરું, હું શું કરું છું તેની અજાયબી ઉકેલવા લોકો એકઠા થાય, મારી આંગળી ચિંધાય તે તરફ જુએ અને મોટું પાટિયું વાંચે –પાન્ડેનું આરામગૃહ! એક આનામાં ચાર ચીજ! લોકો હોટેલમાં જાય, એક આનો થડા ઉપર ફેંકે અને ચાર ચીજ મેળવે, ખુરશી પર બેસવાનું, પ્યાલો ભરી પાણી પીવાનું, માગે તો પીવાને એક કપ ચાય અને નહિતર ખાવાને ભજિયાંની પ્લેટ અને ઉપર એક સિગારેટ! માલિકને સારી ઘરાકી મળતી, અને ઘરાકને એમાં ઠગાવાનું તો થોડું

જ હતું? આમ જીવતી જાહેરખબર તરીકે બેચાર ઠેકાણે કામ કર્યું, પણ પછી કોણ જાણે ક્યાંથી એકાએક શરમ પ્રગટી આવી. એક દિવસ અચાનક થયું–સાળું, આ તે કંઈ પેટ ભરવાનો રસ્તો છે? પછી એક દિવસ એક કલાક એક દુકાન સામે ઊભો રહ્યો. લોકોનું ટોળું ભેળું થયું અને પેલો વિચાર મગજમાં ઝબકી આવ્યો. મારી અંદર શરમનો મોટો ઉછાળો આવ્યો અને એમાં ડૂબી મરું તે પહેલાં ત્યાંથી તરીને નાસી છૂટવા ભાગ્યો, તે આવ્યો છેક મુંબઈ. મુંબઈમાં ય ઘણા ધંધા કર્યા. એમાંથી એક ધંધો હાથ લાગી ગયો: 'એટિકેટ-મોભો અને 'સિવિલિઝેશન–સુધારો–નાં પૂંછડાં જેવાં ભણેલાં ગધેડાંઓનો લાભ લેવાનો. મારા એક ધંધાને અંગે મારે કોટ–પૅન્ટ–ટાઈ વગેરે પહેરવું પડતું અને સુધરેલાઓમાં ફરવું પડતું, ત્યાંથી મને એ ધંધો જડચો. અને એ જ મારો છેલ્લો ધંધો, અને જેને હું આજે છેલ્લો ધંધો કહીને નાગપુરથી ભાગતો નીકળ્યો છું."

"નાગપુરથી કે મુંબઈથી?" મેં વચ્ચે પૂછ્યું.

"ધંધો શીખ્યો હું મુંબઈમાં, પણ એની પ્રેકિટસ કરી નાગપુરમાં." એ બોલ્યો. "જો કે નાગપુરમાં મેં 'જીવતી જાહેરખબર' નો ધંધો કરેલો એટલે બહુ લોકો મને જાણી જશે તેવો મને શરૂઆતમાં ભય હતો. પણ મુંબઈમાં હરકોઇ ધંધાની માફક આ ધંધામાં પણ હરીફાઈ બહુ હતી. એ રીતે નાગપુરનું મેદાન ખુલ્લું હતું, અને બીજું, નાગપુર મારું પ્રથમ આશ્રયદાતા હતું તે કારણે એની સાથે પ્રેમની એક અગમ્ય ગાંઠ બંધાઈ હતી, અને મને લાગ્યું કે મને એ વધુ ફાવશે, એટલે હું નવા ધંધાના મંગલાચરણાર્થે નાગપુર જ આવ્યો. કહેવાની જરૂર ન હોય કે વેશપલટો મેં પૂરેપૂરો કર્યો હતો."

"પણ તારો એ ધંધો કયો, તેનું નામ તો આપ?"

"એનું નામ?– કલબ કાઢવાનો ધંધો."

" કલબ ? એટલે, શું તેં વીશી કરેલી ? તું ભઠિયારો બન્યો હતો કે મેનેજર ? "

" શું યાર તું ય ભરડે છે ? 'કલબ' એ શબ્દ શું એટલામાં જ સમાઈ જાય છે ? આનંદઆમોદ માટે પણ કલબ જેવી વસ્તુ હયાતી ધરાવે છે કે નહિ ? પણ સબૂર. પ્રશ્નો બહુ નહિ કરતો, હું જ કહું છું બધું. સુધરેલા લોકોને કલબના મેમ્બરો બનવાનો અને ત્યાં નાણાં ઉડાડવાનો ભારી શોખ હોય છે. હવે જો બેચાર માણસો ભેળા મળીને કલબ કાઢે, શરૂઆતમાં પોતાનું ફરનીચર, પોતાનાં બેડમિન્ટન, કૅરમ-બૉર્ડ, શેતરંજ અને પાનાં વસાવવા ખર્ચનો દરેક જણ મોટો ફાળો આપે તે કરતાં કોઈ એક જણ એનો ધંધો શરૂ કરે અને, ભલે સામાન્ય કરતાં ઘણું વધારે, પ્રથમ ફાળે ઘણું ઓછું એવું વાર્ષિક લવાજમ આપે તેમાં શું ખોટું ?

" હું જાણતો હતો કે કલબના શોખીનોને શોખ હોય છે માત્ર ' મેમ્બર' કહેવરાવવાનો. એ લોકો વર્ષ આખું તો શું, પણ મહિનો આખો પણ કલબમાં જવાને ટેવાયેલા નથી હોતા. એમને નિત્યનવી કલબના મેમ્બર પણ થવાનું મન થતું હોય છે.

એટલે મેં એક કલબ કાઢી: એનું નામ શું રાખ્યું હશે, કલ્પી શકે છે ? ' નાગપુર કલબ ' કે ' શિવાજી કલબ ' કે ' વૉયસરોય કલબ ' એવું તેવું નહિ, આપણી કલબનું નામ ' કલ્ચર કલબ— સંસ્કારમંડળ.'

પછી મેમ્બરશીપનાં કાગળિયાં લઈને હું બંગલાઓમાં આથડવા માંડ્યો.

પણ પહેલાં ' કલ્ચર કલબ 'ના મકાનની વાત કરી લઉં.

મુંબઈમાં તો કલબોનાં મકાનો અને પડોશ અફલાતુન હોય છે. નાગપુરમાં એવું શોધવા મેં પ્રયત્ન કર્યો તો લાગ્યું કે એનું પહેલા

મહિનાનું ભાડું, એની અંદર એ મકાનને લાયક અને કલબ નામને લાયક ફરનીચર અને રમતો માટે ખર્ચ કાઢ્યા પછી, આપી શકું તેવી મારા ગજવાની સ્થિતિ નહોતી. મેં ખૂબ વિચાર કર્યો. શહેરમાં મકાનો જોવા માંડયાં. પણ વિચાર એક જ મૂંઝવતો હતો કે ફરનીચર, રમતો અને પીણાં અને નાસ્તા માટે જોઈતાં વાસણો પાછળ ખર્ચ કર્યા પછી ભાડાની રકમ રહેતી નથી તેનું શું કરવું?

આખરે એક ઘડિયાળીની દુકાન હતી. ઉપર તેના જ કબજાનો મેડો હતો. મને લાગ્યું કે કદાચ મહિનામાં જ ઘડિયાળી ઉપર મ્યુનિસિપાલિટીની નોટિસ આવશે કે 'મકાન ઘણું જૂનું થયું છે, એને એ જ સ્થિતિમાં રહેવા દેવામાં જોખમ છે, માટે કોઈ અકસ્માત થતાં પહેલાં જ, સાવચેતીને ખાતર, તેને પાડી નાખવું.' હું ઘડિયાળી પાસે ગયો. એણે માન્યું હશે કે વટદાર કપડાંમાં તેની પાસે જનાર હું કોઈ સારું ઘડિયાળ રિપેર કરાવવા લઈ જતો હોઈશ. એણે હસીને મને સલામ કરી, પણ મેં આડીઅવળી બીજી કંઈ વાત ન કરતાં સીધી જ વાત કરી: "મને લાગે છે કે આપનું મકાન મ્યુનિસિપાલિટીના ટ્રાફિક-સલામતીખાતાના અમલદારની નજરે ચડયું છે. હવે હું એક એવી વાત કરવા માગું છું કે જેમાં આપનો સ્વાર્થ સાધતાં મારું પણ કામ થાય. આપના મકાન ઉપર સરકારી ટાંચ ન આવે તેનો બંદોબસ્ત હું કરી શકું તેમ છું. બદલામાં આપે આ મકાનમાં હું કહું તેવા મામૂલી ફેરફારો મને કરી આપવા. ગભરાશો નહિ, હું મકાનનું ભાડું આપીને જ મકાનમાં રહેવા આવવાનો છું, અને મારે ત્યાં એવા તો મોટા માણસોની અવરજવર હોય છે કે જેમના માનને ખાતર, અને એમાં આપને પણ ઘરાકી વધવાનો ઉપાય રહ્યો છે તે ખાતર, હું કહું તે રીતે આપે આપની દુકાનને સજવી."

"ઓહ, આપ મોટા માણસોના પરિચય ધરાવનારા સજ્જન છો. જો કે સાહેબ, હું બહુ ભણ્યો નથી. મારું કુળ બહુ મોટું ગણાય તેવું નથી. છતાં મને સારા લોકોની ઓળખાણ તો બહુ જ

ગમે છે. લોકો મને 'ઘડિયાળી' કહીને નીચો બતાવે છે પણ ખરેખર તો હું ધંધો પ્રમાણિકપણે કરું છું અને આર્થિક રીતે મારી સ્થિતિ પણ સારી છે. ઊંચા ગણાવા માટે તો મેં મારી દીકરીને અંગ્રેજી ભણાવ્યું છે, અને તે કોઈ પણ સાહેબની સામે પણ અંગ્રેજીમાં વાત કરી શકે છે, અને કોઈ પણ 'મડમ'ની સાથે ચાલી શકે તેવાં કપડાં પહેરી જાણે છે."

"વાહ ! ત્યારે તો આપ હું કહીશ તે સગવડ મને આપશો જ એમ હું ધારું છું. જુઓ, અમારી એક કલબ છે, નામ કલ્ચર કલબ. એને માટે તમારું મકાન ભાડે જોઈએ છે. તમે બીજું કંઈ ન કરી શકો તો વાંધો નથી, માત્ર થોડાં ગુણપાટ લાવી તેને સરસ રંગો, ઉપર સરસ ડીઝાઇનો કરાવી તમારી બધી ભીંતોએ અને છત ઉપર એકદમ લગાવી દો. બારી-બારણાંને રંગવાનાં નહિ–લાકડાને રંગ એ હવેના જમાનામાં સારી વસ્તુ નથી ગણાતી, માટે વારનિશ કે બેલતેલના આછા પીંછા જ લગાવવા. આ કામ ઘણી જલદીથી, સસ્તામાં અને સરસ બનશે, ખરું ના? અને પછી તમારી દુકાન, આ બધાં ઘડિયાળો આમ છે તે કરતાં તેને સરખાં ગોઠવો. ગોડાઉન હોય તેમ નહિ પણ શો-રૂમ, સમજો છો ને શો-રૂમ એટલે શું? શો-રૂમ હોય તેમ ગોઠવો."

મકાનવાળું કામ બરાબર થયું. અને કહેવાની જરૂર નથી કે આવી ઉમદા સલાહ અને ઊંચી ઓળખાણના બદલામાં ઘડિયાળીએ મારી પાસેથી ભાડું પહેલાં ન માગ્યું.

પછી નીકળ્યો બંગલાઓમાં, અને અંદર મેલાં અન્ડરવેર અને ઉપર ઊજળાં શર્ટ-કોટ પહેરીને ફરતા સુધરેલાઓમાં. પહેલાં મળ્યા એક એકાએક લૉટરી લાગવાથી શાહુકાર બનેલા એક બંગલાના માલિક. એમને કલબ જેવી વસ્તુની જ ખબર નહોતી. એમને કલબના ફાયદા સમજાવ્યા, મકાને લઈ ગયો, મકાન એમની જૂની

અભિરુચિને ફાવતું થઈ ગયું, ઘડિયાળીની અંગ્રેજી બોલતી છોકરી સાથે પાંચ મિનિટ વાત કરી, એમને લાગ્યું કે એ છોકરી કલબની મેમ્બર હશે, અને એમણે એકદમ વાર્ષિક લવાજમના રૂપિયા પચાસ મારા હાથમાં આપી દીધા." અહીં બન્યાએ થોડો શ્વાસ ખાધો, અને પછી કહ્યું, "ભાઈ, વાત બહુ લાંબી થઈ જશે એમ લાગે છે. ટૂંકામાં કહી દઉં તો ચાલે ને કે હું થોડા ઉલ્લુઓને ભેળા કરી શકયો ?"

"નહિ, નહિ. મને તારી વાતમાં રસ પડે છે." હું બોલ્યો.

"પણ એક બીજો ભય છે મને. લંબાવીને વાત કહેતાં મારે આવતા સ્ટેશને ઊતરવાનું છે ત્યાં હું ઊતરી પડતાં વાત અધૂરી રહેશે."

"ત્યાં તારે ખાસ ઊતરવું જ છે ?" મેં પૂછ્યું.

"હા, ત્યાં ન ઊતરું તો પછી–પણ મને ટૂંકમાં જ પતાવવા દે." એ બોલ્યો અને વાત કૂદીને આગળ ચાલી.

"હવે પેલો ઘડિયાળી મારી પાછળ પડ્યો. ભાડા માટે નહિ. એ માટે મને એ કંઈ કહે તેમ નહોતો, પણ એણે તો હઠ પકડી કે મારે એને કલ્ચર કલબનો મેમ્બર બનાવવો, જેથી એ બધે ગર્વ લઈ શકે કે એ કાંઈ આલીમવાલી નહોતો, કલ્ચર–કલબ જેવી શેઠિયા શાહુકારો અને મોટા સાહેબલોકોની કલબનો એ મેમ્બર હતો.

"મને બીક હતી. કલબના મેમ્બરો જાણતા હતા કે કલબની નીચે દુકાન હતી તે ઘડિયાળીની હતી. એ વિષે તો મેં એમને ગમે તેમ સમજાવી દીધા હતા કે એમાં કંઈ ખરાબ નથી. દુકાન તો વિલાયતની મોટી પેઢીઓ સાથે સંબંધ ધરાવતી અને દીકરી અંગ્રેજી બોલે છે તેવા માતબર ગૃહસ્થની હતી. પણ એ લોકો ઘડિયાળીને મેમ્બર તરીકે પોતાની વચ્ચે સ્થાન આપવાને તો કદી તૈયાર ન થાય તેવા હતા. હું પ્રયત્ન કરું તો કદાચ મારે કલબ જ બંધ કરવી પડે. કારણ કે તેઓ 'સુધરેલા' હતા અને પેલો...

મેં ઘડિયાળીને કહ્યું, "તમારી દીકરીને મેમ્બર બનાવો ને! એથી પણ તમારી આબરૂ વધશે જ. એથી ઘણો લાભ થશે, એને પરણાવવામાં પણ એથી સફળતા મળશે, પછી તો તમારો મોભો ઊંચો કહેવાશે જ ને!"

"ના, એમ કરતાં તો ઊલટી અમારી નાત છંછેડાઈ પડે. કુંવારી દીકરીને પરપુરુષો સાથે હું જ ભળવા ન દઈ શકું." એણે કહ્યું.

મેં વધુ વિચાર કર્યો. "તો એમ કરો, તમારાં થોડાં ઊંચાંમાં ઊંચાં ઘડિયાળો આપો. હું મેમ્બરોને એ બતાવીશ. એ લોકોને ખાતરી થશે કે તમો મામૂલી નથી." એને એ વાત ઠીક લાગી.

મેં કહ્યું, "એ ઘડિયાળો લઈને તમારી દીકરીને જ ઉપર મોકલો. એમાં તમને વાંધો ન હોઈ શકે. કદાચ પરિણામ એ આવે કે તમારાં ઘડિયાળોના ગ્રાહકો ઊભા થાય."

એને એ ઠીક લાગ્યું. મને તો ઠીક લાગતું હતું માટે જ મેં સૂચન કર્યું હતું. મારે તો એક મેમ્બર વધારવો હતો. ઘડિયાળી મેમ્બર થાય તેમાં લાભ હતો, એક નહિ પણ એકથી વધુ.

પણ હવે હું વાત જલદી પૂરી કરું. આ વાત કહેતાં મને શરમ આવે છે. ખરાબ કામ કરતાં શરમ ન આવતી હોત તો ભજિયાં વેચવાનો, નિશાળના છોકરાઓને નાની ચીજો મોટી કિંમતે વેચવાનો, જીવતી જાહેરખબર બનવાનો, ઇત્યાદિ ધંધા હું શા માટે છોડત?

ઘડિયાળીની દીકરી ઉપર આવી, મેં એને એ બીજી કે ત્રીજી જ વાર જોઈ. સુંદર હતી એ તો કહેવું જ પડશે, નહિતર હું ભાન શેનો ભૂલત? નામ કુન્દાદેવી. મેમ્બરો એની સામે ટીકીટીકીને જોઈ રહ્યા. એનું અંગ્રેજી સાંભળીને સૌ મોંમાં આંગળાં નાખી ગયા. અમારી કલબમાં એક પણ સ્ત્રી–મેમ્બર નહોતી એટલે સૌએ એને જોઈને ઇચ્છયું કે તેમને કુન્દાદેવીનો હમેશાં સાથ મળતો રહે. કુન્દાદેવીએ હસીને તેમની માગણીનો સ્વીકાર કર્યો. એણે કહ્યું, "હું

ગમે તેમ કરીને પણ કલબની મેમ્બર થઈ જવાની. "પછી સૌએ એની પ્રથમ ખુશાલીમાં પાર્ટી માગી. કુન્દાદેવીએ હસીને એનો પણ સ્વીકાર કર્યો અને કહ્યું કે" પપ્પા બે દિવસ પછી બહારગામ જવાના છે, જવાના છે તો એક જ દિવસ માટે પણ સાંજે જશે અને આપણે રાત્રે પાર્ટી ઊજવી લઈશું."

બે દિવસ પછીની રાત્રે પાર્ટી આવી. દિલમાં અત્યારે થાય છે, માણસ એમ કેમ કરી શકતો હશે? એ કરતાં શું પેટ ફોડી નાખવાને મગજને ઓછી હિંમતની જરૂર પડતી હશે? કલબમાં દારૂબાજી તો સામાન્ય રીતે ચાલતી, પણ આ પાર્ટીમાં એની હદ આવી.

હું ભાન ભૂલ્યો હતો. કુન્દાદેવી પાસે પ્યાલી લઈને જવાની મેં પહેલ કરી. પ્રથમ એ આશ્ચર્યથી મારી સામે જોઈ રહી. મેં કહ્યું, "જેવી મંડળીમાં જઈએ તેવાં બનવું જોઈએ. એવા થોડા અપવાદો જીવન માટે રાખવા જોઈએ. સોસાયટીમાં કદી પોતાનું અતડાપણું ન દેખાવા દેવું જોઈએ."

એણે પ્યાલી હોઠે અડાડી, ગળા નીચે ઉતારી દીધી. એણે મને કોઈ લક્ષાધિપતિ માન્યો હશે અને કંઈક સ્વપ્નું રચ્યું હશે. એને પણ એના બાપની પેઠે ઊંચાં ગણાવું હશે અને માન મેળવવું હશે, એટલે હું ભાન ભૂલ્યો તેમ એ પણ ભૂલી. "–પછી આપણે બંને," એ બોલી. હું એને બેભાન કરવાને પ્યાલીઓ વધુ ને વધુ આપતો ગયો અને એ પીતી ગઈ.

સૌ પીધેલાં બન્યાં હતાં. ગમે તેમ સૌ બોલતાં હતાં. મેં એકાદ બે ઘૂંટડા સિવાય વધુ લીધો ન હતો એટલે હું પૂરા ભાનમાં હતો. કુન્દાદેવીને, મનમાં બૂરો ઇરાદો સેવીને હું એ ઓરડાની બહાર લઈ જવાને ઊઠયો કે સૌનું એ તરફ ધ્યાન ગયું. બૂમબરાડા મારતા સૌ દોડયા. હું ભાગ્યો, પાછલા ઓરડાનાં બારણાં પાસે આવ્યો

કે મને થયું: 'બન્યા, કોણ છે તું? ક્યાં ગયા તારા ઊંચા ખ્યાલો? આ એક અનાથ અભાન કુમારિકાનું તું શું કરી નાખવા જાય છે તેનો તને ખ્યાલ આવે છે? અને તારી પાછળ આ બધા?'

એકદમ મેં કુન્દાદેવીને ઓરડામાં ધકેલી દીધી અને બહારથી ઝટપટ બારણાને સાંકળ લગાવી આડો હું ઊભો રહ્યો. સૌને પડકાર કર્યો: "ખબરદાર!"

"હેં?" ઘોઘરા અવાજે મેમ્બરો ગર્જ્યા. "હટી જા, છોડી દે!"

પણ એ લોકો કંઈ ગમે તેવું બોલે તે પહેલાં એકાદ બેને મેં લાતો ચડાવી અને એમના કરતાં મોટો અવાજ કરીને કહ્યું, "ખબરદાર છે, આગળ આવ્યા છો તો! પોલીસ નીચે તૈયાર છે. આ આપણી સંસ્કૃતિ છે? આ આપણા સ્ત્રી-જાતિના ખ્યાલો છે?" કંઈક મારા ભાષણથી અને કંઈક પોલિસના ડરથી તેઓ પાછા હઠ્યા.

પછીનું વર્ણન ખાસ નથી. વહેલી સવારે બધાને એક મોટર-બસમાં ચડાવી સૌ સૌને ઘેર હું જાતે પહોંચાડી આવ્યો અને પાછા આવીને કુન્દાદેવીનો ઓરડો ખોલી એને જગાડી.

"તમે હવે નીચે જાઓ." મેં કહ્યું.

એ જાગી હતી. એ ઊભી થઈ ને મારી આગળ આવી, મેં કહ્યું, "માફ કરજો, હું લક્ષાધિપતિ નથી."

પછી મેં એને નીચે જવાનો માર્ગ દેખાડ્યો. એ ક્રોધથી મારી સામે કતરાતી ચુપચુપ ચાલી ગઈ.

હું ઓરડામાં આંટા મારવા લાગ્યો. મેં શું કર્યું આ? એક સ્ત્રીને—અને કેટલી સદ્ગુણી સ્ત્રીઓના પતિઓને મેં આ કેવો માર્ગ દેખાડવાનું માથે લીધું? હું શરમથી મરી જવા લાગ્યો. સવાર પડ્યું,

બજારો ઊઘડી, હું એક જૂના સામાન લેનારની પાસે ગયો. કલબનું ફરનીચર બતાવ્યું. બીજો સામાન પણ દેખાડ્યો. ભાવ નક્કી કરી સામાન તે જ વખતે એની દુકાને પહોંચતો કર્યો અને તેના પૈસા મેં ગજવામાં નાખ્યા.

અને હવે, હું જો તારી પડખે આ ટ્રેનમાં બેઠો છું. ભૂખે મરી જાઉં, પણ આ ધંધાઓ કદી ન કરું."

"પણ તેમાં આ નાસવાની વાત ક્યાં આવે છે?" એની વાત પૂરી થતાં મેં કહ્યું.

"પેલી કુન્દાદેવીએ, એના જેવી સ્ત્રીના પ્રેમનો અસ્વીકાર મેં કર્યો હતો ને! એટલે તે સાંજે એના બાપને એણે કંઈ ચડાવ્યો. 'હું બદમાસ છું, હલકી જાતિનો છું' વગેરે એણે એના બાપને કહ્યું. એ કાનોકાન સાંભળ્યા પછી હું ત્યાં ઊભો રહી શકું? એના બાપનો મિજાજ અને ઊંચા ગણાવાની અને ઊંચાઓ જોડે જ ભળવાની એની તમન્ના કેવી છે તે તો હું જ જાણું છું. હું હલકો છું એ એની અંગ્રેજી બોલતી દીકરીના મોંએથી સાંભળ્યા પછી એ મને જરાકે છોડે ખરો કે? એટલે હું રાત લઈને ભાગ્યો."

"તો એમ હોય તો મુંબઈ ચાલ. અહીં રસ્તામાં ઊતરી જવાની ઇચ્છા કેમ થાય છે?" મેં બીજો પ્રશ્ન કર્યો.

"ખરેખર કહું તો મારા જેવો પ્રમાણિક માણસ દુનિયામાં એક પણ નહિ હોય. હજી સુધી મેં એક પણ ગરીબને ઠગ્યો નથી, પણ સાળું..."

થોડાક વિચારમાં પડીને એ માથું ખંજવાળવા લાગ્યો.

"શું કરું? સમજાતું નથી. ભવિષ્યની ચિંતા સતાવે છે. આજે જ જો કોઈ કામધંધો મળે અથવા તો થોડા સમય માટે કોઈ મને એટલી રકમ આપે કે જે હું મારી મેળે ધંધો શોધી લઉં અને ત્યાર પછી મારું ગુજરાન ચલાવતો એને એ રકમ પાછી આપી શકું

તેટલો સમય ધીરજ ધરે તો કંઈ ચિંતા ન રહે. પણ એવું દેખાતું નથી માટે જ. નહિ, ગમે તેમ થાય, ભલે જેલ જવું પડે, ભલે ભૂખે મરું પણ આ કામ તો ન જ કરું, જો રસ્તામાં કોઈ નહિ પકડે તો તારી સાથે મુંબઈ આવીશ."

"તને પકડે? શા માટે પકડે?"

"અરે, અત્યાર સુધી જે મૂંઝવણ પ્રગટ કરી રહ્યો છું તે એ જ સંબંધે ને! હું પેલા ઘડિયાળીનાં પચાસ ઘડિયાળ ઉઠાવી લાવ્યો છું. એનું મકાનનું ભાડું પણ બાકી છે. મને શંકા છે કે તે આ ટ્રેનમાં કે આની આગલી ટ્રેનમાં મુંબઈ પહોંચ્યો છે અને મને પોલીસ-થાણા ભેળો કરવાની તૈયારી ધરાવે છે. એટલા માટે હું વચ્ચે ઊતરી જવા માગતો હતો. ઘડિયાળો સારાં છે એટલે વેચી મારીને ગુજરાન ચલાવવાનો ઇરાદો રાખતો હતો, પણ હવે એ ઇરાદો છોડું છું. બસ, તૈયાર છું, થવાનું હોય તે થાઓ, આવી બદમાસી તો નહિ જ આચરું, બિચારો ભોળો માણસ, મને તો એની દીકરીની ખૂબ દયા આવે છે. કોઈ બદમાસ એના જીવનને ચૂંથી નાખશે."

બોલતાં બોલતાં બન્યાનો અવાજ જાણે રૂંધાતો હતો, એની આંખો સ્થિર થઈ જતી હતી. બોલી રહ્યા પછી એના મોં પર ઘેરી ગંભીરતા ફરી વળી. થોડી વાર પછી એના ગળામાંથી ડૂસકું નીકળી ગયું.

મેં કહ્યું, "બન્યા—! દોસ્ત! મર્દ થઈને—"

ત્યાં તો મારી નજીક કોઈ ત્રીજી વ્યક્તિનો આછો ખોંખારો સંભળાયો. એ ખોંખારાનો અવાજ જાણે ગળાને સાફ કરવા માટે હતો. મેં ઊંચે જોયું.

ફ્રોક, મોજાં, ઊંચી એડીનાં બૂટ અને હેટ પહેરેલી એક ખ્રિસ્તી છોકરી અમારી તરફ જોઈ રહી. આ ડબ્બામાં એ ક્યાં બેઠી હતી તેની અમને ખબર જ નહોતી પડી.

"આ આવતા સ્ટેશને મારી સાથે વાત કરવા જરા ડબ્બાની બહાર તમે બંને આવશો ?" એ બોલી.

"આપનું નામ ?" મેં પૂછયું.

"નામ કહેતાં પહેલાં કહી દઉં કે હું તમને અભયદાન આપું છું. મારું નામ કુન્દાદેવી."

"કુન્દાદેવી ?" બન્યાએ ચમકીને ઊંચું જોયું.

"ગભરાશો નહિ. એ ઘડિયાળો આપને ભેટ આપું છું અને વિશેષ પછી વાત કરશું."

એ પાછલી બેઠક ઉપર પોતાની જગ્યાએ ચાલી ગઈ.

પછી–પછી તો સ્ટેશન આવ્યું અને બન્યા મને સલામ કરીને ચાલ્યો. ફરી મને મળ્યો નથી. પણ જેલમાં તો નહિ ગયો હોય, એ હું કુન્દાદેવીના ચહેરા પરથી કહી શકું છું. ઠીક થયું, મારી સાથે વાતો કરવા મળ્યાથી એને કંઈક લાભ થયો હશે, અને એ આવ્યો તેથી મને પણ લાભ થયો જ હતો ને! ટ્રેનમાં ઊભા રહીને પગે પાણી ઊતરતાં હતાં તેને બદલે એ મને જગ્યા કરી આપતો ગયો. અને એના વિચારમાં મારી મુસાફરી પણ જલદી પૂરી થઈ ગઈ હતી. *

*'ઘડયાળજીચી મૂલગી' એ નામની મરાઠી વાર્તા પરથી સૂચિત.

श्री. शामराव ओक

અંજલિ ગ્રંથમાળા

[૧]

પથેર પાંચાલી

લેખક

વિભૂતિભૂષણ બંદ્યોપાધ્યાય

અનુવાદક

શ્રી. ઊર્મિલા મહેતા

[પાનાં : લગભગ ચારસો]

મૂલ્ય : બે રૂપિયા

[૨]

જીવનનું ઝેર

લેખક

શ્રી. હરજીવન સોમૈયા

પ્રવેશક

શ્રી. ચુ[illegible]લાલ વ. શાહ

[પાનાં : લગભગ ચારસો]

મૂલ્ય : બે રૂપિયા

[૩]

પુણ્યપ્રવાસ

લેખક

શ્રી. સોપાન

પ્રવેશક

કાકા કાલેલકર

[પાનાં : લગભગ ચારસો]

મૂલ્ય : બે રૂપિયા

એક વર્ષમાં લગભગ બારસો પાનાંની ત્રણ સુંદર નવલકથાઓ નીચેના લવાજમે ઘેરબેઠાં મળશે:

લવાજમ

	દેશમાં	બ્રહ્મદેશમાં	પરદેશમાં
કાચું પૂઠું	૩-૦-૦	૩-૮-૦	૪-૦-૦
પાકું પૂઠું	૪-૦-૦	૪-૮-૦	૫-૮-૦

શરદબાબુને શિક્ષિત ગુજરાત બરાબર પિછાને છે. એમના કરતાં અનોખી શૈલીએ આલેખાયેલી આ નવલકથાનો પરિચય અવશ્ય કરજો. આ નવલનું વાંચન કોઈ પણ સહૃદય વાંચકને રડાવ્યા વિના નહિ રહે. જગતથી ત્યજાયેલાં પ્રભુનાં બાળકોની આ કરુણ કથા છે.

[એપ્રિલમાં પ્રગટ થશે.]

ગ્રીસ-રોમના ઇતિહાસમાં વિશ્વવિખ્યાત જુલ્મગાર બાદશાહ નીરોની માતા એરપેશિયાનું એક અદ્‌ભુત પાત્ર છે, જેણે પોતાની મહત્ત્વાકાંક્ષા સિદ્ધ કરવા પતિને ઝેર આપ્યું પણ તો યે એની મહત્ત્વાકાંક્ષા સંતોષાઈ નહિ. અંતે પુત્રે મોકલેલી ઝેરની પ્યાલી ગટગટાવી જઈ પોતાના ભયાનક જીવનનો અંત આણ્યો. આ વસ્તુની આસપાસ રચેલી આ નવલકથા ગુજરાતી નવલકથા-સાહિત્યમાં નવા જ પ્રદેશ ઉઘાડે છે.

[ઓગસ્ટમાં પ્રગટ થશે.]

આ એક રાજકીય નવલકથા છે. આમાં ભારતવર્ષના છેલ્લાં વીસ વર્ષના રાજકીય જીવનના પ્રવાહો આલેખાયેલા છે. એક રીતે જોઈએ તો આ કથા જનતાની કથા છે. આપણા રાજકીય નેતાઓ આ નવલકથાનાં પાત્રો છે. આપણો દેશ હિંસામાંથી અહિંસામાં પ્રવાસ કરે છે તે આ વાર્તાનું મધ્યવર્તી તત્ત્વ છે.

[જાન્યુઆરીમાં પ્રગટ થશે.]